

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТИНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

ISSN 0142-0843

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ
сериясы
№ 3(79)/2015
Серия ИСТОРИЯ.
ФИЛОСОФИЯ

Шілде–тамыз–қыркүйек
30 қыркүйек 2015 ж.

1996 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Июль–август–сентябрь
30 сентября 2015 г.

Издается с 1996 года
Выходит 4 раза в год

Собственник РГП

Қарагандинский государственный университет
имени академика Е.А.Букетова

Бас редакторы — Главный редактор

Е.К.КУБЕЕВ,

академик МАН ВШ, д-р юрид. наук, профессор

Зам. главного редактора

Х.Б.Омаров, д-р техн. наук

Ответственный секретарь

Г.Ю.Аманбаева, д-р филол. наук

Серияның редакция алқасы — Редакционная коллегия серии

Б.И.Карипбаев,
Б.Е.Колумбаев,
Р.М.Жумашев,
В.В.Козина,
В.В.Евдокимов,
В.С.Батулин,
З.Г.Сактаганова,
Ж.С.Сыздыкова,
Б.Г.Нуржанов,
С.Б.Булекбаев,
Б.А.Амирова,
А.Т.Акажанова,
О.С.Сангилбаев,
К.С.Алдажуманов,
Л.К.Шотбакова,
Г.М.Смагулова,
Р.Ш.Сабилова,
З.Х.Валитова,
А.Н.Жумагельдинов,
А.Н.Муканова,

редактор д-р филос. наук;
д-р филос. наук;
д-р ист. наук;
д-р ист. наук;
д-р ист. наук;
д-р филос. наук;
д-р ист. наук;
д-р филос. наук (Россия);
д-р филос. наук;
д-р филос. наук;
д-р психол. наук;
д-р психол. наук;
д-р психол. наук;
д-р ист. наук;
канд. ист. наук;
канд. ист. наук;
канд. психол. наук;
канд. социол. наук;
PhD;
ответственный секретарь
канд. ист. наук

Редакторы *Ж.Т.Нұрмұханова*
Редактор *И.Д.Рожнова*
Техн. редактор *Д.Н.Муртазина*

Издательство Карагандинского
государственного университета
им. Е.А.Букетова
100012, г. Караганда,
ул. Гоголя, 38,
тел.: (7212) 51-38-20
e-mail: izd_kargu@mail.ru

Басуға 29.09.2015 ж. қол қойылды.
Пішімі 60×84 1/8.
Офсеттік қағазы.
Көлемі 16,5 б.т.
Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс № 278.

Подписано в печать 29.09.2015 г.
Формат 60×84 1/8.
Бумага офсетная.
Объем 16,5 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ № 278.

Отпечатано в типографии
издательства КарГУ
им. Е.А.Букетова

Адрес редакции: 100028, г. Караганда, ул. Университетская, 28

Тел.: (7212) 77-03-69 (внутр. 1026); факс: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz Сайт: <http://www.ksu.kz>

© Карагандинский государственный университет, 2015

Зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан.

Регистрационное свидетельство № 13105–Ж от 23.10.2012 г.

МАЗМҰНЫ

ТАРИХ

<i>Әлімбаев Т.Ә.</i> Жаһандану жағдайындағы Қазақстанның экологиялық саясаты.....	4
<i>Мұқанова А.Н.</i> XX ғ. 60–80 жылдарындағы қазақ ауылы: күнделіктілік тарихы.....	9
<i>Алтысбес М.А., Ярыгин С.А.</i> «Дунху» тайпа тобының этногониялық эпсаналарындағы потестарлық мифемалар.....	15
<i>Сыздықова Г.М., Жарымбетова Д.К.</i> Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетіндегі отбасылық әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер.....	24
<i>Қасенов Е.Б.</i> Қазақстандағы мемлекеттік басқарудың эволюциясы: Қазақ хандығынан Тәуелсіздік алғанға дейін.....	32
<i>Резвушкина Т.А.</i> Қазақстан Республикасындағы отбасылық саясат: институционалды дизайн және күнделікті тәжірибе.....	40
<i>Инджигольян А.А., Лютиц-Аурас Л., Мұхаметжарова М.У.</i> Қазақстан мен Германиядағы Интернеттің дамуының гуманитарлы аспектілері.....	47
<i>Смағұлов Н.Б., Ташағыл А.</i> Күлтегін жазбасындағы ежелгі түркілердің манифесі.....	52
<i>Каренов Р.С.</i> Шежіреге қатысты еңбектер жазған қазақ зиялылары.....	61

ФИЛОСОФИЯ

<i>Солощенко П.П.</i> Өркениет дамуындағы адами фактор.....	71
<i>Жүсіпова Б.Ж.</i> Әлеуметтік кеңістіктің фракталдық өлшенуі.....	79
<i>Рақымжанова С.К.</i> Қазақ мәдениетіндегі философия феномені.....	86
<i>Ахметбеков А.Б.</i> Қазақстан патриотизмі және дін.....	93
<i>Каренов Р.С.</i> Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастаны сан-салалы білімдерді қамтыған терең философиялық шығарма ретінде.....	99

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Насырова А.Ш.</i> Жоо студенттерінің оқу жетістіктерін тестілеу мен бағалаудың қағидалары мен тәжірибесі.....	114
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

<i>Alimbaev T.A.</i> Environmental policy of Kazakhstan in the conditions of globalization.....	4
<i>Муқанова А.Н.</i> Казахский аул 60–80 годов XX в.: история повседневности.....	9
<i>Алтысбес М.А., Ярыгин С.А.</i> Потестарные мифемы в этногонических легендах племенной группы «дунху».....	15
<i>Сыздықова Г.М., Жаримбетова Д.К.</i> Семейные традиции и обычаи в традиционной культуре казахского народа.....	24
<i>Касенов Е.Б.</i> К проблеме эволюции государственного управления в Казахстане: от основания Казахского ханства до приобретения независимости.....	32
<i>Резвушкина Т.А.</i> Семейная политика в Республике Казахстан: институциональный дизайн и повседневные практики.....	40
<i>Injigolyan A.A., Lutz-Auras L., Mukhametzharova M.U.</i> Humanitarian aspects of Internet development in Kazakhstan and Germany.....	47
<i>Смағұлов Н.Б., Ташағыл А.</i> Древнетюркский манифест в культегинских наскальных текстах.....	52
<i>Каренов Р.С.</i> Научные исследования выдающихся отечественных просветителей, посвященные изучению родословной казахов.....	61

ФИЛОСОФИЯ

<i>Солощенко П.П.</i> Человеческий фактор в цивилизационном развитии.....	71
<i>Zhusupova B.J.</i> The fractal dimension of social space.....	79
<i>Рахимжанова С.К.</i> Феномен философии в казахской культуре.....	86
<i>Ахметбеков А.Б.</i> Казахстанский патриотизм и религия.....	93
<i>Каренов Р.С.</i> Произведение Юсупа Баласагунского «Благодатное знание» как фундаментальный философский труд, синтезирующий разносторонние знания из других наук.....	99

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ

<i>Насырова А.Ш.</i> Принципы и практика тестирования и оценивания учебных достижений студентов в вузе.....	114
---	-----

ЖАС ҒАЛЫМДАР МІНБЕСІ

<i>Ильин Р.В., Сорокин Д.В.</i> Кескен Күйікқала қалашығынның қорымы мен қалалық құрылысын геофизикалық әдістерді қолдану арқылы зерттеу	121
<i>Мусаев М.Г.</i> Каспий аймағы саясаттың нысаны ретінде	127
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР	132

Трибуна молодых ученых

<i>Il'in R.V., Sorokin D.V.</i> Use of geophysical methods for research of urban development and necropolis of the ancient city Kesken Kuyuk kala	121
<i>Musayev M.G.</i> The Caspian Region as a political object	127
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	132

UDC 94: 502.31(574)

Т.А.Алимбаев

*Ye.A.Buketov Karaganda State University
(E-mail: alimbaev45@mail.ru)*

Environmental policy of Kazakhstan in the conditions of globalization

In the article the questions of environmental policy of the Republic of Kazakhstan in modern conditions, ensuring environmental safety. Environmental policy of Kazakhstan is largely dependent on the influence of subjects environmental globalization. The real environmental policy reforms meant greening the economy, greening of the legislation and the greening of society. Greening of the economy at the present stage is realized by the transition to a Green economy. However, the author notes, about the low effectiveness in our country's environmental policy, ongoing pollution, predatory use of natural resources.

Key words: globalization, Kazakhstan, environmental policy, State activities in the field of ecology, the «green» economy, managerial aspect, the development of industries based on modern technologies.

Globalization as a new condition of the modern world makes powerful impact on development of all mankind and all separately taken states, and this influence can have both a positive and negative orientation. But anyway global influences create essentially new conditions for realization of national interests, for carrying out policy by all states. Globalization significantly strengthens solidarity of mankind in its approaches to environmental problems. But the world isn't so integrated that it was possible to underestimate features of the certain states, their national interests. Connection in concrete policy «global» and «national», from the point of view of interests and influences, is represented difficult administrative process. It is especially difficult for Kazakhstan because of formidability of its own ecological sphere which is directly connected with world ecology, but in the presence of the responsible problems which aren't quite coinciding with universal tendencies. Therefore the environmental policy which isn't contradicting world tendencies of development, but providing reliable protection of national interests is sharply necessary for our country. However the environmental policy of the Republic of Kazakhstan pursued now is still ineffective. In any case the suspense of many nature protection questions, important for the country, and the proceeding deterioration of an ecological situation in extensive territories testify to it. The state activity in the ecological sphere obviously doesn't provide requirements of the population and protects interests of the country insufficiently.

To policy issues of Kazakhstan in the sphere of ecology scientists pay a certain attention, including to those its aspects which arose in the conditions of globalization. It speaks as the accelerated processes of globalization of the world, and their amplifying impact on planet ecology, on environmental policy of the states, including Kazakhstan. However so far it is impossible to call a condition of its readiness thorough or complete even in separate elements. In modern Kazakhstan practically all global impacts on the ecological sphere are on a substantial scale shown. Especially as it possesses huge natural space, and it does environment and powerful and vulnerable at the same time. Here special value has also perception society of ideology of anecologies and responsible environmental policy of the state. Especially noticeably ecological positions of Kazakhstan are influenced by such global factors as rapid development of productions on the basis of modern technologies, activity of financial and economic structures (the IMF, multinational corporation), the international ecological law, an all-planetary state of nature. However, as well as for any sovereign state, more important impact on environmental policy of the Republic of Kazakhstan is made by its national interests. And, first of all — ensuring ecological safety, preservation and improvement of environment on territo-

ries of the country, rational use of natural resources in interests of own people, introduction of ecologically safe productions in domestic economy, education of ecological culture of the population. In some positions national interests coincide with global, and in some — significantly disperse. Environmental policy of the Republic of Kazakhstan already in the course of the formation got the characteristics uniting national and global requirements of the present. On many positions its contents has not only the Kazakhstan, but also planetary scale. Its theoretical basis is the ideology of a global ecology, and the concrete directions and priorities, the proclaimed tasks reflect interests of the country, but also a globalism tendency. The foundation of the state environmental policy was laid in the first years of independence of the Republic of Kazakhstan in the form of standards of the Constitution [1; 31], the rights of citizens for life, for health protection, for protection defining need of protection from the state favorable for life and health of environment. Along with the rights in the Constitution a duty of citizens to keep the nature are put and makes thrifty use of natural riches. These constitutional norms became for many years a basis not only the ecological legislation, but also all strategic and program documents in the field of environmental protection and rational use of natural resources. Real reforming of environmental policy meant greening of economy, greening of the legislation and greening of society. As a matter of fact these directions defined association of the purposes of economic, social and ecological spheres of social development that now was transformed to policy of transition to Green economy. Consecutive implementation of the Concept of ecological safety (the main document of the environmental policy) approved by the Decree of the President of Kazakhstan in December, 2003 [2; 2] allowed step by step not only to reduce rates of environmental pollution, but also to stabilize, and even to begin reduction of total amount of emissions and dumping of the polluting substances at unprecedented GDP growth and productions of industrial and agricultural output, when attracting to Kazakhstan more than 160 billion dollars of foreign investments [3; 26]. The ecological legislation of the Republic of Kazakhstan [2; 2] is generally harmonized with the legislation of the European Union. Global challenges of the XXI century define for Kazakhstan and its environmental policy new tasks and the new directions of their decision. Strategically and conceptually they are defined in new Strategy «Kazakhstan-2050» [4; 2] which predetermines new transformation of environmental policy of the Republic of Kazakhstan. It should be noted that the majority of the global challenges defined in Strategy «Kazakhstan-2050» in one way or another concerns questions of environmental policy, such as questions of preservation of environmentally friendly territories, search of the solution of problems of deficiency of water and other natural resources, inclusive access for all population of Kazakhstan to power sources and water, to education systems and health care. Kazakhstan has to become a source of the environmentally friendly food for many countries of the world. And modern scientific and technical achievements can provide not cost intensity, but an economic benefit of similar actions. Taking into account global challenges the general Kazakhstan model of development as a basis of a new political policy and, according to it, new environmental policy is built. The main objective of environmental policy at the present stage has to be based on the main idea — prosperity of Kazakhstan especially as the prosperity purposes as well as possible is suitable for our unique nature. Along with the nature the main target group there is all population of Kazakhstan and each resident of our country separately. That is environmental policy is based on a social and economic pragmatism, a sustainable development and balance of interests as much as possible of a general population. Therefore ensuring ecological safety, along with other directions of national security, still remains an obligation of the appropriate government bodies, organizations, irrespective of forms of ownership, officials and citizens according to the legislation of the Republic of Kazakhstan. Along with ensuring ecological safety Kazakhstan everything participates in the solution of global environmental problems of climate change, reduction of a biodiversity, fight against desertification, regulations of the address of dangerous chemicals and waste more actively. Kazakhstan actually already became the financial sponsor of the international ecological movement. It is shown by the actions of the world value which are carried out in the last years and planned with direct financial support of Kazakhstan, such as Conferences of ministers of environment of the countries of ESCAP of the UN and UNECE where the initiative of RK «Zelyony Bridge» [5; 2], and the International EXPO-2017 exhibition «Energy of the future» gained the international recognition. Greening of economy at the present stage is realized by transition to Green economy. In recent years the mankind came to understanding that preservation of ecosystems of the Planet and transition to the Sustainable development are impossible by simple balancing between economy, ecology and the social sphere. The new paradigm of development at which future generations will be provided with resources for the Sustainable development for many centuries is necessary. Such paradigm of development at the World summit of Rio+20 determined Green economy. Concrete mechanisms of Green economy depending on temporary conditions can undergo changes and be improved, especially aside the increasing use of purely

economic mechanisms, such as ecological taxes, tax privileges and preferences, redistribution of subsidies and the state investments, a transfer of innovative technologies. According to emergence of innovative technological and technical solutions also the structure of priority branches of transition to Green economy can change. That is only those branches of economy where already there were green technologies — more economically both socially favorable and ecologically safe have to be involved in such transition. First of all, to us it is necessary to continue, along with toughening of ecological requirements, to reduce bureaucratic procedures. For this purpose it is necessary not only to finish harmonization of the legislation of Kazakhstan with the international legislation and the best samples of the developed states, but also its further liberalization. The considerable step in this direction is taken in Kazakhstan at a release of the Law «About Permissions and Notices» [6; 2]. This principle needs to be introduced in domestic environmental policy of our state. The state, business and the population have no antagonistic interests; all are interested to live in economically developed state and environmentally friendly environment. The state control has to be replaced gradually with audit, and not necessarily state, for the purpose of not search guilty, and for the purpose of the help to the enterprises and organizations to normalize the activity, to bring it into accord with the legislation, to liquidate consequences of emergencies and to provide transition to the best innovative accident-free and waste-free technologies. Examples of such audit already are in the European states. At us in Kazakhstan a good example is introduction of an energy audit according to the Energy saving-2020 program [7; 4]. Again created power service companies (ESKO) will help the enterprises and the population not only to fulfill standard requirements, but also to receive a real economic benefit. The same mechanisms of audit could be introduced concerning water saving and the address of industrial and household wastes. It is necessary to pass to delivery of ecological permissions and according to development of an assessment of impact on environment (EIA) only for those enterprises which carry out ecologically dangerous kinds of activity (by an example of the European Union). It will allow to reduce bureaucratic procedures approximately for 80 thousand enterprises, mainly small and medium business, and also to reduce the corresponding function in local executive bodies [3; 29]. Also our standard system needs to be brought into accord with recommendations of the World Health Organization (WHO) that will allow reducing costs of cleaning of dumping to the level «is purer, than in the nature». Not the fiscal problem of filling local and the republican budget, and a problem of stimulation of investments into innovative environmentally friendly technologies have to become the main task of economic instruments of environmental policy. It is separately necessary to tell about work with NGO. Kazakhstan signed with one of the first countries and ratified the Orkhussky convention on access for the population to ecological information, decision-making and justice in the field of environmental protection. In Almaty in 2005 at direct sponsorship of Kazakhstan the 2nd conference of the parties of this convention was held. Practically all provisions of the Orkhussky convention are implemented in the legislation of the Republic of Kazakhstan. However work in this direction should be continued. It is necessary to change radically relationship between NGO, government bodies and business, to construct them on mutual aid in achievement of the general for all the purpose — ecological safety. For this purpose environmental agencies have to work in full contact with public environmental assessment and public environmental control, on the basis of providing full and reliable ecological information, on the basis of the full accounting of public and personal reasonable offers and interests of citizens and protection of their violated rights. It is quite possible that Department of environment and water resources has to become an example not only the maximum transparency and availability to public control, but also an example of the translation of all the functions to the sphere of the state services, and then to the sphere of the social order and social business of non-profit organizations. The principle of an economic pragmatism underlain in our strategic and political documents defines need of the predictable, gradual and planned toughening of ecological requirements. In the developed countries of the world this approach is realized by establishment of target indicators of quality of environment for a long time. In the conditions of Kazakhstan such approach is successfully realized by introduction of obligatory production programs on full utilization of associated gases at oil production. This successful example is set by need of introduction of the program principle for reduction of all harmful issues in environment, and also for reduction of emissions of greenhouse gases. At the same time separate structural parts of environmental policy demand more careful and detailed accounting of national interests of Kazakhstan in the sphere of ecology, easing of dependence from the globalists of accents in nature protection activity and, on the contrary, strengthening of communication between the put-forward ecological tasks and their resource providing, development of national economy and a standard of living of the population.

We will emphasize that process of formation of environmental policy of Kazakhstan happened in a specific transition period when the political and economic system of the country was transformed. The most im-

portant characteristic of a condition of the country unavailability to world processes of globalization, both political, and economic structures. The chosen type of modernization almost inevitably brought environmental policy of Kazakhstan under influence of subjects of ecological globalization in many respects the Government of RK, making concessions to the western investors, seeking to expand attraction of the foreign capital, directed development of the state on the way of developing countries and transfer of Kazakhstan to category «the countries — harbors» for which decrease in environmental control and lack of tough environmental policy is characteristic. Kazakhstan didn't become an exception. In our opinion, throughout 90th and still environmental policy of Kazakhstan in many respects depends on influence of subjects of ecological globalization. This judgment is confirmed by real policy of the state which was pursued actually, being arranged under needs of formation of new economy. Very eloquently it is confirmed in the analysis of questions of political and administrative character environmental policy of RK is still ineffective, the directions of the state activity planned in it often don't coincide with really happening processes. Complex problems which slow down carrying out environmental policy in life have a different origin. Low level of ecological consciousness, characteristic for the majority of social groups of the population, including government officials, has roots in national traditions, in the general and ecological culture of the people of Kazakhstan. It is especially negatively reflected on the way to nature protection activity, carrying out actions for protection of the nature, behavior of people in life. Here it is necessary to add to the bases of cultural, mental character also a factor of social injustice in use of natural resources which was widely shown in the conditions of transition to a private property and the market relations. Substantially negative attitude to the authorities which adopted these laws especially as not all elements of the ecological legislation of RK are directed on interests of broad masses of the population affects rejection of laws. Are the reasons of insufficient financial and resource ensuring environmental policy also objective shortage of means because possibilities of the country obviously don't correspond yet to that scale of ecological actions which are undertaken by the state in many respects under the influence of global factors and nature protection political practice of the rich and economically more developed western countries, but also and feature of administrative activity of the state. Perhaps, on the same basis there are continuous reorganization of the operating structures in the nature protection sphere, and mechanisms of administrative activity unite not only democratic and is administrative — authoritative methods, but also the shadow, closed from society methods of acceptance and implementation of solutions of the state level. The most serious problem of realization of environmental policy is its administrative aspect. It is the general relation of the state to environmental issues as to the minor sphere which is shown in structural and technological actions, in financing, in the general attention of power structures. It is still poorly developed ecological legislation which is quite often missing specific questions not reflecting various processes and the phenomena of ecological character. It is unstable, often and unfairly changing system of the government nature protection bodies, bad interaction between them and the public ecological organizations. It is universal use of inefficient administrative technologies and mechanisms, some of which transfer a state policy to the category antisocial, shadow, and is frequent also corruption activity. Only overcoming of such administrative problems is capable to provide effective realization of environmental policy in national interests of Kazakhstan.

At the same time, it should be noted that to speak about low efficiency of the environmental policy which is carried out in our country. Large-scale environmental pollution proceeds. Natural resources are injuriously used. The accepted programs of restoration or protection of concrete natural objects (Aral, Balkhash, forest parks, etc.) aren't carried out in necessary volumes. The ecological law of the country is systematically violated. There is a set of the political, administrative, resource and economic, moral and legal problems which are negatively influencing realization of environmental policy of Kazakhstan. Instability and corruptibility of the government administrative institutions in the nature protection sphere. Closeness of decision-making process, an assessment of the carried-out activity, and distributions of the financial means allocated for nature protection actions. Legal nihilism of the population in combination with a legal lawlessness of bureaucracy. Accurately expressed preferences of the Government to the financial benefits received from operation of natural resources it is frequent to the detriment of ecology. The financial means allocated by the state for nature protection actions don't correspond to the global tasks containing in its environmental policy, don't provide all scale of the Kazakhstan nature. And, of course, big uncertainty in the maintenance of modern political system of Kazakhstan which is in a condition of transformation unites elements of democracy, administration, authoritarianism. Such of political system does it closed and torn off from society, unstable and ineffective. In impact of political system of Kazakhstan on the ecological sphere of the country these characteristics prove out.

Список литературы

- 1 Конституция Республики Казахстан. — Алматы, 1995. — 31 с.
- 2 Указ Президента РК: Концепция экологической безопасности Республики Казахстан. — 2003. — 3 дек. — № 1241. — С. 2. — [ЭР]. Режим доступа: www.adilet.zan.kz.
- 3 Иманкулов Ж.И. Чистота воздушного бассейна — фактор экологического благополучия // Экология и промышленность. — 2014. — № 2 (42). — С. 26.
- 4 Послание Президента Республики Казахстан — Лидера нации Н.А.Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан – 2050»: Новый политический курс состоявшегося государства». — Астана, 2012. — 14 дек. — С. 3. — [ЭР]. Режим доступа: www.adilet.zan.kz.
- 5 Указ Президента РК о концепции по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике». — 2013. — 30 мая. — № 5 — С. 2. — [ЭР]. Режим доступа: www.adilet.zan.kz.
- 6 Закон РК от 16 мая 2014 года № 202-V «О разрешениях и уведомлениях» (с изм. и доп. — 2015. — 13 янв. — С. 2. — [ЭР]. Режим доступа: www.adilet.zan.kz.
- 7 Об утверждении Программы «Энергосбережение–2020». Постановление Правительства РК. — 2013. — 29 августа. — № 904. — С. 4. — [ЭР]. Режим доступа: www.adilet.zan.kz.

Т.Ә.Әлімбаев

Жаһандану жағдайындағы Қазақстанның экологиялық саясаты

Мақалада қазіргі заман жағдайындағы Қазақстан Республикасының экологиялық саясатының сұрақтары қарастырылған. Экологиялық саясатты шынайы реформалау елдің экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету, қоғамды, заңнаманы және экономиканы экологияландыруды білдіреді. Қазақстанның экологиялық саясаты көп жағдайда экологиялық жаһандану субъектілерінің ықпалына тәуелді болады. Қазіргі кезеңде экономиканы экологияландыру «жасыл» экономикаға көшу жолымен жүзеге асырылуда. Сонымен қатар автор елдегі жүргізіліп жатқан экологиялық саясаттың төменгі тиімділігін атап өтеді, қоршаған ортаны ластау жалғасуда, табиғи ресурстар аяусыз қолданылуда.

Т.А.Алимбаев

Экологическая политика Казахстана в условиях глобализации

В статье рассмотрены вопросы экологической политики Республики Казахстан в современных условиях. Реальное реформирование экологической политики означало экологизацию экономики, законодательства и общества, обеспечение экологической безопасности страны. Экологическая политика Казахстана, отмечено автором, во многом зависела от влияния субъектов экологической глобализации. Экологизация экономики на современном этапе, подчеркнута в статье, реализуется путем перехода к «зеленой» экономике. Вместе с тем автор отмечает низкую эффективность осуществляемой в стране экологической политики — продолжается загрязнение окружающей среды, хищнически используются природные ресурсы.

References

- 1 Constitution of the Republic of Kazakhstan, Almaty, 1995, 31 p.
- 2 Decree of the President Respubliki Kazakhstan: Concept of ecological safety of the Republic of Kazakhstan, 2003, 3, December, 1241, p. 2, [ER]. Access mode: www.adilet.zan.kz.
- 3 Imankulov Zh.I. *Ecology and industry*, 2 (42), 2014, p. 26.
- 4 The message of the President of the Republic of Kazakhstan — the Leader Nation of N.A.Nazarbayev to the people Kazakhstan «Strategy «Kazakhstan—2050»: A new political policy of the taken place state», Astana, 2012, 14, December, p. 3.
- 5 The decree of the President of the Republic of Kazakhstan on the Concept on transition of the Republic of Kazakhstan to «green economy», 2013, 30 May, 5, p. 2.
- 6 The law of the Republic of Kazakhstan of May 16, 2014, No. 202-V «About permissions and notices», 2015, 13 January, p. 2.
- 7 About the approval of the Program «Energy Saving – 2020» the Resolution of the government of the Republic of Kazakhstan, 2013, 29 August, 904, p. 4.

А.Н.Мұқанова

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: arna.nm@mail.ru)*

XX ғ. 70–80 жылдарындағы қазақ ауылы: күнделіктілік тарихы

Мақала 70–80 жж. қазақ ауылдарындағы күнделікті өмірді зерттеуге арналған. Автор деректанулық мәліметтерді егжей-тегжейлі зерттеуге сүйеніп, қазақ ауылдарының күнделіктілік мәселелерін қарастырудың жаңа бағытын ұсынды. Сөйтіп, тақырыптың өзектілігі айқындалды, мақсат және міндеттері қалыптасты, территориялық және хронологиялық шеңберлері анықталып, мақаланың әдіснамалық негізі ашылды. Аталмыш жұмыста тақырыптың ғылыми жаңашылдығына қысқаша талдау беріліп, деректанулық базасы сипатталды.

Кілт сөздер: ауыл, кеңестік заман, күнделіктілік, күнделікті өмір, қазақ, ұлт, мәдениет, шаруашылық, тұрмыс, әдістер.

Кіріспе

Ауыл тарихы — қазақтар этнографиясында тұтастай зерттелмеген тақырып. Ауыл тарихын күнделіктілік тарихының әдіс-тәсілдеріне сүйеніп зерттеу тиімді, әрі өзекті. Ең бастысы, ауыл тұрғындарының күнделікті өмірі, тыныс-тіршілігі бірінші орынға шығу керек. Яғни кеңестік ауылдың әлеуметтік, экономикалық, саяси орны, ауыл тұрғындарының заман оқиғаларына деген көзқарасы, ара қатынасы, айналысқан жұмыс түрлері, күнделікті тұрмысы, нәтижесінде ұлттық құндылықтардың шеткі аймақтарда сақталуы немесе әрі қарай дамуы, өзгеруі зерттелуі қажет.

Зерттеу алдынан деректер қорын анықтап алу маңызды. Тақырып бойынша дәстүрлі деректерден: *эго-құжаттар*: биографиялар, мемуарлар, күнделіктер, хаттар, *интервью* алу арқылы ақпарат берушілер мәліметтері, *мерзімдік басылымдардағы* әр түрлі мазмұндағы мәліметтер, *санақ деректері*, *халық фольклоры*: халық афоризмдері, мақал-мәтелдер, әр түрлі мекеме, ұйымдардың *мұрағат қорларындағы құжаттар*, *кеңестік өнер*: суреттердегі көріністер, портреттер, *фотосуреттер*: журналдардағы фотосуреттер маңызды; сондай-ақ күнделікті тұрмыстық заттай деректер: тұрмыс және еңбек заттары, «жұмыс орны археологиясы», «ауыл археологиясы» және т.б. зерттеу объектісі саналады. Аталған деректер күнделіктілікке нарративтік әдебиетте жоқ ақпараттарды береді. Жергілікті тарих деректерін ескеру тәжірибесі жазба деректер мен тарихи деректерді, яғни этнографиялық, заттай деректерді, тең дәрежеде зерттеу қажеттілігін көрсетіп отыр. Қажет деректер кешенін анықтап, іздеп тауып алу күрделі міндеттердің бірі. Сондай-ақ жоғарыда аталған деректер ақпараттық мазмұны жағынан тым жұпыны. Мұндай жағдайда деректерді зерттеудің қосалқы әдістерін анықтау қажет, әдіснамалық тәсілдерді шамасынша қолдану зерттеу жұмысы жандандыра түседі.

Деректанулық тұрғыдан ақпараттар сапалы талдау жұмысынан өтіп, қосалқы деректердегі мәліметтермен салыстырылады. Сондай-ақ зерттеу объектісі бойынша бұрын жазылған арнайы жұмыстар бірінші қатарда ескерілуі керек, мысалы, Ғ.Тоғжановтың «О казахском ауле» [1], «Казахский национальный аул», А.Тұрсынбаевтың «Казахский аул в терх революциях» [2], А.Қанапинның «Культура и быт казахского аула» [3] еңбектері аталмыш мәселе бойынша маңызды.

Негізі бөлім

Ауыл әдебиетте: «... шығыс халықтарында, әсіресе ерте көшпелі, жартылай көшпелі өмір сүрген қазақ, қырғыз, түркімен, башқұрт, татар, қарақалпақ, алтай, кавказ (дағыстан), монғол, тағы басқа. елдерінде қоғамның белгілі бір әлеуметтік құрамы» [4; 581], ауыл дәстүрлі қоғамдағы елді мекен ретінде қазақ елінің ең төменгі әлеуметтік қауымы», — деп белгіленген. Ауылдың елді біріктіруші ретіндегі маңызы: «Ауыл түбі — бірлік, қауым түбі — тірлік», «аталастың аты озғанша, ауылдастың тайы озсын» деген мақал-мәтелдерге негіз болған. Дегенмен, ауыл атауының шығу тегі мен мағынасындағы мәні, әрі қызметі жеке дара, егжей-тегжейлі зерттеліп, түсіндірілуі маңызды. Дәстүрлі қазақ қоғамынан бастау алатын ауыл Кеңес үкіметінің 70–80-жж., тұрақты даму шағында, заман талабы бойынша колхоз, совхоз, бөлімше (отделение) деп аталған; сондай-ақ этникалық,

этнографиялық, экономикалық және рухани жақтары біршама өзгерген. Ал түсіндірмелік энциклопедияларда кеңестік ауыл бірнеше түрге бөлінеді (төменірек көрсетілген), халық ауызында шалғай орналасқан елді мекендер «ауыл» аталып келеді.

Этникалық жағынан ауыл әрбір ру, тайпа ішінде аталастық, туыстық жақындығына қарай құралған. Ауылдың эволюциялық дамуымен бірге әлеуметтік кейпі өзгеріп отырған. Алғаш ет жақын аталастар ауыл бірлестігінің негізгі арқауы болғанымен, бері келе осындай аталас ауыл ішінде жекжат, жамағайын немесе әлсіз, тұрмысы нашар кедейлер де келіп кіріп қоңсы болған. Мұның соңғылары тіршілік қамы үшін бірін-бірі сауғалап, сүйеніш етіп отырды. Әдетте көшпелі ауыл бірнеше жеке-жеке үйлерден құралды, көлемі жағынан олар бес-алтыдан он-он бес шаңыраққа дейін жетіп және мал басына, жер көлеміне, суат мөлшеріне қарай ауылдағы үй саны бірде аз, бірде көбірек болып, көктем, жаз, күз айларында көшіп-қонып жүрген.

Этнографиялық жағынан ауыл үйлері алқа-қотан тігіледі, мал қоралау, өргізу үшін ауылдың бір жақ шеті ашық қалдырылады. Ауыл маңында міндетті түрде бұлақ немесе құдық, басында қауға, үлкен ағаш науа болды. Ауылдың көшіп-қонудағы басты мақсаты — мал тойындыру. Қоныс неғұрлым жиі аударылып, өріс жаңғырып отырса, мал соғұрлым күйлі, семіз, сүтті болды. Қазақ жылдың төрт маусымының өрісін сонылығына, суатының молдығына қарай — өре жимас, майқұйрық, балапан, көксала, кең қоныс, ақ бастау, егінді бұлақ, тоңаша, миялы, қопалы деп аталған. Көшпелі ауылдың арқасы жазылар шақ — көктем. Малы қыстан аман шығып, төлдеп, көкке аузы толғанда, шаруа негізгі азығы аққа тойынады. Осы арада келіп: «Қыс қысыл, жаз жазыл», — дейді. Жас төл аяқтанып бойдақ мал қара құйрық болып, жылқы түлеп, қара тіл болғанда, түйенің өркешкомы толығып, қара қайысқа айналған кезде, көктеуден жайлауға қарай бет алатын «қозыкөш» басталады. Бай, ауқатты ауылдың жазғы көші сәнді, салтанатты келді. Жылқы көш алдында, қой мен сиыр соңында айдалады. Көш басында үлкен үй — қара шаңырақ артылған атан түйе, оған іркестіркес басқа түйелерге артылған жүк қаз-қатар жүреді.

Экономикалық жағынан ауылдың көшіп-қонуы, от-суы, қонысы, жайлауы, өрісі біртұтас болғанымен, әрбір үйдің жеке меншігінде, малы, үй-мүлкі мен ұсақ шаруашылығы болды. Сондай-ақ ауыл ішінде әрбір шаруаның малына, әл-ауқатына қарай қоғамда алатын орны да, тіршілік жағдайы да әр түрлі келді. Осыдан келіп, ауыл ішінде өзара: бай, орта шаруа, кедей, батырақ деген жікке бөліну туды. Әдетте ауылдар ру басы, ел билеуші ауыл иесінің атымен аталған. Ауылдың құрамында байдың 8, 12 қанат өз үйі (бәйбішесімен) — үлкен шаңырақ, ас үй, қонақ үй, кейде тоқаланың үйі жеке болады. Жиі әрбір әйелінің (тоқалдарының) үйі жеке ауылды құрап, мұнда жақын, жамағайындарының, қойшы-қолаң, жылқышы, түйеші үйлері қоныстанған. Бай немесе ауқатты қазақ (жуан) малды, әрі белгілі би немесе сұлтан-ақсүйек дәрежесінде, ауыл иесі саналған. Бай ауылдың малдары жеке-жеке отарларды құрап, малды кедейлер баққан. Сонымен қатар орташа дәрежедегі ауылдар бір көтеріліп көшуге, сатуға, өсімге малы бар ауқатты шаруалардан құралған. Ауыл тұтастығы бірігіп көшу, ас-сусынның ортақтығында ғана емес, түрлі шаруашылықты, яғни, қой тоғыту, жүн қырқу, киіз басу, пішен шабу сияқты тіршілікті атқаруда бір-біріне қол ұшын беруден тұрған. Кедей ауылдардың малы шағын, көшіп-қонуға ат көлігі кем болған соң, бір жерді тұрақтап, сартап саналған. Тіпті тап-тақыр жатақ ауылдары да кездескен, олар тозығы жеткен 20–30 түтіннен құралып, егін салумен айналысқан. Сондай-ақ XVIII ғасырда оңтүстік өңір кедей жатақтары бірігіп егін салып, отырықшылыққа бейімделе бастаған, негізінен бидай мен тары өсірумен шұғылданған. XIX–XX ғ. басында диқаншы қазақ ауылдары көріне бастаған, олар бау-бақша өсірген. Мұндай диқан-бақшашы қыстақ ауылдар оңтүстік Қазақстанда болған.

Рухани жағынан ауыл дербес, көшпелі мектеп, жалдамалы молда ұстаған. Ауылда кілем, алаша, бау-басқұр, шекпен тоқитын, зергерлік-ұсталық ететін ұсақ қолөнершілер болған. Бұл дәстүрлі ұлттық өнер мен мәдениеттің тоғысқан жері. Ауылдың ішкі және сыртқы жағдайы қоғаммен бірге дамып отырған.

Негізгі мақсат кеңес жылдарындағы қазақ ауылдарының ішкі мазмұны мен қоршаған қоғамдағы орнын зерттеу болғандықтан, бұрынғы дәстүрлі қазақ ауылының сипаты қалай және қаншалықты өзгергенін салыстыру үшін маңызды. Кеңестік саясатпен жаңа елді мекендер салып, халықты орналастырып, сол мекенді көркейту мақсатты түрде іске асты.

Қазақстанда ауыл шаруашылығын жаппай ұжымдастыру 1929 жылдың соңында басталды. Көшпелі қазақ ауылының ерекшелігі ескеріліп жаппай отырықшы мекенге айналдыру жоспарлы түрде жүргізілді.

Дәстүрлі қазақ ауылдары аз дегенде 5–10 көбі 20 түтіннен шашырап орналасса, кеңес саясаты шаруашылық шараларды іске асыруы үшін ірі елді мекендерді ұйымдастыруды қолға алды. XX ғ. 30–жылдарында тығыз шоғырланған отырықшы қазақ ауылдары пайда болды.

1940 жылға дейін республикада 7296 колхоз, 192 совхоз, 307 МТС ұйымдасты. Жаңа ауыл егін өсіруге қолайлы жерлерге орналасты, онда іріленген елді мекендерде 100 және одан да көп үйлер салынып, жаңа ұйымдасқан елді мекендер өнеркәсіп, көлік, мәдени құрылыстар жүйесімен қатамасыз етілді. Облыстық, аудандық әкімшілік орталықтары мен совхоз, колхоздардың экономикалық қарым-қатынасы күшейді, елді мекендер арасындағы қатынас жолдар салынып, телеграф, телефон, радио байланысы жақсарды, электр қуатымен қамтамасыз етілді. Ірі өзен мен көлдер, жасанды су қойнаулары алқабында өндірістік поселкелер пайда болды. Шардара, Бұқтырма, Қапшағай су қоймалары іске қосылып, Ертіс–Қарағанды каналы алқабында суармалы егіншіліктің дамуына байланысты жаңа совхоз, колхоз, орталықтары салынды. Қазақ темір жолдары мен ұзындығы 1500 км созылған Өзен–Гурьев–Куйбышев мұнай құбыры бойларында көптеген өндірістік жұмысшы поселкелері, т.ж. станциялары, разъездер пайда болды. Каспий, Арал теңізі, Балқаш, Зайсан, Алакөл көлдері жағалауларында балық колхоздары, жұмысшы поселкелері ұйымдастырылды. Қазақстанның солтүстігінде, атап айтқанда Қостанай, Солтүстік Қазақстан, Көкшетау, Павлодар, Целиноград облыстарында, тың жерлерді игеруге байланысты 584 ірі жаңа совхоз ұйымдастырылды. 1971 жылдың 1 қаңтарындағы дерек бойынша, Қазақстанда 191 аудан, 178 поселкелік совет, 1923 ауыл-селолық кеңес, оларға қарайтын 1609 совхоз, 424 колхоз, олардың жеті мыңдай бөлімшесі, ферма бригадалары болған. Ауылдық жерлерде барлығы 6627 мың (1970 ж. қаңтар) халық тұрды. Қазақ жеріндегі бұрынғы ауылдар рулық, аталастық, туыстық жағынан құралса, бұл ауылдарда көп ұлттың өкілі мекен етті [4; 582]. Дегенмен, қазақтар бөлігі өз туыстарымен ықшамдасып, бір-біріне жақын немесе бір ауыл ішінде тұрақтады.

Кеңестік ауылдар бірнеше формалар мен типтерге бөлініп көрсетілген, мысалы: Солтүстік далалық аудандарда ауыл өзен, көл жағалауларында, кейде су айырықтарына орналасқан. Бұл ауылдар — жаңа астық поселкелері. Ірі селолардың төңірегінде бөлімшелер мен бригадалардың шағын мекендері қоныстанған. Олардың арасында фермалар мен егінші қостары бар. Қазақстанның оңтүстік пен оңтүстік-шығыс аудандарында өзен аңғарлары мен су жайылатын жигендегі көк желекті жерлерге орналасқан елді мекендердің шеті шөл даламен шектескен. Тау етегіндегі суармалы егіншілік дамыған аудандардың поселкелері өзендер мен каналдар бойында шоғырланған. Тау ішінде маусымдық ұсақ елді мекендерде (омарта, жайылым мекендер, орман күзетшісі) болды. Қазақстанның орталық және батыс шөлейт аудандарында бірінен-бірі шалғай орналасқан ұсақ елді мекендер тобы басым болды. Алтай тауының етегі мен қойнауына орналасқан селолар тым үлкен елді мекенді құрады. Сондай-ақ Каспий, Арал теңіздері, Балқаш, Алакөл жағалауларында, аралдарында және оларға құятын өзендердің сағасында балық аулайтын колхоздар мен балық зауыттарының ірі поселкелері қызмет етті.

XX ғасырдың басына дейінгі кезеңде қазақ жеріндегі көшпелі ел мен отырықшы халық мекендерінің типінде үлкен айырмашылық болды. Кейін республика елді мекендерінің түрі оның шаруашылық қызметіне байланысты, ауыл елді пункттері мынадай түрлерге бөлінді: 1) совхоздар мен мемлекеттік ауыл шаруашылығы орындардың орталық усадьбалары мен бөлімшелері; 2) колхоздардың орталық усадьбалары мен бригадалары; 3) әкімшілік аудандардың орталық поселкелері; 4) маусымдық мекендері, фермалар, қоныстар, жайылым учаскелері, омарта т.б.; 5) ауыл шаруашылығына қатысы жоқ ұсақ т.ж. станциялары, разъездер, рудниктер жаныдағы елді мекендер [4; 582]. Революцияға дейінгі қазақ ауылдарының тіршілігі көбіне мал өсіру төңірегінде болса, кейін әр өңірдің табиғи ерекшеліктері ескерілген, әрбір облыс, аудан ауыл шаруашылығы саласы мамандандырылған. Мысалы, сулы өңір: Зайсан, Алакөл, Балқаш көлдерінің алқаптарындағы, Бұқтырма, Күршім, Нарын, Ертіс, Жайық, Есіл, Нұра, Арыс өзендері сағаларындағы елді мекендердің кәсібі сан алуан: мал бағу, егін салу, бау-бақша өсіру, балық аулау, орман шаруашылығы. Ал, Алтай мен Нарында марал, омырта өсіру, Іле мен Сырдария, Қаратал бойында күріш егу, Арыс, Келес өзендері жағалауларында мақта, жүзім, жеміс-жидек, Шу, Талас, Ақсу, Тентек өзендері суымен қызылша өсіру дамыған. Кеңестік ауыл дәстүрлі көшпелі қазақ ауылынан өзгеше құрылғанмен де, дегенмен мал өсіруші совхоздар мен колхоздарда жартылай көшпелі ауыл бейнесі сақталды. Яғни малдың қажеттілігін ескеріп, қыста қыстауда, көктем, жаз, күз айларында мал өрісін алмастыру үшін көшкен. Көшу үдерісі мен тұрмыс мәдениеті бұрынғы заманмен салыстырғанда жаңартылған, біршама механикаландырылған. Көштің өзі машинамен атқарылды, қауғалы құдық орнына

механикаландырылған құдық қойылды. Сондай-ақ малшылардың мал бағу еңбегі біршама жеңілдетілді. Малшылар қыс уақытында совхоз, колхоз орталықтарынан алыс шоғарланғанмен, ауыл басындағы мектеп, клуб, аурухана, дүкен, монша толығымен тұрмыстық қызмет көрсету мақсатымен салынды. Яғни, қызметтік орындар малшы отбасыларының қажеттілігін өкімет талабымен бірінші орында ескерді. Жалпы ауыл шаруашылығы еңбекшілерінің басым көпшілігі колхоз, совхоз орталықтарында тұрды. Кеңес өкіметінің саясатымен жаңа көшелер ашылып, бірнеше бөлмелі үйлер тұрғызылды. Кеңестік экономикалық саясаттың ауыл шаруашылығының дамуына негізгі көңілді бөлуі өкімет тарапынан қолға алынғанын КПСС 24-съезіндегі Л.И.Брежневтің баяндамасында: «Ауыл шаруашылығының өндіргіш күштерінің өсуі, ауыл шаруашылығы еңбегінің бірте-бірте индустриялық еңбектің бір түріне айналуы, деревня мәдениетінің өрге басуы және село тұрмысының қайтадан құрылуы — осының бәрі шаруаның әлеуметтік қабілеті мен психологиясын өзгертуге бастап отыр. Шаруаның бойында жұмысшыға ұқсас қасиеттер барған сайын көбірек пайда болуды. Еңбегі машиналармен және механизмдермен тікелей байланысты колхозшылардың саны көбеюде, колхозшы шаруалардың білімі арыта түсуде» [4; 583] деп сипатталған.

Жоғарыда айтып кеткендей, ауыл елді мекендерін тұрғындарының айналысатын кәсібіне қарай бірнеше топқа бөлуге болатын:

1. Тұрғындары ауыл шаруашылығымен шұғылданатын ауыл шаруашылығы мекендері.

2. Ауыл шаруашылығына қатысы жоқ мекендер. Темір жол станциялары, разъездер, орман шаруашылығы мен жеке кәсіпорындар маңындағы пункттер, дачалар, кішігірім курорт поселкелері.

3. Жартылай ауыл шаруашылығында қалғаны халық шаруашылығының басқа салаларында жұмыс істейтін аралас түрдегі ауылдық мекендер (негізінен аудан орталықтары қарады). Сонымен қатар егіншілік аудандарда — дала қосы, алыс мал жайылымдарында қыстау мен жайлау және балық кәсібімен шұғылданатын, яғни маусымдық мекендер де қызмет етті.

Ауыл тіршілігі көбіне мал өсіру төңірегінде болса, Кеңес үкіметі өңірдің табиғи ерекшеліктерін ескеріп, әрбір облыс, аудан, ауыл шаруашылығының әр саласын мамандандырды әрі техникаландырды.

Ауыл шаруашылығын аудандастыру нәтижесінде Қазақстан жерінің табиғи-климаттық жағдайы ескеріліп, табиғи-шаруашылық аймақ деп аталатын, алты ірі аудан белгіленді, олар:

- *далалық-егіншілік аймақ* — Солтүстік Қазақстан, Көкшетау облысы, Қостанай, Целиноград, Павлодар облысының кейбір солтүстік аудандары. Негізінен астық өндіреді, сиыр өсіру (сүт, ет өнімдерімен байланысты). Шаруашылықтың қосалқы түрі — қой, құс және т.б. өсіру;
- *қуаң далалық егіншілік және мал өсіретін аймақ* — Орал, Ақтөбе, Павлодар, Семей облыстарының солтүстік және Целиноград облыстарының оңтүстік аудандары. Негізінен астық өндіру және қой мен сиыр (ет, сүт өнімдерімен байланысты) өсіру, қосалқы шаруашылықтың түрлерімен айналысу;
- *шөлейттегі мал өсіретін аймақ* — Орал, Ақтөбе, Қостанай, Қарағанды және Семей облыстарының оңтүстік аудандары. Қой, сиыр, жылқы өсіру, ет өнімдерімен байланысты. Егіншілік — қосалқы кәсіп, негізінен малға жемшөп дайындау;
- *шөлдегі мал өсіретін аймақ* — Гурьев, Қызылорда облыстары, Ақтөбе облысының Байғанин, Шалқар аудандары, Шымкент облысының Созақ ауданы, Жамбыл облысының Сарысу, Талас, аудандары, Алматы облысының Балқаш ауданы. Ет өнімін алу үшін қой, сиыр, жылқы өсіру, елтері үшін қаракөл қойын өсіру. Суармалы егіншілікпен шұғылданып күріш және жемшөп дақылдарын егуі;
- *Тянь-Шаньның таулы және тау бөктеріндегі аймақ* — Алматы, Талдықорған, Жамбыл, Шымкент облыстары, Семей облысының таулы аудандары. Табиғи жағдайының өзгешелігіне және ірі қалалар мен кәсіпорындардың дамуына байланысты мұнда ауыл шаруашылық әр түрлі бағытта дамыды. Басқа аудандардан ерекшелігі — техникалық (мақта, қант, қызылша, темекі) дақылдар мен көкөністер, жеміс өсіру дамыды. Ірі қалалар мен кәсіпорындардың маңында сиыр, қой өсіру дамыды; құс фабрикалары болды;
- *Алтайдың таулы және тау бөліктеріндегі аймақ* — Шығыс Қазақстан облысы жатты, мал және егін шаруашылығы бірдей дамыды, оңтүстігінде мал шаруашылығы жақсы дамыды.

Кеңес жылдары колхоз, совхоз санын көбейту төңірегінде атқарылған шаралар бірқатар заңдармен бекітіліп, біршамасының мазмұнында ауыл тұрғындарының күнделікті өмірі ескерілген. Мысалы, 1969 жылғы үлгі жобаның кейбір бөлімдері ауыл тұрғынының жағдайымен байланыстырылып құрылған, яғни колхоздың мақсаты мен міндетінен бастап: колхозға мүше болу,

тұрғындардың құқы мен міндеттері; жер және оны пайдалану; колхоздың қоғамдық меншігі; колхоздың өндірістік шаруашылық және қаржы қызметі; еңбектің ұйымдастырылуы және ақы төлеу, еңбек тәртібі; колхоздың жалпы өнімі мен табысын бөлу; колхозшыларды әлеуметтік қамсыздандыру, мәдениет пен тұрмысты жасарту, колхоздың ұйымдары мен тексеру комиссиясы [4; 585]. Жарғы бөлімдері негізінде атқарылған іс-шаралар нәтижесінде сақталған құжаттар мен сол уақыттан осы заманға келіп жеткен кеңес адамының санасындағы ақпарат ауыл күнделігі тарихы үшін маңызды.

Жарғыда айтылған талаптарды жандандыру үшін ауыл тұрғындарының білімі мен мәдениетін көтеру және ауыл салаларына қажет мамандар мен кадрларды дайындап шығару және қызметке қосу 70-жж. байқалды. Мысалы, 1969 ж. ауыл шаруашылығы кадрын дайындайтын 6 институт: 1. Қазақ ауыл шаруашылығы институты. 2. Алматы зоотехникалық мал-дәргерлік институты. 3. Семей зоотехникалық мал дәргерлік институты. 4. Целиноград ауыл шаруашылығы институты, филиалы Қостанай қаласында ашылды. 5. Батыс Қазақстан ауыл шаруашылығы институты. 6. Жамбыл гидромелиорациялық институты қызмет етіп, нәтижесінде 34,2 мың студент білім алды. Сонымен қатар колхоздар мен совхоз басшы кадрлары білімін жетілдіру факультеті, яғни Ауыл шаруашылығы институты 1969–70 жж. 550 совхоз директоры және колхоз басшылары (председателі), 1,3 мың ауыл маманын дайындады. Институт жанында осы салаларды дамыту мақсатымен аспирантура қызмет етті. Сондай-ақ 34 техникум, оның жанында 28 ауыл шаруашылығы мектебі, әр түрлі кәсіптік маман дайындайтын бір жылдық 5 мектеп, механизатор дайындайтын 252 жергілікті кәсіби-техникалық училище [4; 590] қызмет етті. Мұндай мәліметтер кеңестік ауыл тұрғындары құрамының түбегейлі өзгергенін және күнделікті тұрмысының мәдени тұрғыдан көтерілгенін көрсетеді; кеңестік ауыл қазағының заман ағымына қарай қаншалықты өзгергенін анықтауды салыстыру жұмыстарын жандандыра түседі.

70–80 жж. ауыл тұрғындарының күнделікті шаруашылықта айналысқан жұмыстарының түрлерін «Ауыл шаруашылығы мекемелері жұмысшылары мен қызметкерлері кәсіподақтарының» Орталық Комитетімен келісе отырып, «КСРО Министрі кеңесінің еңбек және жалақы мәселесі жөніндегі мемлекеттік комитеті» бөлген үш топтан көреміз:

- өсімдік және мал шаруашылықтарында механикаландырылған жұмыстар;
- өсімдік шаруашылығында көлікпен және қолмен атқарылатын жұмыстар;
- мал шаруашылығына көлікпен және қолмен атқарылатын жұмыстар.

Бұл жұмыстардың сипатталынуына қарап, ауыл тұрғындарының күнделікті өмірде атқарған іс-әрекеттерін көруге болады. Мысалы, біріншілері жерді өңдеу, тыңайтқыштарды, тұқымды дайындау, шашу, себу, жер дақылдарын шабу және жинау және мал шаруашылығындағы жұмыстар жатады. Бұл жұмыс түрлері ауыр немесе жеңілдігіне, маман дәрежесінің болуына қарай, жұмысшының денсаулығына зиян етуіне, өндірістік технологиясындағы зияндығы ескеріліп 1–6 разрядқа бөлінген. Сонымен қатар егістік жерге тыңайтқышты трактормен шашу — 4, дәнді тазарту — 2, электрқырықтықпен қой қырку — 3, электр моторы бар тасымалмен дәнді үю — 1 разрядта саналған. Жалпы, аталған топта 229 жұмыс санап алынған, оның ішінде 6-ы — 1 разрядқа, 25-ы — 2, 36-ы — 3, 68-ы — 4, 82-ы — 5, 12-ы 6 разрядқа қараған. Екіншілеріне 1) көлікпен орындалатын жұмыс түріне: жерді өңдеу, тұқым себу, егістік өнімдер мен отырғызылған ағаштарды күту, егін шабу, көлік тасу және орман жұмыстары қараған; 2) қолмен орындалатын жұмыстарға: жалпы шаруашылық жұмыстар, тұқымды себу, тыңайтқышты шашуға дайындау, егістікті суару, күту, ору, жеміс ағаштарын отырғызу, күту, жинау және т.б. Мұнда 640 жұмыс саналып алынған, оның ішінде 79-ы — 1, 192-ы — 2, 205-і — 3, 119-ы — 4, 36-ы — 5, 9-ы 6 разрядты саналған. Үшіншісіне, мал төлін, үй құсын, қолда бағылатын қымбат тері аң, бал арасын күту, мал азығын дайындауға байланысты жұмыстар жатқан, оның ішінде сауыншының жұмысы — 5, сиырдың төлін бағу — 4, сақманшы — 3, мал шаруашылығына көмекші — 2, су жылыту 1 разрядқа қараған. Мұнда 150 түрі саналып алынған: 3-і — 1, 30-ы — 2, 48-і — 4, 30-ы — 5, 2-і 6 разрядқа қараған [4; 590]. Бір қызығы, көрсетілген жұмыс дәрежелерін көтеріп не түсіруге тиым салынған, мұндай жағдайды жоғарыда көрсетілген ұйым шешкен. Аталған ауыл шаруашылығы жұмыс топтары мен оның ішінде атқарылған түрлері Қазақстанның барлық географиялық аудандары қарастырылғанын көрсетеді; сонымен қатар 70–80-жж. ауыл тұрғындарының күнделікті тұрмысында атқарған жұмыс түрлері анықталып отыр. Аталған жұмыс басты-басты түрлеріне қарай маусымдарға бөлінген, сондықтан ауыл тұрғындарының жаз, қыс, көктем және күн айларында тиянақты түрде қандай кәсіппен негізінен шұғылданғанын және күнделікті тұрмысы қандай кестеден тұрғанын анықтауға болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Тогжанов Г.* О казахском ауле. — Кызыл–Орда, 1927; *Казахский национальный аул.* — М., 1934.
- 2 *Турсынбаев А.* Казахский аул в трех революциях. — Алма-Ата: Казахстан, 1967.
- 3 *Канатин А.* Культура и быт казахского аула. — Алма-Ата, 1967.
- 4 *Қазақ совет энциклопедиясы* / Бас ред. М.Қ.Қаратаев. — Алматы, 1972 — 1-т.: А.Аяпов. Сурет және карталар мен коса. — 648 б.

А.Н.Муканова

Казахский аул 70–80 годов XX в.: история повседневности

Работа посвящена анализу повседневной жизни казахских аулов в 70–80-е годы XX в. Автор, опираясь на осмысление источниковедческого материала, предлагает собственное понимание проблемы повседневности казахских аулов. Таким образом, определяется актуальность темы, формируется цель и задачи исследования, обозначаются его территориальные и хронологические рамки, раскрывается методологическая основа статьи. В данной работе дается краткий анализ степени научной новизны темы, характеризуется источниковедческая база.

A.N.Mukanova

Kazakh villages 70–80 years XX century: history of Everyday Life

This paper analyzes the everyday life of Kazakh villages in the 70–80-ies of the twentieth century. The author, based on the comprehension of source-material offers its own understanding of the problems of everyday life of Kazakh villages. Thus, to determine the relevance of the topic, formed the purpose and objectives of the study are referred to its regional and chronological framework, reveals the methodological basis of the article. In this work, a brief analysis of the degree of scientific novelty of the subject, characterized by a source base.

References

- 1 *Togzhanov G.* *On Kazakh village*, Kyzyl–Orda, 1927; *Kazakh National village*, Moscow, 1934.
- 2 *Tursynbaev A.* *Kazakh village in Terhi revolutions*, Almaty: Kazakhstan, 1967.
- 3 *Kanapin A.* *Culture and life of the Kazakh village*, Almaty, 1967.
- 4 *Kazakh Soviet Encyclopedia*, edit. M.K.Karataev, Almaty, 1972, 1: A.Ayapov, 648 p.

М.А.Алпысбес, С.А.Ярыгин

*Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева
(E-mail: alpysbes@mail.ru)*

Потестарные мифемы в этногонических легендах племен группы «дунху»

Статья посвящена исследованию потестарной культуры и мифологии племен группы «дунху». Авторы посредством компаративистского анализа генеалогических легенд выявляют специфические потестарные мифемы. В результате проведенной работы авторам удалось выявить девять потестарных мифем. Данные мифемы служили одним из инструментов, позволявших элите легитимизировать свою власть в обществе. Это осуществлялось в виде процесса коммуникативного взаимодействия аристократии и рядовых членов социума в рамках сопричастия к традиционной мифологии, эпосу.

Ключевые слова: история, потестарная культура, генеалогия, мифология, кочевническая культура.

В первой половине I тыс. н.э. на территории Центральной Азии происходит формирование обществ с новой этнокультурной модальностью в сравнении с предыдущими раннекочевническими. Это было связано с активизацией «генератора народов» во Внутренней Азии [1; 126–134]. Данный процесс проходил на фоне завершения общешифской истории [2; 28–31]. Коллективы кочевников поздней древности достаточно быстро расселились на территории Евразии, вытесняя или интегрируя в свой состав и ассимилируя ее прежних обитателей. Данный период в истории Евразии обозначается как Великое переселение народов [3; 5–7], или постгуннское время [4; 27–32].

В степях от Северного Причерноморья до Западной Монголии начали господствовать огурские племена, вероятно, наиболее ранние тюркофоны, известные в китайских хрониках как теле. Источники перечисляют десятки разнообразных этнонимов — сарагуры, оногуры, уроги, кутригуры, утигуры и др. [5; 47–70, 6; 321–335; 7; 101–121; 8, 9; 21–63; 10; 32–33, 11; 10–30, 12; 21–23].

В Центральной, Восточной Монголии и Северном Китае доминировали племена выбранной нами в качестве объекта исследования так называемой «дунхуской» группы, в своей основе являвшиеся носителями монгольских языков (исследователями не исключается, что некоторые из них были тюрко-, маньчжуроязычны и др.) — сянби, ухуань, жужань, тоба, муюн и др. [13, 14; 51–155, 15; 112–115].

Одним из факторов, который вызывает исследовательский интерес к периоду, выступает его положение в культурно-хронологической секвенции: *ранние кочевники — кочевники поздней древности — средневековые кочевники* [8; 77, 78, 16; 130–141, 17; 185–194]. Выступая неимманентным рубежом между культурами ранних и средневековых кочевников, период имеет свою внутреннюю уникальность и целостность. Сочетание этих факторов позволяет исследователю, решая частные вопросы, ставить более сложные, связанные общим ходом развития кочевой цивилизации Евразии.

Под мифемой современная семиотика понимает фундаментальную единицу мифа, формирующую его синхро-диахроническую структуру и делающую возможным достижение главной его цели [18; 218]. Наряду с мотивемой, мотивом и темой мифема является структурной сюжетобразующей единицей фольклора [19; 194–260]. Мифема может быть сопоставлена с концептом в картине мира, отражая представления о не существующих в природе явлениях и объектах [20; 54, 21; 281–293], колеблясь от знака мифа до смыслового целого мифа, называющего ядерные элементы содержания [22; 223]. Потестарные мифемы, находящиеся в фокусе настоящего исследования, рассматриваются нами в рамках «потестарной мифологии», комплекса «мифологических образов, связанных с представлениями о сверхъестественном происхождении публичной власти и сакральной природе носителей данной власти» [23; 13–18].

Потестарная мифология сопряжена с потестарной культурой, находящейся в зависимости от социальной структуры общества и выраженной посредством специфической знаковой системы/символики. Данная символика охватывает весь социокультурный background, включает в себя предметы материальной культуры, музыку, ритуалы, архитектуру, особым образом осмысленные природные явления, в том числе иеротопосы — естественные природные объекты, являющиеся частью сакрального ландшафта [24; 5–37, 25; 27, 26; 37–38; 27; 19–20].

Элементы потестарной культуры, потестарной мифологии с отдельными мифемами находят свое проявление в крупном блоке традиционной культуры — этногонических мифах и генеалогии [23; 7, 28; 4–20, 29; 106–107]. Это хорошо видно на примере шежиры казахов, в генеалогической традиции которых существуют такие жанры исторического фольклора, как «ескі сөз», «қария сөз» (проза), «өлең дастан» (генеалогические поэмы) [28; 4–20].

Учитывая, что мы имеем дело в своей основе с бесписьменными народами, именно генеалогические предания представляются важным источником для реконструкции особенностей потестарной культуры кочевников. Генеалогия — это коллективное народное знание, которое функционирует в форме всеобщей социально-исторической памяти, сохраняя преемственность и актуальность самой генеалогической традиции, передающейся во времени. У кочевых народов она, наравне с данными по фамильной, родовой и племенной генеалогии, также содержит сведения по исторической топонимике, легендам и мифам. Важным функциональным свойством генеалогии является его инструментализация в виде соционормативного регулятора семейно-брачных отношений, наследственных прав, системы родства. Зачастую в эпоху древности, касаясь истории политических династий, элитарной части общества, она может пролить свет на потестарную структуру общества и обозначить важные потестарные образы и символы [28; 4–20].

О существовании устных генеалогий и традиций их передачи у кочевников Центральной Азии в эпоху поздней древности свидетельствуют данные китайских хроник. Так, в «Вэй-шу» повествуется о том, что у не имеющих своей письменности сяньбийцев существовала традиция передачи знаний о своих предках, как далеких, так и близких, изустно. Данные рассказы заменяли записи, которые делались в Китае особыми чиновниками-историками. Как сообщает комментатор и переводчик «Вэй-шу» В.С.Таскин, «в данном случае словом «поколение» переведены иероглифы «ши-ши», которые обычно употребляются в значении «текущие события», «современные дела». Однако первый иероглиф «ши» означает также «поколение», а второй «ши» — «дело», что значит «дела поколений» или «дела, связанные со сменой поколений», т.е. родословная» [13]. Учитывая особенности соотношения китайского письма [8, 9], можно предположить, что так зафиксировался аутентичный северный термин.

Генеалогии и их элементы зафиксированы у племен, обитавших к северу от Китая в более позднее время. Так, в многоязычном маньчжуро-тибетско-уйгурско-китайском словаре присутствует термин «Šastig». Он соответствует маньчжурскому «улабун» — предание о чем-либо, повествование о минувших временах, о потомстве, повесть, сказка, быль, жизнеописание, биографические известия лиц и китайскому «чжуань» — повествование, повесть, история, летопись, хроника, биография, мемуары, комментарий к ним. Термин «lledigel» соответствует китайскому «бяо», что значит «таблицы» в контексте генеалогии, т.е. родословные [30; 22, 31; 111].

В данной работе мы используем несколько этногонических легенд, известных из китайских хроник.

1. Сяньби. В одном из генеалогических преданий сяньби повествуется о том, как во время переселения через горы на юг в пути появился некий священный зверь, похожий на лошадь, но с голосом как у быка, который повел народ за собой. Этноним «сяньби» в хрониках упоминался в словосочетании, означающем «пояс с пряжкой, изображающей благовещего зверя». Этот «зверь» описывался в виде существа, похожего на белую лошадь с чёрным хвостом (в некоторых случаях с двумя или тремя хвостами), одним рогом, зубами и когтями, как у тигра, и голосом, подобным звуку барабана [32; 320–325].

2. Сяньби/Таньшихуай. В тексте «Хоу хань шу» (глава 90, л. 8а-20б) говорится: «При императоре Хуань-ди у сяньбийцев появился Таньшихуай. Его отец Тоулухоу в прошлом три года служил в войсках сюнну, и [в это время] его жена, остававшаяся дома, родила сына. Когда Тоулухоу вернулся, это удивило его, и он хотел убить ребенка. Однако жена сказала, что как-то днем, идя по дороге, она услышала удар грома. Когда она подняла голову, чтобы посмотреть на небо, ей в рот упала градинка, которую она проглотила, после чего забеременела и через десять месяцев родила сына. Этого ребенка, [сказала жена], несомненно ждет необыкновенное, поэтому его следует вырастить и посмотреть, что его ожидает. Тоулухоу не послушал жену и выбросил младенца. Тогда жена тайно сказала домашним, чтобы они подобрали и вырастили ребенка, которому она дала прозвище Таньшихуай.

В возрасте 14–15 лет Таньшихуай уже отличался смелостью, физической силой и умом. Как-то старейшина другого кочевья похитил у родителей его матери крупный рогатый скот и овец.

Таньшихуай один на коне погнался за похитителями, напал на них, и никто, куда бы он ни устремился, не мог противостоять ему. Он отбил весь угнанный скот, после чего напуганные члены его кочевья подчинились ему. Затем он ввел предусмотренные законом запреты для решения дел между правыми и виноватыми, причем никто не смел нарушать их. В результате его избрали старейшиной» [13].

3. Сяньби/Хэгань. В тексте «Сун шу» (глава 96, л. 1а, 1б) приводится следующая легенда: «Цифу Гожэнь — сяньбиец из округа Лунси. В прошлом три кочевья — Жуфусы, Чулянь и Чилу — шли из земель к северу от пустыни [Гоби] на юг к горам Да Иньшань. По дороге они встретили огромное пресмыкающееся, похожее по виду на священную черепаху и большое, как холм. Они закололи лошадь, принесли ее в жертву пресмыкающемуся и, творя молитву, сказали: «Если ты добрый дух, открой путь, а если злой, закупори дорогу и сделай ее непроходимой». Неожиданно пресмыкающееся исчезло, а вместо него остался маленький мальчик.

В это время имелось еще кочевье Цифу, в котором был старик, не имевший сыновей. Он попросил позволить ему воспитать мальчика как своего сына, и все согласились с его просьбой. Старик обрадовался и, считая, что у него появилась опора, дал мальчику прозвище Хэгань. На языке сясцев [т.е. китайцев] «хэгань» означает «опора».

В возрасте десяти лет [Хэгань] отличался отвагой и смелостью, хорошо ездил верхом и стрелял из лука, натягивая тетиву, для растяжки которой требовалось усилие, равное пятистам цзиням. Преклоняясь перед его мужеством и смелостью, четыре кочевья [т.е. Цифу, Жуфусы, Чулянь и Чилу] выдвинули [Хэганя] на пост общего правителя, назвав его Цифу кэхань тодо мохэ. «Тодо» — слово, означающее «не дух и не человек» [33; 213–218].

4. Тоба. В хронике «Вэй Шу» (цз.1, с. 1б-2а) повествуется: «Основатель династии Тоба Ливэй родился чудесным образом. Отец его Цзефэнь встретил на охоте небесную деву, опустившуюся на землю, от их связи и родился Ливэй. А случилась это так: Цзефэнь «приказал передвигаться на юг, горы были высоки, ущелья глубоки, девять трудностей, восемь препятствий. В это время он выразил пожелание остановиться. Некий дух-животное с обликом коня и ревом быка пошел впереди и повел [тоба за собой]. Только через несколько лет (тоба) вышли (из гор) и стали жить на древних землях гуннов. Замыслов их переселения было много, они появились при двух императорах — Сюань (туйяне) и Сянь (Лине). Древние люди при этом говорили: «Туйянь в просторечье имеет смысл «упорно добиваться чего-либо». Вначале император Шэн-у хуанди (Цзефэнь) как-то раз с несколькими десятками тысяч всадников охотился в горах и на болотах и вдруг увидел легкую повозку с занавеской, (предназначенную для знатных дам), которая спустилась с неба. Когда он подошел, то обнаружил в ней красивую женщину и множество телохранителей. Император изумился и спросил ее, кто она, и она ответила: «Я небесная дева. Получила приказ, чтобы мы спарились». После чего они вместе ушли в спальное помещение. Утром она попросила разрешить ей вернуться. «На следующий год в это же время снова встретимся на этом месте», — сказала она и исчезла, как ветер или дождь. Когда наступил срок, император прибыл на прежнее место охоты, и они действительно увиделись вновь. Небесная дева вручила императору рожденного ею мальчика, сказав: «Это твой сын. Заботливо воспитай его! Потомки, сыновья и внуки ваши, преемствуя друг другу, из поколения будут императорами!» Сказала и исчезла, сын ее как раз и есть Ши-цзу, (основоположник династии). В древние времена люди употребляли пословицу: «У императора Цзефэнь не было жены, у императора Ливэй не было дядьев по матери» [13].

5. Жужань/Мугулюй. В хронике «Вэй шу», 70-ми годами III в. датируется повествование о родоначальнике жужаньских правителей — беглом рабе и дезертире, не знавшем своего происхождения, по имени Мугулюй, что значит «Плешивый». Он бежал в степь за Великую стену, где собрал собственную банду. Его сын Цзюйлухуэй, достаточно смелый и решительный воин, впоследствии возглавил их и дал новому объединению название *жужань*. Вслед за этим Цзюйлухуэй подчинился главе дома Тоба, один из правителей которых, посчитав, что глава жужаней отличился невежеством и по виду походил на ядовитое насекомое «гу», изменил иероглифическое написание названия объединения на жуаньжуань, имевшее уничижительное значение «пресмыкающийся, подобно насекомому» [33; 267, 398–399].

6. Тууйхунь. В «Сун шу» (гл. 96, л. 1а, 1б) приводится предание о происхождении Тууйхунь. У одного сяньбийского вождя Илоханя было два сына — Тууйхунь и Жологуй. Илохань выделил Тууйхуню семьсот семей, во главе которых он жил после смерти отца рядом с братом, наследовавшим власть. В одну весну лошади двух кочевий подрались между собой и покалечили

друг друга. Жологуй послал вестника к Тууюхуню с упреками в произошедшем и вопросом, почему он не пасёт лошадей подальше. Вследствие этого Тууюхунь решил откочевать на запад, несмотря на просьбы уже раскаявшегося брата. Тууюхунь ответил его послу Иналоу, что он откочевывает из-за лошадей, драка которых произошла по воле Неба. «Если вы сможете заставить лошадей повернуть на восток, я последую за ними». На это Иналоу сказал: «Чу кэхань», в переводе на китайский язык — «Эр гуаньцзя» («эр» — выражает согласие, а «гуаньцзя» — «правитель, император») [13].

7. Юйвэнь. В «Чжоу-шу» присутствует легенда о Гэуту — основателе династии Юйвэнь, потомке легендарного императора Янь-ди и его преемнике Пухуе. Гэуту был знаменит смелостью в боях и умением составлять расчеты. «Преклоняясь перед ним, сяньбэйцы поставили его правителем, и он управлял 12 кочевьями, а его потомки из поколения в поколение занимали посты старейшин. Потомок Гэуту Пухуй во время охоты нашел три яшмовые печати с надписью «императорская печать». Последний, решив, что печать подарило небо, назвал династию Юйвэнь: «юй» — небо, «вэнь» — правитель [15; 112–115].

8. Кидань. «Есть гора Му-е. На горе построены храмы предков киданей... По преданию, некий святой ехал на белом коне на восток,... вдоль реки Тухэ... Дочь Неба, управляя повозкой, запряжённой серым быком, ехала вниз по течению реки Хуанхэ (Шарамурэн)... Достигнув горы Му-е, где сливаются обе реки, они встретились и стали супругами. У них родилось 8 сыновей. Позже потомки этих 8 сыновей размножились и, разделившись, образовали 8 племён...» [35; 59–70, 36; 28].

Невзирая на то, что данные легенды дошли до нас не напрямую, мы предполагаем возможность их интерпретирования как аутентичных источников, отражающих мифо-религиозные взгляды той этнополитической среды, из которой вышли непосредственные информаторы китайских хронистов. В результате анализа преданий было выявлено несколько потестарных мифем.

Центральная группа — «**чудесное рождение**» и «**сын неба**». Они имеют два семантических варианта. Первый вариант представлен в легенде о Таньшихуай, в которой сказано, что он был рожден от градинки, упавшей с неба в рот его матери. Во втором варианте главные герои рождаются от небесных дев, как в этногоническом мифе о Ливэе — основателе династии Тоба и о безымянных восьми сыновьях небесной девы и святого всадника — основателях восьми племен киданей.

Следующая мифема — «**чудесное спасение**» — известна из сказания о Таньшихуае, когда вернувшийся с войны Тоулухоу не поверил супруге о рождении ребенка по воле неба и хотел убить его, приказав выбросить, однако родители супруги тайно подобрали и вырастили мальчика.

Мифема — «**юный герой**». Данная потестарная мифема отражена в легенде о Таньшихуае, о котором сказано, что в возрасте 14–15 лет он отличался смелостью, физической силой и умом, и когда враги похитили у его родственников скот, Таньшихуай один смог догнать чужаков и, продемонстрировав чудеса удали, отбить имущество. После этого кочевье ему подчинилось. Отражена и в легенде о Хэгане, который в молодом возрасте отличался отвагой, смелостью, умел хорошо ездить верхом и стрелял из сложного лука. В это время четыре кочевья приняли его власть.

Мифема «**безродный герой**» присутствует в легенде о появлении жужаней, в которой сказано, что Мугулюй не знал о своем происхождении. Косвенно к ней примыкает легенда о правителе сяньби Хэгане, не имевшем родителей. При этом за образом Мугулюя также стоит мифема «**породивый герой**».

Мифема «**небесный знак**» представлена в легенде о том, как небо выдало мандат на правление Пухуя — одного из основателей династии Юйвэнь в виде посланных на землю печатей. Мифема «**битва коней**» в легенде об основании государства Тууюхунь сопрягается с мифемой «**небесный знак**».

Отдельно от всей группы стоит мифема «**благовещий зверь**», напрямую не связанная с мифемами, расположенными вокруг центрального образа основателя династии. Она присутствует в легенде о сяньби, где чудесный зверь вывел племя из горной долины, а также в легенде о появлении Хэганя, в которой говорится о чудесном обретении ребенка, ставшего впоследствии правителем сяньби на месте явления «огромного пресмыкающегося, похожего по виду на священную черепаху и большого, как холм». К ним примыкает уже упоминавшаяся выше легенда о государстве Тууюхунь, где кони выступили проводниками в переселении сяньбийского царевича и его кочевья.

Таким образом, анализ памятников позволил нам выделить девять мифем: «чудесное рождение» и «сын неба», «чудесное спасение», «юный герой», «безродный герой», «небесный знак», «мудрый правитель», «битва коней», «благовещий зверь», основная часть которых связана с потестарной мифологией, а также специфической властной знаковой системой, которая посредством

сопричастности к образу прапредка легитимизировала власть символами как отдельного представителя аристократии, так и целых линиджей, кланов в том или ином обществе.

Образ предка, исходя из очевидной близости мифем к эпическим формам, вероятно, коррелировался с уже существующими персонажами эпосов и сказаниями мифологического содержания. Данные сюжеты древних сказаний дошли до этнографической современности и зафиксированы фольклористами в эпосе и генеалогических сказаниях тюрко-монгольских народов Центральной Азии.

Приведем некоторые из них. Так, аналогом легенды о происхождении героя от градинки служат несколько близких алтайских преданий о сеоке мундус. Его основатель, согласно первому варианту легенды, родился от девушки, принадлежавшей к сеоку Кыпчак. «Я съела три градинки (мус) и родила», — ответила девушка на вопрос. Про потомков данного ребенка говорили «Мусданг чыккан Мундус (родившиеся от льдинки Мундус, от монг. *мундэр* — «град»)). Во втором варианте говорится, что девушка (без указания сеока) после некой войны осталась в живых одна, найдя после сильного дождя одну льдинку (мус) и два пшеничных зернышка, лежащих вместе, съела их, после этого она родила двух мальчиков-близнецов — Коткор Мундуса и Чулум Мундуса [37; 233–240]. Подобная легенда существует у бурят. В ней повествуется о том, что прародительница рода в молодости попала под дождь с градом и после этого неожиданно забеременела. От ее сына, рожденного от градинки, пошел род хангин [38; 122–126].

Происхождение героя от волшебной девы присутствует в сказках и генеалогических преданиях. Возможно, реминисценцией древнего сюжета служит казахская сказка об охотнике Кара-Мергене. Так, Кара-Мерген по дороге встречает богатый аул, а впоследствии, после чудесной трапезы, — красивую девушку. На вопрос, кто она, «...девица ответила: — Мы — кочующие пери. Наш народ обитает в таких местах, куда не проникают люди» [39]. По сюжету главному герою нужно было продержаться ночь без сна, однако он не выдержал, и с утра все исчезло, однако голос с неба сказал ему, чтобы пришел на это место через год. В это время с неба спустилась люлька с младенцем, это был его сын [39]. В алтайском фольклоре существует несколько сюжетов, амбивалентных сказанию о браке с пери. Они связаны с происхождением родов алмат и жети сары. В повествовании об охотнике Сары-Тане рассказывается, как его изможденного в пути находит девушка и вступает с ним в брак. У них рождаются четверо детей. Однако после пропажи двоих охотник узнает, что его жена алмыс-людоед, и благополучно бежит. От двух оставшихся и происходят указанные выше роды [40; 174–185]. В целом чудесное рождение является одной из главных поэтических констант в жизненном цикле эпического героя в монгольских, тюркских и сказаниях других народов [41; 13–39, 42; 12–14].

Мифема о чудесной силе и доблести героя в юном, иногда младенческом возрасте ярко представлена в тюркском эпосе и мифологии. Так, семилетний Алпамыш стрелой, выпущенной из богатырского четырнадцатибатманного лука своего деда, сбивает верхушку горы Аскар. Манас в девятилетнем (по другой версии — в шестилетнем) возрасте убивает насильников-калмыков, захвативших стада его отца, и освобождает кыргызский народ от калмыков. В «Джангариаде» рассказывается о трех мальчуганах-богатырях, сыновьях Джангара, и его старших витязях — Хонгоре и Алтане-Цеджи, которые спасают свою родину от хана Бадмин Улана и его войска. В узбекском эпосе в поэме «Кундуз и Юлдуз» малолетние внуки Гороглы, Нурали и Равшан отправляются на выручку отца Нурали, Аваз-хана, окруженного в горах множеством врагов. Девятилетний Нурали побеждает вражеское войско и освобождает отца раньше, чем подросли Гороглы и его джигиты. В казахском эпосе «Урак и Мамай» сыновья Урака, Карасай и Казы, один девяти, другой семи лет, в отсутствии старших богатырей выезжают вдвоем против калмыков и одерживают над ними победу. Подобных сюжетов более чем достаточно [42; 15–18].

Образ героя, не имеющего родителей, сироты ярко представлен в центральноазиатском эпосе.

Алтын Шакпын, помогающий сыну Кан Кеса, говорит о себе: «отца, матери не знающий мальчик». Герой другой поэмы Алтын Сом говорит о себе следующие слова: «вскормившего отца не знающий, вскормившей меня матери не знающий, ржавчину черного камня я лизал и так вырос». Не знают своих родителей шорский богатырь Кан Перген и ряд других персонажей. Наиболее популярным героем якутского эпоса является Эр-Соготох, что означает «одинокий» [43; 426–443]. В героическом эпосе «Джангар» присутствует устойчивая формула «сирота среди калпы и единственный на земле». Эпическое одиночество и сиротство рассматриваются как форма избранничества и исключительности [41; 27].

Мифема о юродивом герое. В предании о создании государства Жужань фигурирует персонаж по имени Мугулюй («Плешивый»). Это имя могло быть связано с тематикой бережных, наполненных негативной семантикой имен. Однако в тюрко-монгольском фольклоре присутствуют образы, которые связаны с ним напрямую. В Алтайских сказаниях существует персонаж по имени Тастаракай. Этимология имени выводится из слов «тас» — «безволосый» и «тарха» — «плешивый». Тастаракай в эпосе имеет низкий социальный статус, а в эпосе он появляется в эпизоде с превращением героя. Богатырь богат, у него аргамак, Тастаракай — нищ, у него кляча. При этом Тастаракай хитер, проворен и смекалист. Образы, подобные алтайскому Тастаракаю, встречаются и у других тюркских народов. Так, у казахов существует персонаж Тазша [44, 45; 61, 46; 408, 47; 84–141].

В заключение можно отметить мифему «**битва коней**». Она присутствует в различных эпизодах алтайского эпоса и представлена в нескольких вариантах — бой богатырского коня с конем врага, а также в виде оборотничества богатырского коня маралом или быком для сражения с зооморфным противником [48; 88].

Этногонические легенды, представленные в китайских хрониках, вероятно, являются фрагментами древних генеалогий/шежире и близких форм фольклора и в контексте этого имеют определенную близость с западноевропейскими *temoria* [49; 308–338]. Данные генеалогические легенды являлись показателем и залогом сословного «качества» — знатности и благородства членов династии, как в историческом моменте, так и в перспективе. Известно, что именно аристократические коллективы отличались особой чувствительностью к самоидентификации [50; 178]. Потестарные мифемы в этногонических легендах служили тем самым необходимым инструментом, осуществляя посредничество в коммуникации с пространством культурной памяти, организовывая социально-культурные воспоминания акторов [22; 223], т.е. общества. Данные символы закрепляют складывающиеся социальные иерархии в контексте имеющейся когнитивной картины мира, мифа и узаконенной традиции.

Список литературы

- 1 Клейн Л.С. Генераторы народов // Бронзовый и железный век Сибири. Материалы по истории Сибири. Древняя Сибирь. — Вып. 4. — Новосибирск: Наука, 1974. — С. 126–134.
- 2 Скрипкин А.С. К определению содержания понятия «сарматская эпоха» // Проблемы истории и культуры сарматов: тез. докл. междунар. конф. — Волгоград: ВолГУ, 1994. — С. 28–31.
- 3 Буданова В.П., Горский А.А., Ермолова И.Е. Великое переселение народов: Этнополитические и социальные аспекты / Отв. ред. А.А.Горский. — СПб.: Алетей, 2011. — 336 с.
- 4 Боталов С.Г. К вопросу о формировании пратюркского ядра // «Центральная Азия и Казахстан: истоки тюркской цивилизации»: Тр. Междунар. науч.-практ. конф. — Тараз: Тараз. гос. пед. ин-т, 25–26 мая 2006 г. — Т. 1. — С. 27–32.
- 5 Егоров Н.И. Проблемы этнокультурной идентификации средневековых древностей Урало-Поволжья: финно-угры или огуры? // II-й Междунар. Мадыарский симпозиум: сб. науч. тр. / Отв. ред. С.Г.Боталов, Н.О.Иванова. — Челябинск: Рифей, 2013. — С. 47–70.
- 6 Егоров Н.И. Некоторые методологические подходы к этнокультурной идентификации кочевнических древностей Евразийских степей // Гуннский форум. «Проблемы происхождения и идентификации культуры евразийских гуннов»: Сб. науч. тр. / Гл. ред. С.Г.Боталов, отв.ред. Н.Н.Крадин, И.Э.Любчанский. — Челябинск: Изд. центр ЮУрГУ, 2013. — С. 321–335.
- 7 Засецкая И.П., Казанский М.М. Заключение. Морской Чулек и история понтийских степей в постгуннскую эпоху // Засецкая И.П., Казанский М.М., Ахмедов И.Р., Минасян Р.С. Морской Чулек Погребения знати из Приазовья и их место в истории племен Северного Причерноморья в постгуннскую эпоху. — СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2007. — С. 101–121.
- 8 Зув Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. — Алматы: Дайк-Пресс, 2002. — 338 с.
- 9 Кляшторный С.Г. Степные империи: рождение, триумф, гибель // Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. — СПб.: Филол. факультет СПбГУ, 2005. — 346 с.
- 10 Кляшторный С.Г. Рунические памятники уйгурской эпохи как исторический источник // Вестн. РГНФ. — 2007. — № 4. — С. 30–42.
- 11 Камалов А.К. Древние уйгуры. VIII–IX вв. — Алматы: Наш Мир, 2001. — 216 с.
- 12 Тихонов Д.И. Хозяйственный и общественный строй уйгурского государства. X–XIV вв. — М.-Л.: Наука, 1966. — 288 с.
- 13 Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху / Предисл., пер. и примеч.: Таскин В.С. — М.: Наука, 1984. — 486 с.
- 14 Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров / Отв. ред. С.А.Школяр. — М.: «Восточная литература» РАН, 1997. — 319 с.
- 15 Комиссаров С.А., Алехин К.А. Юйвэнь и юйвэни // Гуманитарные науки в Сибири. — 1996. — № 3. — С. 112–115.
- 16 Савинов Д.Г. О «скифском» и «хуннском» пластах в формировании древнетюркского культурного комплекса // Вопросы археологии Казахстана. — Вып. 2. — Алматы-М.: Ғылым, 1998. — С. 130–141.

- 17 Савинов Д.Г. Древнетюркские племена в зеркале археологии // Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. — СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005. — 346 с.
- 18 Леви-Стросс К. Структурная антропология / Пер. с фр. Вяч. Вс. Иванова. — М.: Изд-во «ЭКСМО-Пресс», 2001. — 512 с.
- 19 Маранда П., Кёнгас-Маранда Э. Структурные модели в фольклоре // Зарубежные исследования по семиотике фольклора. — М.: Наука, 1985. — С. 194–260.
- 20 Дандес А. Структурная типология индейских сказок Северной Америки // Зарубежные исследования по семиотике фольклора. — М.: Наука, 1985. — С. 184–193.
- 21 Татарская Д.А. Понятие «концепт» в системе наук о культуре // Науковедение. — 2014. — № 4 (37). — С. 281–293.
- 22 Валеева Л.В. Семиотическая модель мифа в языке // Учен. зап. Таврического нац. ун-та им. В.И.Вернадского. Сер. «Филология. Социальные коммуникации». — 2011. — Т. 63. — № 1. — Ч. 1. — С. 220–224.
- 23 Санников С.В. Образы королевской власти эпохи Великого переселения народов в раннесредневековой западноевропейской историографии: Монография. — Новосибирск: НГТУ, 2009. — 216 с.
- 24 Бойцов М. Что такое потестарная имагология? // Власть и образ: Очерки потестарной имагологии / Отв. ред. М.А.Бойцов, Ф.Б.Успенский. — СПб.: Алетейя, 2010. — С. 5–37.
- 25 Воловик В.Н. Категории сакрального ландшафта // Географический вестник. — 2013. — 4 (27). — С. 26–34.
- 26 Леонов И.В. «Миры» макроистории: идеи, паттерны, гештальты: Монография. — СПб.: Астерион, 2013. — 210 с.
- 27 Окладникова Е.А. Сакральные ландшафты и петроглифы (Забайкалье и Верхнее Приамурье) // Homo Eurasicus в сакральных ландшафтах древности: материалы науч.-практ. конф. с междунар. участием, 26 окт. 2010 г. — СПб.: СПбГИЭУ, 2011. — С. 19–28.
- 28 Алтысбес М.А. Шежире казахов: источники и традиции (Учебник для вузовских и послевузовских спецкурсов). — Астана: ИП «BG-Print», 2013. — 240 с.
- 29 Куббель Л.Е. Очерки потестарно-политической этнографии. — М.: Наука, Гл. ред. вост. лит., 1988. — 270 с.
- 30 Санциров В.П. «Илэтхэл шастир» как исторический источник по истории ойратов. — М.: Наука, 1990. — 137 с.
- 31 Алтысбес М.А. Қазақ шежіресі — тарихи дерек ретінде. Тарих ғылымдарының докторы дәрежесін алуға дайындалған диссертация. — Астана, 2007.
- 32 Миклашевич Е.А. «Племя единорога» на Енисее (сяньбэйские мотивы в наскальном искусстве Минусинской котловины) // Изобразительные памятники: стиль, эпоха, композиции: Материалы тематической науч. конф. — СПб, 2004. — С. 320–325.
- 33 Таскин В.С. О титулах шаньюй и каган // *Mongolica*. — М., 1986. — С. 213–218.
- 34 Комиссаров С.А., Алехин К.А. Юйвэнь и юйвэни // Гуманитарные науки в Сибири. — 1996. — № 3. — С. 112–115.
- 35 Головачев В.Ц. Матрисуицид у сяньбийцев: древний обычай или «изобретённая традиция»? // Общество и государство в Китае: XL науч. конф. / Ин-т востоковедения РАН. — М.: Ин-т востоковедения РАН, 2010. — С. 59–70.
- 36 Ксенофонов Г.В. Параллели в культуре киданей, египтян, монголов и шумеров с якутами // Этногенез и культурогенез в Байкальском регионе (средневековье). — Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2010. — С. 27–67.
- 37 Потапов Л.П. Этноним теле и алтайцы // Тюркологический сборник. К 60-летию А.Н.Кононова. — М.: Наука, 1966. — С. 233–240.
- 38 Дугаров Б.С. Концепт сына неба и прообраз Гэсэра // Вестн. НГУ. Сер. История, филология. — 2010. — Т. 9, вып. 4: Востоковедение. — С. 122–126.
- 39 Казахские народные сказки. Кара-Мерген. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.ertegi.ru/index.php?id=1&idnametext=133&idpg=2>
- 40 Яданова К.В. «Встреча охотника с духами-хозяевами / алмысом». Опыт указателя сюжетов и версий по материалам алтайской фольклорной традиции // Древности Сибири и Центральной Азии: Сб. науч. тр. / Под ред. В.И.Соёнова. — № 1–2 (13–14). — Горно-Алтайск, 2009. — С. 174–185.
- 41 Хабунова Е.Б. Героический эпос «Джангар»: поэтические константы богатырского жизненного цикла (сравнительное изучение национальных версий). — Ростов-на-Дону: СКНЦ ВШ, 2006. — 256 с.
- 42 Жирмунский В.М. Народный героический эпос. Сравнительно-исторические очерки. — М.-Л.: Гос. изд-во худож. лит., 1962. — 435 с.
- 43 Мелетинский Е.М. О древнейшем типе героя в эпосе тюрко-монгольских народов Сибири // Проблемы сравнительной филологии. Сб. ст. к 70-летию члена-корреспондента АН СССР В.М.Жирмунского. — М.-Л.: Наука, 1964. — С. 426–443.
- 44 Ойношев В.П. Символика мифологии алтайского героического эпоса: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — 10.01.09. — Казань, 1998.
- 45 Алтай баатырлар (Алтайские богатыри) / Сост. С.С.Суразаков. — Т. 2. — Горно-Алтайск: Горно-Алтайское кн. изд-во, 1959. — 340 с.
- 46 Тувинско-русский словарь / Под ред. Э.Р.Тенишева. — М.: Сов. энцикл., 1968. — 646 с.
- 47 Пухов И.В. Героический эпос тюрко-монгольских народов Сибири. Общность, сходства, различия // Эпос олонхо и эпическая поэзия саха (якутов) / АН РС(Я). — Якутск: Ин-т гуманист. исслед., 2003. — С. 84–141.
- 48 Дмитриенко А.Н. Богатырь и его конь в алтайском и бурятском эпосе: стереотипы поведения и ценности народов // Сибирский филологический журнал. — 2014. — № 4. — С. 83–89.
- 49 Эксле О.Г. Мемория Вельфов: домовая традиция аристократических родов // История и память: историческая культура Европы до начала нового времени / Под ред. Л.П.Репиной. — М.: Кругъ, 2006. — С. 308–338.
- 50 Шкаренков П.П. Мифология исторической памяти на рубеже Античности и Средневековья // История и память: историческая культура Европы до начала нового времени / Под ред. Л.П.Репиной. — М.: Кругъ, 2006. — С. 138–179.

М.А.Алпысбес, С.А.Ярыгин

«Дунху» тайпа тобының этногониялық әпсаналарындағы потестарлық мифемалар

Мақала «дунху» тайпа тобының потестарлық мәдениеті мен мифологиясын зерттеуге арналған. Авторлар генеалогиялық әпсаналарды компаративистік талдау әдісі арқылы потестарлық мифемалық құрылымдарды анықтаған. Соның нәтижесінде зерттеушілер тоғыз түрлі потестарлық мифемалық құрылымдардың мәнін ашып отыр. Бұл мифемалық құрылымдар элитаның қоғамдағы өзінің саяси билік институтын легитимациялауға, яғни заңдастыруға, бағытталған. Бұл мәселе аристократия мен социумның қатардағы мүшелерін өзара коммуникативтік қоғамдық-саяси байланыстарын мифопоэтика арқылы құруға бағытталған күрделі үдеріс болғанын байқаймыз.

M.A. Alpysbes, S.A. Yarygin

The Potestarian Myths in Ethnogeny Legends of the tribe «the Donghu»

The article is devoted Potestarian culture and mythology of the tribes of the «Donghu». Authors through the comparative analysis of genealogical legends reveal the specific Potestarian Myths. Because of this work, the authors were able to identify nine Potestarian Mythem. These Mythem is one of the tools allow the elite to legitimize their power in society. This was done as a process of communicative interaction of the aristocracy and members of society in the framework of the sacrament with a traditional mythology, epic.

References

- 1 Klein L.S. *Bronze and Iron Age in Siberia*, Materials on the history of Siberia. Ancient Siberia, 4, Novosibirsk: Nauka, 1974, p. 126–134.
- 2 Skripkin A.S. *Problems of the history and culture of the Sarmatians: Abstracts of the International Conference*, Volgograd: VolSU, 1994, p. 28–31.
- 3 Budanova V.P., Gorsky A.A., Ermolova I.E. *Great Migration: Ethno-political and social aspects*, liability ed. Gorsky A.A., Saint Petersburg: Aletya, 2011, 336 p.
- 4 Botalov S.G. *Central Asia and Kazakhstan: the origins of the Turkic civilization ": Proceedings of the International scientific and practical conference*, Taraz: Taraz State Pedagogical Institute, 2006, 25–26 May, 1, p. 27–32.
- 5 Egorov N.I. *II-nd International Symposium Magyar: collection of scientific papers*, liability edit. Botalov S.G., Ivanova N.O., Chelyabinsk: Rifev, 2013, p. 47–70.
- 6 Egorov N.I. *Hun forum. Problems of origin and the identification of Eurasian culture of the Huns: Collection of scientific papers*, chief edit. S.G.Botalov, liability edit. N.N.Kradin, I.E.Lyubchansky, Chelyabinsk: South Ural State University Publishing Center, 2013, p. 321–335.
- 7 Zasetkaya I.P., Kazan M.M., Akhmedov I.R., Minasyan R.S. *Sea burials Chulek nobility of the Azov Sea and their place in the history of tribes in the Northern Black Sea posthun era*, Saint Petersburg State Hermitage Publishing House, 2007, p. 101–121.
- 8 Zuev Yu.A. *Early Turks: essays on the history and ideology*, Almaty: Dyke-Press, 2002, 338 p.
- 9 Klyashtorny S.G., Savinov D.G. *Steppe empires of ancient Eurasia*, Saint Petersburg: Saint Petersburg State University Faculty of Philology, 2005, 346 p.
- 10 Klyashtorny S.G. *Bulletin RHF*, 2007, 4, p. 30–42.
- 11 Kamalov A.K. *Ancient ygygy. VIII–IX centuries*, Almaty: Nash Mir, 2001, 216 p.
- 12 Tikhonov D.I. *The economic and social system of the Uighur state. X–XIV centuries*, Moscow–Leningrad: Nauka, 1966, 288 p.
- 13 *Materials on the history of ancient nomadic people group dunhu* / Introduction, translation and notes: Taskin V.S., Moscow: Nauka, 1984, 486 p.
- 14 Kychanov E.I. *Nomadic State of the Huns to the Manchus*, edit. S.A.Shkolyar, Moscow: «Vostochnaya litaratyra» RAS, 1997, 319 p.
- 15 Komissarov S.A., Alekhine K.A. *Humanitarian sciences in Siberia*, 1996, 3, p. 112–115.
- 16 Savinov D.G. *Questions of Archaeology of Kazakhstan*, 2, Almaty-Moscow: Gylym, 1998, p. 130–141.
- 17 Klyashtorny S.G. Savinov D.G. *Steppe empires of Eurasia*, Saint Petersburg: Saint Petersburg State University Faculty of Philology, 2005, 346 p.
- 18 Levi-Stross K. *Structural Anthropology*, translated from the French Ivanov V.V., Moscow: Publishing house Eksmo-Press, 2001, 512 p.
- 19 Maranda P., Kengas-Maranda E. *Foreign study on semiotics of folklore*, Moscow: Nauka, 1985, p. 194–260.
- 20 Dandes A. *Foreign study on semiotics of folklore*, Moscow: Nauka, 1985, p. 184–193

- 21 Tatar D.A. *Science of science*, 2014, 4 (37), p. 281–293.
- 22 Valeyeva L.V. *Scientific notes of Taurida National University named after V.I.Vernadsky*, series of «Philology. Social communications», 2011, 63, 1, 1, p. 220–224.
- 23 Sannikov S.V. *Images of the monarchy era of the Great Migration in the medieval Western European historiography*, monograph, Novosibirsk: Novosibirsk State Technical University, 2009, 216 p.
- 24 Boichov M. *Power and image: Essays Potestarian imagology* / liability ed. M.A.Boytsov, F.B.Uspensky, Saint Petersburg: Aletheia, 2010, p. 5–37.
- 25 Volovik V.N. *Geographic bulletin*, 2013, 4 (27), p. 26–34.
- 26 Leonov I.V. «*Worlds*» macro-story: ideas, patterns, gestalt, monograph, Saint Petersburg: Asterion, 2013, 210 p.
- 27 Okladnikova E.A. *Homo Eurasicus in sacred landscapes of antiquity: Proceedings of the conference with international participation*, 2010, 26 October, Saint Petersburg: Saint Petersburg State engineering and economic university, 2011, p. 19–28.
- 28 Alpysbes M.A. *Shezhire of kazakhs: sources and traditions*, textbook for university and post-graduate specialized courses, Astana: SP «BG-Print», 2013, 240 p.
- 29 Kubbel L.E. *Essays Potestarian political ethnography*, Moscow: Nauka, Chief Editor of «Vostochnaya literatyra», 1988, 270 p.
- 30 Sanchirov V.P. «*Ilethel shastir*» as a historical source for the history Oirats, Moscow: Nauka, 1990, 137 p.
- 31 Alpysbes M.A. *Shezhire of kazakhs as a historical source: PhD thesis for the Doctor of Philology*, Astana, 2007.
- 32 Miklashevich E.A. *Fine monuments: the style, the epoch of the composition. Materials thematic conference*, Saint Petersburg, 2004, p. 320–325.
- 33 Taskin V.S. *Mongolica*, Moscow, 1986, p. 213–218.
- 34 Commissioners S.A., Alekhine K.A. *Humanities in Siberia*, 1996, 3, p. 112–115.
- 35 Golovachyov V.Ts. *Society and state in China: XL conference*, Institute of Oriental Studies, Moscow: Institute of Oriental Studies, 2010, p. 59–70.
- 36 Ksenofontov G.V. *Ethnogenesis and cultural genesis in the Baikal region (the Middle Ages)*, Ulan-Ude: Publishing House of SB RAS BSC, 2010, p. 27–67.
- 37 Potapov L.P. *Turkological collection. For the 60th anniversary A.N.Kononova*, Moscow: Nauka, 1966, p. 233–240.
- 38 Dugarov B.S. *Bulletin NSU*, series: History, Philology, 2010, 9, 4: Orientalism, p. 122–126.
- 39 *Kazakh folk tales. Kara Mergen*, [ER]. Access mode: <http://www.ertegi.ru/index.php?id=1&idnametext=133&idpg=2>
- 40 Yadanova K.V. *Antiquities of Siberia and Central Asia. Collection of scientific works*, edited. Soenova, I, 1–2 (13–14), Gorno-Altai, 2009, p. 174–185.
- 41 Habunova E.B. *The heroic epic «Djangan»: poetic constant heroic life cycle (a comparative study of national versions)*, Rostov-on-Don: SKNTS HS, 2006, 256 p.
- 42 Zhirmunsky V.M. *People's heroic epic. Comparative-historical essays*, Moscow–Leningrad: State publishing house of literature, 1962, 435 p.
- 43 Meletinsky E.M. *Problems of comparative philology. Collection of articles on the 70th anniversary of Corresponding Member of the USSR Academy of Sciences V.M.Zhirmunsk*, Moscow–Leningrad: Nauka, 1964, p. 426–443
- 44 Oynoshev V.P. *The symbolism of the mythology of the Altai heroic epic*: Abstract of the thesis — the candidate of philological sciences, 10.01.09, Kazan, 1998.
- 45 *Altai warriors* / Compiled S.S.Surazako, 2, Gorno-Altai: Gorno-Altai book publishers, 1959, 340 p.
- 46 *Tuvan-Russian dictionary*, edit. E.R.Tenisheva, Moscow: Soviet entsiklopedya, 1968, 646 p.
- 47 Pukhov I.V. *Olonkho Epic and epic poetry of Sakha (Yakutia)*, Academy of Sciences of Sakha (Yakutia), Yakutsk: Institute for Humanities Research, 2003, p. 84–141.
- 48 Dmitrienko A.N. *Siberian Journal of Philology*, 2014, 4, p. 83–89.
- 49 Oexle O.G. *History and memory: the historical culture of Europe before the start of the new time*, edit. L.P.Repinoy, Moscow: Krug, 2006, p. 308–338.
- 50 Shkarenkov P.P. *History and memory: the historical culture of Europe until the beginning of the new time*, edit. L.P.Repinoy, Moscow: Krug, 2006, p. 138–179.

Г.М.Сыздықова¹, Д.К.Жарымбетова²¹Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты;²М.О.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент
(E-mail: gaukhar.syzdykova@mail.ru)

Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетіндегі отбасылық әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер

Мақалада қазақтардың дәстүрлі мәдениетіндегі кейбір отбасылық әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлерге талдау жасалды, олардың отбасылық қатынастардағы орны анықталды. Қазақ отбасында баланың дүниеге келіп, ержеткенге дейінгі аралықтағы оған қатысты әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер талданды. Авторлар қазір ұмытылған «жарыс қазан», «құрсақ шашу», «қызды оң жаққа шығару» сияқты дәстүрлерді жан-жақты қарастырды. Одан әрі қазақтардағы көне салт-дәстүрінің бірі — жерлеу салты зерттеліп, жерлеу әдет-ғұрпы аралас болатындығы, яғни онда исламдық та, тәңірлік те әдет-ғұрыптар кездесетіндігіне, назар аударылады.

Кілт сөздер: отбасылық әдет-ғұрыптар, үйлену, бойтұмар, құрсақ шашу, қызды оң жаққа шығару, жарыс қазан, кіндік шеше, шілдеханна, бесікке салу, ат қою, қырқынан шығару, сүндеттеу, жерлеу салты, тұлдау, еске алу.

Қазақ халқының көнеден келе жатқан салт-дәстүрлері, көнеден бастау алатын сан қырлы мәдениеті, өзіндік игі әдет-ғұрыптары бар. Олардың ішіндегі ең өміршеңі отбасылық салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар болып отыр. Өзінің ұзақ тарихында кең даланың тұрғындары баланың дүниеге келіп, ержетуіне, қонақ күту, тұрмыстағы әр түрлі ғұрыптарға және адамның үйленуі мен қайтыс болуына байланысты отбасылық өмірдің тұтас бір ритуалдық жүйесін құра алды. Біздің мақсатымыз — осы тұтас ритуалдар ішінен бүгінгі күнге дейін маңызын жоғалтпай, негізінен берік және толық сақталып отырған баланың туылуы мен тәрбиесіне және жерлеуге қатысты отбасылық ғұрыптарды қарастыру.

Атам қазақ «Балалы үй — базар, баласыз үй — қу мазар» деп айтқандай, қазақ әйелдерінің тұрмысқа шыққан соңғы басты міндеті көп баланы дүниеге әкелу болып табылды. Әйелдің бедеулігі өзі мен ері үшін үлкен бақытсыздық саналды. Сондықтан қазақ халқы әйелдің қалыңдық болып, оң босағадан аттап шыққан кезінен бастап, барлық маңызды кезеңде оны, ең алдымен, болашақ баласыздықтан сақтау үшін көзден, тіл-сұқтан, зиянкестен қорғау шараларын қарастырған. Олардың қатарына қызды үйінен басынан тұз айналдырып шығару, қалыңдық қайын атасының үйіне алғаш кіргенде отпен аластау, бөстекке отырғызу және оның бет-жүзін бүркемелеп ешкімге көрсетпеу жатады. Сонымен бірге үйлену тойы барысында ырыммен бедеу, айықпас ауруы бар, кесапат саналатын әйелдер маңызды істерге араластырылмайды. Этнограф-ғалым Р.Снесарев атап көрсеткендей, «бедеуліктен құтылудың жолы оны екінші әйелге өткізу» [1]. Үйленуге байланысты көптеген әдет-ғұрыптарды өсіп-өнген, балалы-шағалы әйелдердің атқаруы осындай сенімге байланысты келіп шыққан.

Қазақ мәдениетінде аяғы ауырлаған келінге, бір жағынан, қамқорлық жасалғанымен, екінші жағынан, ол барлық үй шаруасын көп жағдайларда ауыр жұмыстармен қосып атқаруын жалғастыра берген. И.Ибрагимовтың көрсетуінше, «қазақтарда жүкті әйел тіпті өзінің жүктілігінің соңғы күніне дейін жұмысын жалғастыра береді. Мықты дене бітімінің болуы және нәзіктіліктің жоқтығы көптеген жағдайда қазақ әйелдеріне барлық ауыртпалықты көтеруге көмектеседі, бірақ кей жағдайларда әйел қатты жапа шегіп, үй жұмыстарын орындай алмайтын халге жетіп, ұстамалы ауруларға да ұшырайды» [2; 17]. Дегенмен келінге қаталдау қараған қазақ халқында аяғы ауыр әйелге көрсетілетін қамқорлық түрлері де аз болған жоқ. Ең алдымен, әйелдің жерік асына деген сұранысы толық орындалатын және іштегі балаға зиян келмесін деген оймен кейбір астарды пайдаланудан, мысалы, түйе етінен бас тартқызатын. Себебі, түйе етін жеген әйелдің толғағы уақтылы болмай, босану уақтысынан созылып кетуі мүмкін. Аяғы ауыр әйелдің өзін күн батқан соң жалғыз түнде сыртқа шығармаған, адамы жаңа қайтыс болған үйлерге жібермеген, оны шошып қалудан және шайпау мінезді, баласыз әйелдерден аулақ жүргізген, шаштарын қидырмаған. Көз, тіл-сұқтан аман жүрсін деп бойтұмар жасап берген. Бұның барлығы да болашақ сау баланың дүниеге келуі мен оның анасының денінің саулығы үшін жасалатын сақтық шаралары еді. Енесі келіннің аяғы ауыр екенін

сезе салысымен, қуанып ауыл әйелдері арасында «құрсақ шашу» тойын өткізетін. Оған келген әйелдер жас келінге бата-тілектер арнап, кішігірім сыйлықтар тапсырды.

Толғақ басталған заматтан тәжірибелі жасы үлкен ауыл әйелі шақыртылып, босануға көмектескен. Арнайы ырымдар жасалып, толғақ жеңіл болсын деген ниетпен түйюлі тұрған заттың барлығы шешіледі. Енесі жылы-жұмсағын салып, «жарыс қазан» асуға кіріседі, бұл шаралардың мәні «әбдіре ашылғандай, тең шешілгендей, түйін тарқатылғандай, шай қайнатымда, сүт пісірімде, ет піскенше, жарыс қазанмен бірге жарыса тез босансын» деген ниеттен туған ырымдар» [3]. Жалпы қазақ әйелдерінде толғақ жеңіл өткен, баланың туғанда шетінеуі аз кездескен, бұл туралы қазақ даласын зерттеген этнограф-дәрігер И.Колбасенко: «Қазақ әйелдері толғағының жеңіл өту себептерін тұрмыс-тіршіліктің жалпы гигиеналық жағдайларымен қатар, қазақ балаларының (қыздардың да) салт атқа ерте мініп, қыз-келіншектердің де ер азаматтар секілді көбінесе ертоқымсыз жүре беретіндігімен түсіндіруге болады. Осының бәрі ұрпақтан ұрпаққа қарай адам бөксесінің үйлесімділігін өзгертіп, ақыры осы айрықша ерекшелік бала туудың жеңілдеу өтуіне себепкер болса керек» деп жазып қалдырған [4].

Баланың кіндігін кескен әйел «кіндік шеше» аталады. Қазақтар кіндік шеше таңдауға үлкен мән берген, сенім бойынша жаңа туылған баланың мінез-құлқы кіндік шешесіне тартып кететін болған. Кіндік шеше бір жыл өткенде балаға көйлек кигізеді және дәстүр бойынша ата-анасынан қалаған нәрсесін сұрап ала алады. Бұл салт «қалау» деп аталады. Жаңа туған әйелдің белі тез бекісін деп белін тартып байлап, төсекке жатқызған, үйді жылы ұстап, бар күтімін жасаған. Қазақтардың түсінігі бойынша, туған әйел «лас, таза емес» деп есептелгендіктен, баланы бірінші рет басқа әйел емізді. Үш күн өткен соң әйел қайнатқан сумен жуынып, тазаланады, содан кейін ғана ол таза саналып, бұрынғысынша тамақ дайындауға араласып, тіршілікке араласа бастады.

Босанған әйел әл-қуат жинап, белі тез бекуі үшін оған арнайы мал сойылды, қалжа берілді. Сойылған қойдың мойын омыртқасынан жас әйелдерге ауыз тигізіп, таза мүжілген омыртқаның өзін жоғары жерге іліп қояды, оның мәні нәрестені мойны тез бекісін дегенді білдіреді.

Қазақ халқында дүниеге келген жас нәрестенің құрметіне жасалатын рәсімдер, салт-дәстүрлер мен ойын-тойлар өте көп болып келеді. Соның бастамасы жарыс қазаннан кейінгі өткізілетін шілдехана саналады, оны кейде шілде күзету деп те атайды. Қазақтардың жас босанған әйелді жын-перілер жағалағыш болады, сондықтан оны алғашқы түндері олардан күзету керек деген түсінігінен пайда болған бұл салт бойынша жастар үш түн өлең айтып, ойын-сауық құрған. Келе ол өңін өзгертіп, жас нәрестенің дүниеге келуіне байланысты өткізілетін тойға айналып кеткен.

Қазақ халқының жаңа туылған бөпеге ат қою дәстүрінен халықтың ұлттық ерекшелігін, таным-түсінінігін, ой-арманын айқын байқауға болады. Балаға атты ата-әжесі, міндетті түрде ол үлкен немере болғанда, құрметті қариялар, кейде «Қырықтың бірі — қыдыр» деп рәсімнің үстіне түсіп қалған қонақ та қойған. Балаға көз тимесін деп Итбай, Күшікбай деп, дәулетті болсын деп Байбол, Қойбағар, күшті де батыр болсын деп Арыстан, Жолбарыс, Аюбай деп, қыз балаға сұлу болсын деп Ажар, Әсем деп, талап, тілек-мақсатқа орай басқа түрлі аттар қойып отырған. Кейін келе балаға ислам дінінің ықпалымен мұсылманша ат беру жиі кездесетін болды және ат қою рәсімі шарифатқа сай өткізілді, «жас нәрестеге ат беру үшін молданы шақырады. Әдетте қазақтар балаға қайтыс болған ата-анасының немесе туысқанының, атап айтқанда, молшылықпен өмір сүрген және батылдығымен, шабондоздығымен ерекшеленген адамдардың есімдері берілген. Соңғы уақыттарда қазақтардың арасында молдалардың шапағатымен қазақтарға жат болып келген пайғамбарлардың, қасиетті мұсылман аттарын қою жиі кездеседі» деп хабарлайды өткен ғасырлық деректер [2; 19].

Баланың кіндігі түсіп жазылуына байланысты, бір жеті ішінде оны бесікке салу рәсімі өткізіледі. Бұл жағдайда ерекше салтанат не той болмайды, кішігірім бесік той деп аталатын мереке ұйымдастырылады. Оған негізінен ауылдағы абысын-ажын, сыйлы әжелер мен апалар, келіндер шақырылады. Баланы бесікке салу сыйлы, парасатты әйелге сеніп тапсырылады, ол отырған бала-шаға, ауыл әйелдеріне түбек тесігінен өткізілген тәттілерді таратады. Бұл тәттілер «тыштыма» деп аталады. Баланы бесікке салар алдында оны міндетті түрде отпен аластап тазалайды, бесікке баланы жын-шайтаннан, тіл-сұқтан, шошынудан қорғайтын тұмар, тағы басқа түрлі қорғаушы заттар тағады. Бесіктің көшпелі қазақ өмірі үшін ықшамдылығын, тазалығын, баланы түрлі тері ауруларынан оңтайлы қорғайтынын қазақтар өмірін зерттеген орыс дәрігерлері де мойындаған [5].

Қырық күн өткен кезде баланы қырқынан шығару рәсімін жасайды. Ұл баланы 37 не 39 күнде, ал қыз баланы қырық күннен сәл асырып қырқынан шығарған. Бұл рәсімнің мәні қырық күн өткен соң нәрестенің мойны қатайды, қатерлі күндер артта қалды деген халық түсінігіне байланысты шыққан.

Тіпті, қырық күн өткенше «сүт тырнақ» пен «қарын шаш» та алынбады. Қалыптасқан ырым бойынша еркек адам баланың қарын шашын алады, өсіп-өнген әйелдің бірі «30 омыртқа жылдам бекісін, 40 қабырға жылдам қатсын» деген сөздерді айта отырып, баланың үстінен 40 қасық су құйып шомылдырады. Бала шомылған ыдысқа 40 құмалақ тас, сақина, жүзік сияқты заттар салған.

Бала қырқынан шыққан соң-ақ жақын адамдарын, әсіресе әке-шешесін бірден танитын болады. 6–7 айда бала отыратын болса, 8–10 айда еңбектей бастайды, ал 11–12 ай шамасында қаз тұрып жүре бастайды. Осы тұста «тұсау кесу» салт-дәстүрі орындалады. Оның мәнін зерттеушілер «Сәбиді қаз тұрғаннан кейін тез жүріп кетсін деген тілекпен жасалатын ғұрып, ырым. Ол үшін арнайы ала жіп дайындалады. Бұл ала жіп аттамасын деген ұғымнан шыққан. Сол жіппен баланың аяғын тұсап, оны аяғын жылдам басатын әйелге қидырады. Сүріншек, жайбасар адамдарға кестірмейді. Тұсауы кесілген баланы қолына ұстап тез жүгіртеді, шашу шашылады. Баланың ата-анасы тұсау кесушінің кәдесін береді» деп түсіндіреді [6].

Бала одан әрі өсіп, атқа отыруға жарағанда, әке-шеше оны да үлкен қуаныш көріп, атаусыз қалдырмаған. Балаға арнайы ат, ертоқым дайындап «атқа отырғызу» деп аталатын кішігірім мереке жасайды. Оған баланың нағашылары, ағайын-туыс, жекжат шақырса келіп, нағашысы ат мінгізіп жатса, қалғандары қамшы, садақ, жалпы ер заттарын сыйға тартқан. Балаға атпен келіп, қарияларға сәлем жасатады, ал, әйелдер жағы оған шашу шашып, тілектерін білдіреді.

Қазақ даласында ерекше сән-салтанатымен ерекше аталып өтетін, өзіндік жоралғылары бар балаға қатысты үлкен тойдың бірі — сүндет тойы. Өткен ғасырларда бұндай тойдың куәгерінің бірі былай деп жазып қалдырған: «1 маусымда бұрынғы болыс Ермұқамет Меңдіқұлов 8 жастағы Ермаулет атты ұлын» сүндетке отырғызуына байланысты» той өткізді. Тойдан 5 күн бұрын бүкіл болысқа хабаршы жіберіліп, той қонақтары шақырылды. Той алдында үлкен дайындық жүргізілді: қонақтарға арналған 17 киіз үй тігілді, киіз үйді әр рудың алатын орнына қарай орналастырды, пісірілген ет қойылатын екі киіз үй тігілді, барлығы 8 бас жылқы мен 30 қой сойылған. Тойға барлығы алты жүзден астам адам қатысты» [7]. Қалыптасқан дәстүр бойынша баланы 5, 7 немесе 9 жасында, сирек бұдан үлкен жасында сүндетке отырғызады. Қазақтар баланы ертерек сүндеттегенді дұрыс көрген, өйткені сүндеттеу кезінде ауырсыну аз болып, тез жазылады деп есептеген. Сүндетке негізінен жаз айының аяғы не күздің басы таңдалып алынды, өйткені ыстық та, суық та балаға зиян тигізбесін деп ойлаған. Сүндеттеу рәсімін қожалар атқарған, баланың әкесі оған ат мінгізген. Тойға жиналғандар баланы мұсылман болғандығымен ғана емес, ержетіп азамат болуымен де құттықтаған. 9–10 жастағы бала сүндеттелгеннен кейін оны ержетті деп, қалыңдық айттыра берген. Сүндет тойы тай, құнан шаптыру, балалар арасында күрес ұйымдастырып, шашу шашу, балаға көрімдік беру сияқты әдет-ғұрыптармен қызықты өткізілген.

Бақытсыздықтың ең ауыры баласыздық деп санаған қазақтар баласынан ешнәрсе аямаған. Оның туылғанынан бастап ержеткенге дейінгі аралықта оның әрбір маңызды қадамын құтқа балап, қуанышын ел-жұртымен осылайша бөлісіп отырған. Қазақтың аса балажан екендігіне тәнті болған өзге ұлт авторлары: «Әке-шешелері балаларын айрықша жақсы көріп, мәпелеп өсіреді, ешқашан ұрмайды» [8], «Балаларына деген сүйіспеншілігі жағынан әке-шеше бірінен-бірі кем түспейді» [9], «Қазақтар арасында шамалы уақыт болған адам олардың балажандығын білер еді» [10] деген сияқты сүйсіну лебіздерін қалдырған.

Қазақ халқында он жастан асқан баланы еңбекке араластырып, қозы бақтырған, сондықтан бұл жастан бала үшін — «қозы жасы» басталған, ал он беске толған ұлды қойдың артына салғандықтан, ол жастан «қой жасы» басталған, ал, жиырма бестен ары «жылқы жасы» басталған. Қазақ халқы осылайша балаларын жастайынан мал тануға үйретіп, шаруаның әр түріне баули білген. Ұл балаларды түз жұмысын атқаруға тәрбиелесе, шешелері қыз баланы кішкентайынан үй шаруасына баулыған. Тігу, тоқу, тамақ пісірудің бәрін үйретіп, он екіге толғанда қыз балаға үйдің оң босағасынан орын беріп, оның көрпе төсегін көлегейлеп шымылдық ілетін болған. Бұл дәстүр халқымызда «қызын оң жаққа шығару» деп аталады. Ал, шымылдық ішіндегі қыз үйі «қосаға», пердесі «көсеге» делінеді. Кейін қыз күйеуге шыққанда жасауымен бірге осы көсегені алып кетеді, қазақ халқындағы «көсегең көгерсін» деген тілек осы салтқа байланысты айтылса керек. Сонымен бірге қыздарын болашақ тұрмысқа үйренсін деп, ұзатылуға 6 ай қалғанда оған жеке отау тігіп бөлек шығарады. Ол отау –доғалан деп аталған. Онда қыз өзі жеке қонақ қабылдап, барлық үй шаруасын атқарумен айналысады. Бұның бәрі «шама келгенше, өнерге, еңбекке, білімге, адамгершілікке, керек болған жағдайда, ел қорғауға дағдылануға байланысты қамқорлықтар деуге болады. Осы ізгі мақсат, асыл арманға байланысты «ұлың ержетсе, ұлы қылықтымен, қызың бойжетсе, қызы қылықтымен

ауылдас бол» деген мақал қалыптасқан. Мұның өзі олардың балаға, оның тәрбиесіне көп көңіл бөлетіндігінің айғағы екендігі шынайы шындық» [11; 85].

«Өмір бар жерде, өлім бар» деген атам қазақтың тарихымен күні бүгінгі дейін сол қалпында сақталып келе жатқан көне салт-дәстүрінің бірі — жерлеу салты. Қазақтың жерлеу әдет-ғұрпы аралас болды, онда исламдық та, тәңірлік те әдет-ғұрыптар кездесті. Қайтыс болар адамның соңғы сағаттарында жанында жақын туыстары мен ағайындары болды. Дәм-тұзының таусыларын сезген адам қара шаңырақты тиісті иесіне табыстап, өзін қай жерге жерледі, сүйегіне кімдер түсетініне дейін айтып кетеді. Деректердің хабарлауынша, «қарттардың қайсібірі өмірінің соңғы жылдарында о дүниеге кетуге дайындығын бастап, кебіні мен ортақ малдан қанша мал шығындайтынын алдын ала белгілеп қояды. Алайда қазақтардың көпшілігі өлімнің жақындап қалғанын сезген жағдайда өзіне бөлінетін ысқат малы жайында айтып кетеді. Ысқат малы — бұл қайтыс болған адамның ораза ұстау мен мінәжат етуінде жіберген кемшіліктерін өтеу үшін шалынатын құрбандық мал» [12; 290].

Қазақтар кейде қайтыс болар адам жақын бір адамын қимай «күтіп жатады», оны көріп араздасқаннан соң жаны қиналмай үзіледі деген сеніммен науқастың халі нашарлағаннан, тез арада ең жақын деген туыстарын шақыртады. Кісі жантәсілім етер алдында «иманы өзімен бірге болсын» деген мақсатпен «имансуды ұрттады. Дұға оқиды, тілін кәлимаға келтіреді. Науқас үзіле бергенде әйелдер жағы айғайлап дауыс шығарады, оған дейін жылауға тыйым салынады. Басында отырған молда, ақсақалдар иман тілеп, көзін жауып, жағын таңып, ақпен бетін жабады. Сосын марқұмның денесі үйдің оң жағына құрылған шымылдық ішіне шығарылады, астына шөп төселеді. Үстіндегі киімдері шешіліп, үстін шүберек матамен жабады. Осыдан кейін өлікке қарауға, жамылғысын қозғауға рұқсат етілмейді. Қазақ салтында өлік қойылған жерде қырық күнге дейін шырақ жағылады, өйткені қазақтардың сенімі бойынша оның жаны сол жерде жүреді. Мәйіт жерге тапсырылғанша жеке қалдырылмайды, ауыл адамдары кезектесіп, шырақ жағып, көз ілмей әңгімемен сол жерде отырады.

Қаралы хабар тез тарап, естіген дүйім жұрт көңіл айтуға және жаназаға қатысу үшін қаралы үйге келіп, көрісу ырымын жасайды. Ертеректе өлген адамның әйелі, қыздары, қарындастары шаштарын жайып жіберіп, бүйірлерін таянып, дауыс шығарып жоқтау айтатын. Кейде марқұмның әйелі бетін тырнап, қанатып жіберетін. Бұл қазақ халқында «бет жырту» деп аталатын. Бұл оның өлген еріне жұрт алдында «сенің артыңда қалып бара жатқан мен бейбаққа сән-салтанаттың да, көріктің де керегі не» деген анты іспеттес әдет болатын [11; 91]. Қаралы ауылда ойын-сауық той-думан өткізілмейді. Ы.Алтынсарин «Өлген адамды қазақтар әдетте үш-төрт сағаттан артық, ал көп дегенде жарты тәуліктен артық сақтамайды» дейді » [13]. Өлім хабарын естіп, ет-бауыр туыстар, жаназаға шақырылған адамдардың бас-аяғы түгенделе салысымен «сүйекке түсу» мәселесі сөз болады. Бұрын сүйекке әр рудың өкілдерінен бір-бір адам кіретін, ал, қайтыс болған адам сүйегіне кімді кіргізу туралы алдын ала айтып кетсе, оның тілегі міндетті түрде орындалды. Адамдар сүйекші болып хабарланғаннан кейін бәрі бірден өліктің жанына жиналады. Өлікті кейде сүйекшілер емес, туысқандарының ішінен ниет білдіргендер жуады. Сүйекті қалыптасқан дәстүр бойынша 5 адам жуындырады. Біреуі су құйып тұрса, екіншісі молданың көрсетуімен дене бөліктерін жуады, ал қалғандары денені ұстап, аударып тұруға көмектеседі. Әйелді тек әйелдер жуындырады. Өлікті қолмен жумайды, таза қолғап киіп жуындырады. Жуындыру аяқталған соң, өлікті ақ матаға орайды, ол «кебін» немесе «акірет» киімі деп аталады. Дәстүр бойынша ер адамдарға кебінді үш қабаттан кигізеді. Ал, «әйелдердің жағдайы аздап басқаша. Ер адамдарда үш қабат кебіннен кеудесі көрінсе — бұл ештеңе емес, ал әйелдер үшін бұл күнә. Негізінен әйелдердің бүкіл денесі, бетінен басқа және қолдың буындары арабша гоурат, немесе әбүйір. Әбүйірді ашу ұят, күнә. Сондықтан да әйелдердің кебіні еркектердікіндей 3 қабаттан емес, 5 қабаттан тұрады [12; 296]. Сүйекке түскен адамдарға марқұмның киім-кешегін тарқатып береді, қазіргі күндерде жаңа киім қою дәстүрге айналып отыр. Денені «арулаған «жерді жиыстырып, тазалайды, үстіне тас не топырақ үйіп белгі жасайды, ол жерді біраз уақытқа дейін ешкім баспау керек. Егер жазатайым біреу басса, ол адам ауруға ұшырайды деген сенім бар.

Таза арулап жуылып, кебінге оралған соң қайтыс болған адамды күнәсінен тазарту, немесе підия, деп аталатын әдет-ғұрып басталады. Бұл бойынша ысқат оқылып, адамның тіршілікте жасаған күнәсі басқа, тірі адамға аударылады. Халық арасында бұны «дәуір айналдыру» деп те атайды. Ол үшін молда қолына ала жіп ұстап өліктің бір жағына отырса, ар жағында өлген адамның дәулетіне қарай ысқатқа шығарған мал басына қарай ең кедей деген адамдар отырады. Молда дұғасын оқып, үш рет «Пәленшенің жасаған күнәсін жууы ретінде бұл малды қабыл етесің бе?» деген кезде, ала жіптің

екінші ұшын ұстаған адам үш рет «аламын» деп жауап қайтарады. Бұл әрекет барлық підияшылар үшін қайталанатын. Деректердің хабарлауынша, «өлген адамның өсиеті бойынша қалдырылған барлық ысқат малы 3 бөлікке бөлінетіні енді түсінікті: бір бөлігін молда алады, екіншісі — рубасыларына берілетін атаулы сыйы, үшінші бөлікті «дәуір айналдыруға» қатысқан підияшыларға береді» [12; 297]. Бұдан соң арулаған денені кілемге орап, бас жағын алға ұстап, сыртқа алып шығып, таза биіктеу жерге қояды. Өліктің үстіне тоғыз қабат, қымбат таза маталар, кілем жабады, оны кейін молдалар, қабір қазғандар мен сүйекшілер алған. Азаға жиналған еркектер жағы жаназаға тұрады, жаназаны қожа–молдалар шығарады. Осыдан кейін өлікті жерлеуге алып кетеді. Өлікті үйден шығарарда әйелдер жағы қатты дауыс көтеріп, жоқтау айтады. Қазақтардың жоқтау салтын орыс авторлары былай деп сипаттап жазған: «Кәділгі әнге ұқсас бұл жылау қырық күн бойы үш дүркін және әрі қарай бір жылға дейін бір реттен болады. Жылап-жоқтап тұрған қазақ әйелін түсіну мүмкін болмаса да, марқұмның тірі кезін есіне алып, орны толмас қайғыдан қасірет шеккенін аңғару қиын емес. Ер азаматтар «жырлауға» қатыспайды, оңтүстікке қарап жартылай шеңбер құрып отырған әйелдердің артқы жағында тізерлеп отырған олар өлгендер естімейтінін, қайтып тірілмейтінін айтып жұбатумен болады» [14]. Әйелдер бейіт басына бармайды. Бейіт ауылдың маңында, су шайып кетпес үшін биіктеу жерде болады. Негізінен «қазақтардың бейіті — тастар үйіндісі, ал обалар қазақ халқының әдет-ғұрпына сай емес топырақ үйінділері» делінеді деректерде [15]. Қазақстанның әр аймағында қабірдің қазылуы, үйінің жасалуы, марқұм денесінің оған орналастырылуы әр түрлі болып келеді. Бірақ қай жерде болмасын, қабірдің басы солтүстікке қаратылып, тереңдігі адам сиярдай болуы керек. Қабірдің бір бүйірінен лақат қазылады, оның биіктігі адам отырған кезде төбесі тимейтіндей болуы керек. Оның қазылу себебі, өлген адамның кеудесін топырақ баспау және уақыт өте келе қабірдің топырағы түсіп кететіндей жағдайда сүйек көрініп қалмас жайын ойлаудан келіп шыққан. Қабірге жақындарынан үш адам түсетін болған, олар мәйіттің аяғына байланған орамалдан басқа жағы мен қолын таңған орамалды шешіп, қабірдің басынан қазылып алынған «бас топырақты» мәйіттің басына жастатады, содан соң үйдің аузын тас, ағаш не кірпішпен мықтап жабады. Осылардың бәрі жасалған соң ғана қабір топырақпен жабылады, жақындары бірінен соң бірі күрек алып топырақты үйеді, бұл жерде қатаң сақталатын ырым күрек қолдан қолға берілмейді, оны тек жерден көтеріп алу керек. Бұдан соң «топырақ» салу рәсімі жасалады, ең жақын адамдары «Жатқан жерің жарық болсын, топырағың торқа болсын» деп қабірге бір уыс топырақ тастайды. Ең соңында құран оқылады, бейіт басына адамның өлгенін көрсететін белгі қойылады. Егер өлген адам еркек болса — найза, әйел болса — бақан не піспек, қыз болса — уық, жас балаға бесік қойылды. Өлген адамның туыстары жылына қарай әрқайсысы дәулетіне сай оның бейітінің басына ескерткіш белгі орнатқан. Қабірдің басын қарайтпау перзенттері мен туыстарға ар, күнә саналған. Негізінен төрт құлақты не күмбез бейіттер тұрғызылған, оны тұрғызған кезде ағайын-жекжатты жиып, құран оқытып атап өткен. Жалпы, қазақтар жылы өткенге дейін қаза тапқан адамын аза тұтатын, егер өлген адам орта жаста болса, оның әйелі мен қыздары қара түсті орамал таққан, ал жасы 20–25-те болса, онда әйелі қызыл орамал тартқан, бұл «жас жігіт» деп аталды [16]. Ал, жасы келіп қайтыс болған кісінің әйелі ақ орамал тартты, ол туралы қазақтар күйеуі кәрі, сондықтан басына қара салмады дейтін.

Қазақтарда ер адамның өліміне қатысты «тұлдау» дәстүрі болған. Ол бойынша ертеде қаза болған адамның бейнесін жасап, киім кигізіп үй ішіне жансыз қуыршақ етіп отырғызып қоятын [17]. Оған қарап жары қырық күнге дейін жоқтау айтқан. Қайтыс болған адамның заттарын тұлдауға қатысты қалыптасқан ұстанымдар бар, мысалы, жасы жетіп, ақ өліммен өлді делінген қарияның мінген аты тұлданған, орта жастағылардың қару-жарағы, ер-тұрманы, киім-кешегі, мінген аты, әйелі, яғни оның меншігі саналғанның бәрі, тұлданған. Осыған орай тілімізде «тұл үй», «тұл отау», «тұл қатын», «тұл ата», «тұл киім», т.б. атаулар қалыптасқан.

Қазақ халқы қайтыс болған адамдарын аруақ санатына енгізіп, оларды барынша құрметтеп, «Өлі разы болмай, тірі байымайды» деп оларды жиі еске алу мақсатымен: үшін, жетісін, қырқын, жылын берген. Ал, жасы пайғамбар жасынан асып қайтыс болған адамдарға, жылы өткен соң, әсіресе ол адам бақуатты, атақты болса, перзенттері ас беріп, той сияқты етіп өткізген. Мысалы, осындай астың біріне қатысқан суретші-этнограф В.Плотников: «Құрбандыққа ірі қара мал сойылып, шақырылған қонақтарға табақ тартылатын, ойын-сауық өткізілетін бұл ғұрып қайғылы рәсімнен гөрі, мерекелік сипатқа ие. Қазақтардың барлығы дерлік асты өзінің әл-ауқатына қарай бергенімен де, әсіресе байлар мен аз да болса аты белгілі адамдар бұған өздерінің елеулі дүние-малының елеулі бөлігін жұмсайды десе болады. Олар бос даңқұмарлықтан немесе ескі әдет-ғұрыпқа еліктегендіктен ғана бұл іске мол

каражатын сарп етуге дайын» дей келе, 1860 жылы жасауыл Құламбаевтың әкесінің асына 5000 адам қатысқанын таң қала жазған [18].

Жылы өткен соң да қазақтар қайтыс болған адамдарын ылғи еске алып, бірінші айт күндері бейіт басына барып құран бағыштаса, аруақтар үйден дәмеп келіп тұрады деген сеніммен әр төртінші күні шелпек пісіріп, олардың ризалығы үшін таратады, олардың өз ұрпақтарын желеп-жебеп жүретініне сенеді. Шамасы келгендер жылын өткерген соң да, жылдар өтіп кетсе ел-жұртты жинап, әке-шешесін еске алып ас бере береді. Тек қырық жылдан соң мәйіт топыраққа айналады деп есептеп, қайтыс болған адамды еске алып ел жинамайды. Бұның барлығы — халқымыздың өлген ата-бабаларын еш уақытта ұмытпай, құрмет көрсетулерінің айғағы. Қазақ даласын зерттеген атакты авторлардың бірі И.Кастанье: «... курганный народ, который создал такое разнообразие в типах курганов, питал безграничное уважение к предкам. Заботы, которыми он окружал своих мертвых, достойно нашего восхищения» деген екен [19]. Өкінішке орай, жерлеу әдет-ғұрыптарының ежелден келе жатқан естірту, жоқтау, көңіл айту, аза тұту, еске алу сияқты кейінгі ұрпаққа тәрбиелік мәні бар салттарының кей жақтары көлеңкеленіп, жастар тасбауырлыққа, қатыгездікке, жаны ауырмастыққа бой ұрып отыр. Халқымыздың тәрбиелік мәні бар дәстүрлеріне ізгі ниетпен қарап, оның пайдалыларын дәріптеуден ұтпасак, ұтылмайтынымыз анық.

References

- 1 *Снесарев Г.П.* Реликты домусульманских верований в семейной обрядности у узбеков Хорезма. — М.: Наука, 1969. — С. 81.
- 2 *Ибрагимов И.И.* Қазақ халқының этнографиялық очерктері // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. — 2-т.: Дүниеге келгеннен өмірден озғанға дейін (отбасылық әдет-ғұрыптар ертеректегі авторлардың еңбектері бойынша) / Құраст. С.Әжіғали. — Алматы: Арыс, 2006. — 416 б.
- 3 *Арғынбаев Х.* Қазақ халқындағы семья мен неке (тарихи-этнографиялық шолу). — Алматы: Ғылым, 1973. — 88 б.
- 4 *Колбасенко И.С.* Қазақтардың акушерлік маңызы бар кейбір әдет-ғұрыптары мен ырымдары // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет ғұрыптары. — 2-т.: Дүниеге келгеннен өмірден озғанға дейін (отбасылық әдет-ғұрыптар ертеректегі авторлардың еңбектері бойынша) / Құраст. С.Әжіғали. — Алматы: Арыс, 2006. — 88 б.
- 5 *Колбасенко И.С.* Қазақ бесігі, қазақтардың бала күтімі туралы бірер сөз // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет ғұрыптары. — 2-т.: Дүниеге келгеннен өмірден озғанға дейін (отбасылық әдет-ғұрыптар ертеректегі авторлардың еңбектері бойынша) / Құраст. С.Әжіғали. — Алматы: Арыс, 2006. — 102 б.
- 6 *Кенжеахметұлы С.* Қазақ халқының салт-дәстүрлері. — Алматы: «Алматыкітап» ЖШС, 2005. — 71 б.
- 7 *Капустин Г.* Қостанай уезінің Жетіқара болысы. Корреспонденция. [Сүндет той туралы] // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. — 2-т.: Дүниеге келгеннен өмірден озғанға дейін (отбасылық әдет-ғұрыптар ертеректегі авторлардың еңбектері бойынша) / Құраст. С.Әжіғали. — Алматы: Арыс, 2006. — 112 б.
- 8 *Брем А.* Қазақтардың тұрмыстық және отбасылық өмірі // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. — 2-т.: Дүниеге келгеннен өмірден озғанға дейін (отбасылық әдет-ғұрыптар ертеректегі авторлардың еңбектері бойынша) / Құраст. С.Әжіғали. — Алматы: Арыс, 2006. — 84 б.
- 9 *Каруц Р.* Үйлену және неке (Среди киргизов и туркменов на Мангышлаке» кітабынан, V-тарау) // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет ғұрыптары. — 2-т.: Дүниеге келгеннен өмірден озғанға дейін (отбасылық әдет-ғұрыптар ертеректегі авторлардың еңбектері бойынша) / Құраст. С.Әжіғали. — Алматы: Арыс, 2006. — 130 б.
- 10 *Диваев Ә.* Қазақтар балаларын қалай жұбатады // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет ғұрыптары. — 2-т.: Дүниеге келгеннен өмірден озғанға дейін (отбасылық әдет — ғұрыптар ертеректегі авторлардың еңбектері бойынша) / Құраст. С.Әжіғали. — Алматы: Арыс, 2006. — 127 б.
- 11 *Арғынбаев Х.* Қазақ отбасы: қазақ отбасының кешегісі мен бүгінгісі жайындағы ғылыми зерттеу еңбек. — Алматы: Қайнар, 1996. — 288 б.
- 12 *Балаубаева-Голяховская А.М.* Ақмола губерниясы қазақтарының жерлеу салты // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. — 2-т.: Дүниеге келгеннен өмірден озғанға дейін (отбасылық әдет-ғұрыптар ертеректегі авторлардың еңбектері бойынша) / Құраст. С.Әжіғали. — Алматы: Арыс, 2006. — 416 б.
- 13 *Алтынсарин Ы.* Орынбор ведомствосы қазақтарының өлген адамды жерлеу және оған ас беру дәстүрінің очеркі // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. — 2-т.: Дүниеге келгеннен өмірден озғанға дейін (отбасылық әдет-ғұрыптар ертеректегі авторлардың еңбектері бойынша) / Құраст. С.Әжіғали. — Алматы: Арыс, 2006. — 253 б.
- 14 *Сорокин Н.* Дүниеден өтуге байланысты қазақтардың әдет-ғұрпы туралы жазба // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. — 2-т.: Дүниеге келгеннен өмірден озғанға дейін (отбасылық әдет-ғұрыптар ертеректегі авторлардың еңбектері бойынша) / Құраст. С.Әжіғали. — Алматы: Арыс, 2006. — 262 б.
- 15 *Мухин Д.* Қазақ ескерткіштері // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. — 2-т.: Дүниеге келгеннен өмірден озғанға дейін (отбасылық әдет-ғұрыптар ертеректегі авторлардың еңбектері бойынша) / Құраст. С.Әжіғали. — Алматы: Арыс, 2006. — 271 б.
- 16 *Диваев Ә.* Ертедегі қазақтардың жерлеу дәстүрі // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. — 2-т.: Дүниеге келгеннен өмірден озғанға дейін (отбасылық әдет — ғұрыптар ертеректегі авторлардың еңбектері бойынша) / Құраст. С.Әжіғали. — Алматы: Арыс, 2006. — 286 б.
- 17 *Шишло Б.П.* Среднеазиатский тул и его сибирские параллели // Домусульманские верования и обряды Средней Азии. — М.: Наука, 1975. — С. 250

18 Плотников В. Орал сырты казактарының тұрмысынан этнографиялық очерк // Қазак халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. — 2-т.: Дүниеге келгеннен өмірден озғанға дейін (отбасылық әдет-ғұрыптар ертеректегі авторлардың еңбектері бойынша) / Құраст. С.Әжіғали. — Алматы: Арыс, 2006. — 257–259-б.

19 Кастанье И.А. Надгробные сооружения киргизских степей. — Оренбург, 1911. — С. 26.

Г.М.Сыздыкова, Д.К.Жарымбетова

Семейные традиции и обычаи в традиционной культуре казахского народа

В статье дается анализ некоторым семейным традициям и обычаям, определяется их место в семейных отношениях в традиционной культуре казахов. Анализируются традиции и обычаи, связанные с рождением и воспитанием ребенка до юношеского периода. Авторы рассматривают забытые традиции «жарыс қазан», «құрсак шашу», «қызды оң жаққа шығару». Далее изучается один из древних обычаев — похоронный обряд, где соединены элементы ислама и тенгрианство.

G.M.Syzdykova, D.K.Zharimbetova

Family traditions and customs in the traditional culture of the Kazakh people

The article analyzes some family traditions and customs, their place in family relationships in the traditional culture of Kazakhs. Analysed the traditions and customs, related to birth and education of child to the youth period. The authors examine the forgotten traditions «zharys kazan», «kursak shashu», «kyzdy oñ zhakka shygaru». Further study is one of the ancient customs — funeral rites where the connected elements of Islam and Tengriism.

References

- 1 Snesev G.P. *Relics of pre-Islamic beliefs in family rites of Khorezm Uzbeks*, Moscow: Nauka, 1969, p. 81.
- 2 Ibragimov I.I. *Traditions and custom of the Kazakh people*, 2: From birth to death (Family ceremonies in works at authors of antiquity) / Originator S.Azhigali, Almaty: Arys, 2006, 416 p.
- 3 Argynbayev Kh. *Marriage and family at the Kazakh people (etnographical historical essay)*, Almaty: Gylym, 1973, p. 88.
- 4 Kolbasenko I.S. *Traditions and custom of the Kazakh people*, 2: From birth to death (Family ceremonies in works at authors of antiquity) / Originator S.Azhigali, Almaty: Arys, 2006, p. 88.
- 5 Kolbasenko I.S. *Traditions and custom of the Kazakh people*, 2: From birth to death (Family ceremonies in works at authors of antiquity) / Originator S.Azhigali, Almaty: Arys, 2006, p. 102.
- 6 Kenjakhmetuli S. *Traditions of the Kazakh people*, Almaty: «Almatykitap» Association of limit liability, 2005, p. 71.
- 7 Kapustin G. *Traditions and custom of the Kazakh people*, 2: From birth to death (Family ceremonies in works at authors of antiquity) / Originator S.Azhigali, Almaty: Arys, 2006, p. 112.
- 8 Brem A. *Traditions and custom of the Kazakh people*, 2: From birth to death (Family ceremonies in works at authors of antiquity) / Originator S.Azhigali, Almaty: Arys, 2006, p. 84.
- 9 Karuts R. *Traditions and custom of the Kazakh people*, 2: From birth to death (Family ceremonies in works at authors of antiquity) / Originator S.Azhigali, Almaty: Arys, 2006, p. 130.
- 10 Divayev A. *Traditions and custom of the Kazakh people*, 2: From birth to death (Family ceremonies in works at authors of antiquity) / Originator S.Azhigali, Almaty: Arys, 2006, p. 127.
- 11 Argynbayev Kh. *Kazakh family: (scientific work about past and today's life of Kazakh family)*, Almaty: Kainar, 1996, 288 p.
- 12 Balaubayeva-Golyakhovskaya A.M. *Traditions and custom of the Kazakh people*, vol. 2: From birth to death (Family ceremonies in works at authors of antiquity) / Originator S.Azhigali, Almaty: Arys, 2006, 416 p.
- 13 Altynsarin I. *Traditions and custom of the Kazakh people*, 2: From birth to death (Family ceremonies in works at authors of antiquity) / Originator S.Azhigali, Almaty: Arys, 2006, p. 253.
- 14 Sorokin N. *Traditions and custom of the Kazakh people*, 2: From birth to death (Family ceremonies in works at authors of antiquity) / Originator S.Azhigali, Almaty: Arys, 2006, p. 262.
- 15 Mukhin D. *Traditions and custom of the Kazakh people*, 2: From birth to death (Family ceremonies in works at authors of antiquity) / Originator S.Azhigali, Almaty: Arys, 2006, p. 271.

- 16 Divayev A. *Traditions and custom of the Kazakh people, 2: From birth to death (Family ceremonies in works at authors of antiquity)* / Originator S.Azhigali, Almaty: Arys, 2006, p. 276.
- 17 Shishlo B.P. *Pre-Islamic beliefs and ceremonies of Middle Asia*, Moscow: Nauka, 1975, p. 250.
- 18 Plotnikov B. *Traditions and custom of the Kazakh people, 2: From birth to death (Family ceremonies in works at authors of antiquity)* / Originator S.Azhigali, Almaty: Arys, 2006, p. 257–259.
- 19 Kastanye I.A. *Graveside buildings of Kirghiz steppee*, Orenburg, 1911, p. 26.

Е.Б.Касенов

*Академия «Болашақ»
(E-mail: elaman_kasenov@mail.ru)*

К проблеме эволюции государственного управления в Казахстане: от основания Казахского ханства до приобретения независимости

В работе рассматриваются проблемы, связанные со становлением государственного управления в Казахстане — от основания Казахского ханства до приобретения независимости. Автором определен круг ключевых проблем, в том числе историография, источниковедение, основные этапы становления и др. Кроме этого, предпринята попытка периодизации этапов становления государственного управления Казахского ханства, которое свое начало берет с гуннской эпохи. Особое внимание уделено влиянию колониальной политики Российской империи на систему государственного административного управления казахов.

Ключевые слова: государственно-административная, система, управление, эволюция, колонизация, независимость.

Сегодня на наших глазах вновь происходит возрождение интереса к национальной истории. Данный интерес не является попыткой уйти от современности, скорее, он продиктован другими причинами. По мнению А.Я.Гуревича, для того чтобы разобраться в нынешнем положении вещей и ориентироваться в мире, необходимо обрести прочную основу в прошлом, близком и далеком, отечественной и мировой истории [1; 501].

Без преувеличения можно отметить, что вопросы истории всегда оставались объектом идеологической борьбы [2; 3]. После распада СССР и образования суверенных государств именно в сфере исторической науки наблюдаются острота идейной борьбы, возрастание интереса отечественных и зарубежных историков.

С момента распада СССР и восстановления суверенитета государств, в число которых входит и Казахстан, прошло более двух десятилетий. Несмотря на это, на сегодняшний день актуальное значение имеет процесс закрепления в сознании общественности постсоветского пространства национальной независимости образовавшихся государств, часть из которых более 300 лет находились в орбите государственности Российской империи. Очевидно, что данная тема содержит множество проблем, что определяет необходимость их всестороннего изучения и оперирования при этом лишь научно достоверными фактами. Но, к сожалению, не всегда общественные деятели, в особенности зарубежья, придерживаются этого принципа. И в этом не последнюю роль играют тенденции, замеченные в науках исторического и геополитического направления. В частности, нельзя не отметить, что ряд авторов и политиков субъективно, без подробного анализа источников, опираясь лишь на удобные для них материалы и факты исторического прошлого, выдают суждения о сегодняшней политической несостоятельности Казахстана, что, конечно, не соответствует действительности.

За последние годы в нашей стране значительно поменялись экономические, политические, социальные ориентиры. Был принят ряд государственных программ, таких как «Общество Всеобщего Труда» и стратегия «Казахстан – 2050: один народ, одна страна, единое будущее», где была озвучена государственная идеология нашей страны — «Мәңгілік ел». Кроме этого, Лидер государства озвучил идею «Қазақ елі», и недавно Н.Назарбаев, пребывая в предгорьях Улытау, обозначил корни государственности казахского народа, берущие свое начало в глубинах древности. По сути, слова Лидера нации являются идеологической конструкцией, которой нужно следовать обществоведам. Следует отметить, что идея «Мәңгілік ел» идентична современным административным границам нашего государства, и она никак не выходит за ее пределы. Более того, при ее реализации мы не руководствуемся иллюзиями «имперского настроения», как уже успели заметить некоторые на страницах печати.

Широта проблемы не позволяет в рамках одной публикации осветить все аспекты актуализированной нами темы. Тем не менее, для полного изучения вопроса эволюции и развития государственного управления в Казахстане необходимо определить все исторические аспекты, исследование которых позволит объективно раскрыть данную проблему. Среди них: формирование

государственного управления, периоды и основные этапы становления государственного управления, методы и методология изучения вопроса, источники и историография, взаимодействие аппарата государственного (ханского) управления с кочевниками и кочевым укладом жизни, с институтами обычного права и судейства, роль традиционной политической элиты Казахстана, колониальная политика и государственное управление, место и значение национально-освободительных войн и движений в истории государственности Казахстана, историческая мысль и формирование сознания и т.д.

Становление и эволюция государственного управления в Казахстане — это не только изложение материала в хронологическом плане, но также наличие множества вопросов, на которые предстоит ответить. Изучение истории вопроса тесно связано с таким важнейшим аспектом методологии историографии, как историографический факт, являющийся исходным материалом для историографического творчества. При обращении к проблеме приходится рассматривать исследования различных периодов истории, отражающие также и ход развития исторической мысли. В результате в работе происходит наложение пластов историографических фактов средневекового, дореволюционного, советского и современного времени, характеризующихся различными научными подходами. Поэтому историческая мысль в работах, относящихся к различным этапам историографии, обусловлена политической ситуацией в обществе, что, несомненно, отражалось на характере исследования.

Ввиду необходимости изучения всей совокупности исследований, относящихся к вопросу эволюции и становления государственного управления в Казахстане — от формирования Казахского ханства до независимости, ясно, что основу отбора должен составлять комплекс историографических источников. Особую ценность представляют те из них, которые дают возможность изучить формирование исторических знаний об истории развития государственного управления, к примеру библиографические издания и др. [3].

В свете методологических проблем темы необходимо рассматривать классификацию историографических источников по проблеме, периоду, происхождению, авторству, видам. Обращение к ним обусловлено тем, что при изучении проблемы важным источником выступают исторические исследования, что порой приводит к столкновению с историографическим фактом. Как известно, историографическим фактом является факт исторической науки, несущий информацию об исторических знаниях, используемых для выявления закономерностей развития науки [4].

В основе своей историографические источники по проблеме представлены работами национальной историографии второй половины XV – начала XX вв., дореволюционного, советского и современного периодов, что позволяет классифицировать их по хронологическому принципу, по этапам, рассмотреть не только развитие государственности, но и исторической науки в целом. Рамки и особенности этой формы дают возможность выявить господствующие идеи, взгляды и концепции авторов исторических трудов, показать их изменения в процессе развития науки, объективные и субъективные причины, вызвавшие эти изменения.

Историческую литературу дореволюционной историографии можно разделить на несколько направлений: исследования востоковедческого, этнографического характера, работы русских демократов, а также исторические труды, содержащие «отпечаток» колониальной идеологии. Во многих трудах, где отражены сведения по политической истории, изложение исторических событий велось с точки зрения колониальных интересов Российской империи и явилось наложением субъективных факторов, как взгляд автора на проблему. Такие подходы обусловлены тем, что многие исследователи являлись царскими чиновниками. Характерным для исторических работ дореволюционной российской литературы является присутствие научного плюрализма применительно к прошлому казахского народа. В свое время некоторые замечания о проблеме классификации исторических исследований явились объектом изучения ряда исследователей: И.Д.Ковальченко [5], С.О.Шмидта [6], М.А.Барга [7], А.И.Данилова [8], Б.М.Кедрова [9] и других.

Историография обозначенной проблемы в советский и современный периоды в первую очередь связана с исследованиями политической истории Казахстана (С.Зиманов и др.), национально-освободительного движения (Е.Бекмаханов, М.Койгельдиев и др.). Кроме того, вопросы государственного управления содержатся в работах, посвященных изучению традиционного общества кочевников, где раскрываются проблемы традиционных институтов. Немало исторических сведений о формах и методах управления приводится в работах дореволюционных российских авторов по казахской традиционной историографии (Ш.Уалиханов, М.Копеев, А.Кунанбаев и др.), в исследованиях представителей национальной интеллигенции начала XX в.

Источниковую базу проблемы условно можно классифицировать следующим образом: это прежде всего работы средневековых авторов (Мухамед Хайдар Дулат, Кадыргали Жалайри, Курбангали Халид); документы и материалы по истории Казахского ханства (XV–XVIII вв.); архивные материалы; работы дореволюционных российских ученых; труды представителей казахской традиционной историографии.

Одним из основных аспектов эволюции и становления государственного управления в Казахстане является исследование истоков его формирования. Безусловно, традиция государственного управления в период формирования Казахского ханства сформирована с учетом предыдущих опытов управления государств. Нужно понимать, что к моменту образования Казахского ханства государственное политическое управление вобрало в себя весь накопленный практический опыт, начиная с традиций государственности саков, гуннов, тюрков, караханидов, кыпчаков, кимаков и Золотой Орды.

Исходя из этого предлагаем характеризовать периоды становления государственного управления наличием двух основных этапов: до формирования Казахского ханства и после. Этап до формирования Казахского ханства включает сакский, гуннский, тюркский, караханидский кыпчакский, кимакский и золотоордынский периоды.

Этап становления государственного управления после формирования Казахского ханства включает периоды правления первых казахских ханов, казахско-джунгарских, казахско-российских отношений (1730), период колонизации (1731–1917), Алаш-ордынский (1917–1921), советский и современный периоды.

Следует не упускать из вида, что в истории государственного управления казахов были моменты, когда государственное управление распространялось также на каракалпаков, узбеков, например во времена правления Тауке хана. Сегодня исторические примеры такого характера могли бы позволить Казахстану позиционировать себя перед мировой общественностью наследником центральноазиатской кочевой цивилизации, что не только восстанавливает историческую память народа, но также способствует развитию и укреплению государственного патриотизма.

В XVIII–XIX вв. на развитие государственного управления немалое влияние оказали представители традиционной политической элиты казахов. В этот период геополитическая ситуация в регионе сложилась не в пользу Казахского ханства. В дальнейшем она усугубилась из-за отсутствия единства среди знати, что повлекло за собой значительные последствия.

В частности, серьезная угроза исходила от джунгар. В лоне этой проблемы возникла другая — взаимоотношения с Китаем. Представители политической власти, в конце концов, проблему с джунгарами все-таки решили военным путем, и это несмотря на то, что среди чингизидов не было единства. Лишь благодаря деятельности Абылая джунгарская угроза была локализована. Здесь следует отметить, что она совпала с внутригосударственным кризисом у джунгар, которые, в конечном счете, были уничтожены китайцами.

По всей вероятности, в этот период среди политической элиты казахов существовали различные взгляды по поводу дальнейшего суверенитета государства. Некоторые представители казахской знати считали целесообразным установление тесных взаимоотношений с Китаем (к примеру, этому способствовала деятельность Губайдуллы Валиханова совместно с казахским бием Торайгыром). Часть казахских султанов и родовой аристократии пыталась заключить союз с Россией, другие были связаны с Хивой, Кокандом.

Известно, что пророссийское направление получило развитие от поступка Абулхаир хана, выступившего от имени казахов. Это стало правовой основой для колонизации казахских земель Российской империей, а для исторической науки советского периода послужило поводом считать данный процесс «присоединением». Именно этот исторический факт и по сегодняшний день является самым актуальным в исторической науке, так как при умелом использовании, он вкупе с историческими источниками, позволял размыть границы колонизации.

Следует заметить, что прокитайские настроения среди представителей традиционной и родовой аристократии усилились в момент активизации российской колониальной политики по отношению к Казахскому ханству.

В отечественной исторической науке существует мнение о том, что кочевое общество в этот период оказалось в кризисном состоянии. На наш взгляд, это имело место, но главное — наблюдался кризис политической системы кочевого государства. Причем кризис проявился не только изменениями определенной среды традиционного общества, этот процесс следует считать

социальным, культурным, экономическим кризисом системы управления государством, что, в конечном итоге, привело к кризису не только систему управления государством, а в целом поставило под угрозу государственность казахов. В этом смысле необходимо признать, что именно борьба традиционной политической элиты Казахстана за власть является показателем кризиса власти и политического управления в Казахстане. Причем эта борьба, по всей вероятности, продлилась на несколько веков, со стабилизирующимися остановками, как, например, во времена правления Абылая и т.д. В целом по данной проблеме существуют исторические «нюансы», которые требуют детального рассмотрения и пояснения, что мы ниже попытаемся и сделать.

История Казахстана в новое время — это история политического развития, где, начиная с распада Золотой Орды и образования Казахского ханства, мы видим процесс, когда традиционная политическая элита активно вела борьбу за власть в Казахском ханстве, тем самым заложив основы для его превращения в XVIII–XIX вв. в Казахские ханства, чем незамедлительно воспользовалась Российская империя. Уже с XIX в. Российская империя имела дело с Казахскими ханствами. Причем каждый представитель традиционной власти — «торе» считал себя достойным ханского престола и использовал всевозможные методы, не исключая и внешних факторов, как, например, поддержка джунгар, России, Китайской империи.

На наш взгляд, данная ситуация явилась результатом экономического и социокультурного кризиса системы управления и власти в кочевом обществе. По всей вероятности, принятые с участием известных всеказахских биев своды законов Касым хана, Тауке хана, Есим хана были призваны, в первую очередь, усовершенствовать систему управления в казахском обществе, решить вопросы, связанные с юридическими, экономическими, социальными и культурными факторами традиционной властной структуры. Не случайно и то обстоятельство, что со времен Чингис хана никто из ханов Золотой Орды, пожалуй, не принимал каких-либо законодательных норм по итогам общих съездов. А тут после распада Золотой Орды появился ряд государств, которые оказались уже в иных реалиях развития государственности. Именно в этих государствах встала проблема дальнейшей легитимности системы управления, некогда заложенной Чингис ханом. То есть существовавшая система управления соответствовала реалиям в масштабах всей Золотой Орды. После ее распада встал вопрос о легитимности этих законов, в первую очередь — могут ли они гарантировать былую экономическую, социальную и культурную безопасность системы управления власти в кочевом государстве. Поэтому своды законов казахских ханов, которые были приняты с участием известных казахских биев, должны были, в первую очередь, утвердить систему управления казахского общества, в том числе придать легитимность властным структурам и самим представителям традиционной политической элиты, которым должна была принадлежать высшая политическая власть в казахском кочевом обществе.

Но, к сожалению, не все представители традиционной политической элиты приняли новые порядки. И среди них были те, кто хотел править не по новым законам, а по старым порядкам. Это, в первую очередь, несло угрозу социокультурной безопасности традиционной системы управления кочевников.

Следующий этап в развитии государственного политического управления связан с казахско-российскими отношениями. После 1731 г. начался процесс постепенного внедрения методов правления Российской империи в Казахстане. И с 1822 г. под давлением колониальной политики Российской империи государственное политическое управление казахов было ликвидировано в Среднем жузе, а затем, в 1824 г., в Младшем жузе. Но до этого периода были предприняты попытки ряда представителей казахской родовой аристократии по изменению политического управления в Младшем жузе, например, национально-освободительная война казахов под руководством Сырым батыра. По сути, Сырым Датов являлся реформатором, который, видя кризис ханской власти, проявлявшийся в неспособности традиционной политической власти отстаивать интересы казахов, в ее переходе на службу царской России, своими действиями пытался изменить существующий политический строй (создание ханского совета и др.).

Определяющим фактором в колонизации Казахстана и развитии его политического управления на тот момент является то, что Россия после правления Аблай хана имела дело не с Казахским ханством, а с Казахскими ханствами, что явилось результатом назначения в каждом жузе вначале по одному, а затем по два хана. Такие действия заранее подготовили следующий шаг в этом направлении: замена «двух ханов» на султанов-правителей в Младшем жузе и старших султанов — в Среднем жузе. Также важным колониальным шагом царизма в Казахстане явилось первоначально учреждение

Оренбургского и Западно-Сибирского генерал-губернаторств. Именно с учреждением российских административных центров в степи в умах чиновников и офицеров империи территория Казахстана являлась Россией, но это «Россия иная».

В целом колониальная политика царской России оказала сильное воздействие на развитие государственного управления казахов. В традиции историографии царского, а затем и советского периодов колонизация Казахского ханства всегда рассматривалась в призме «присоединения кочевий казахов» к Российской империи. Данная традиция позволяла размыть границы процесса колонизации, а сама историческая мысль в полной мере была направлена на стирание исторической памяти народа. Постепенно в историографии утвердилась концепция присоединения Казахстана к Российской империи с точки зрения «наименьшего зла», которая окончательно была закреплена в 1955 г. на конференции, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дореволюционный период [10]. Попытки ряда представителей национальной историографии доказать истинное положение признавались элементами инакомыслящего «буржуазно-, национал-уклонистического» толка (в качестве примера — жизнь и творческая деятельность Е.Бекмаханова и ряда других обществоведов) [11]. Соответственно, в тоталитарной советской исторической науке при рассмотрении вопросов, связанных с национально-освободительными движениями и войнами казахов, приветствовалось изучение проблемы с материалистической концепции, оценивая их как «феодально-монархические» [12], «реакционные» [13] и т.п.

Следует отдать должное российским исследователям, которые считают, что у Британии или Франции колонии были отделены от метрополий морями. Но это не более чем географический нюанс, который не может считаться основанием для отрицания колониального характера российской государственности. Но эта разница определила методы колонизации России, в отличие от Англии, суть которой заключалась в постепенном расширении границ. Вначале строили вдоль границ оборонительные линии, которые заселяли казаками и воинскими гарнизонами, а на ответную протестную ноту кочевников требовали от них прекратить «разбойные набеги» и пленение российских подданных, предоставить равные права российским купцам. Обычно после применения таких «мирных» средств в казахскую степь снаряжали карательные военные экспедиции, тем самым обосновывая «необходимость расширения территории России» [14; 18].

Этому способствовало и то, что в России не было определённого ведомства (например, в Англии существовало министерство колоний), которое бы курировало колониальные территории. В Российской империи эти вопросы были подведомственны военному министерству, что в дальнейшем дало возможность не употреблять даже слово «колония» [14].

Это являлось следствием того, что Российская империя, а затем и Советы опасались угрозы распада империи по этнотерриториальным признакам. Во избежание такого рода процессов предпринималось все возможное и невозможное (в особенности русификаторская политика — комплекс мер по стиранию исторической памяти народа) — репрессии в отношении представителей национальной интеллигенции и элиты народа и т. д.

Нельзя не согласиться с мнением о том, что социалистический строй как общественное явление есть искусственный строй, потому и проявлялись силовые, насильственные методы и «издержки» нечеловеческого отношения к представителям колонизованных народов. Такое положение в свое время было представлено К. Поппером, который доказывает тоталитарную суть советского государства. Согласно его взгляду, масштабные репрессии были имманентно присущи природе советского государства. Иными словами, только осуществляя массовые репрессии против своего народа, социалистическое государство, вопреки здравому смыслу, смогло бы хоть на время удержаться на плаву [15].

Поэтому следует признать и принять во внимание установившуюся политическую «колониальную идеологию» империи, подстроенную под гуманистическую идею «о роли России в продвижении цивилизации в Азию и на Восток» [см. 16–19]. После падения царского режима эта колониальная идеология не исчезла, а уже в другом облики перешла на службу к большевикам, методы и механизмы уничтожения инородного этнополитического проявления остались неизменными.

Не является исключением и то, что среди несведущих в истории Казахстана найдутся и те, кто поставит под сомнение 550-летие казахской государственности, мотивируя это тем, что Казахстан начиная с 1730 г. находился в орбите российской, а затем советской государственности. Да, данный аспект существует, но существует и такой исторический факт, как более 300-летняя национально-освободительная борьба казахского народа за сохранение и восстановление казахской государственности, история которой полна примеров государствообразующего характера. Поэтому при изучении вопросов, связанных со становлением и развитием государственного управления

в Казахстане, особое внимание необходимо уделить национально-освободительным движениям казахского народа.

В историческом развитии казахов всегда особое место занимала проблема государственности. Особенно это актуализировалось в XIX в., когда казахское государство претерпевало политический кризис вследствие колониальной политики самодержавия. Именно в этот момент на защиту отечества с оружием в руках поднялся весь народ, во главе его встали лучшие сыны казахского народа — Сырым Датов, Каратай Нуралиев, Арынгазы хан, Саржан, Есенгельды, Кенесары и Наурызбай Касымовы, Есет Батыр, Жанкожа Нурмухаметулы и другие. Целью национально-освободительных движений явилось избавление своего народа от колонизаторов и восстановление казахской государственности, реализовать которую они пытались путем военного сопротивления.

В то же время среди общественных деятелей XIX в. были сторонники, которые выход из сложившейся ситуации видели в просвещении (Ш.Валиханов, А.Кунанбаев, И.Алтынсарин и др.). Ш.Валиханов, наряду с разнообразными вопросами этнографии и фольклора, интересовался проблемами общественно-политического развития казахского народа. Он придавал большое значение традиционной политической системе казахов и вопросам ее преобразования. В «Записках о киргизах» он отмечает, что у казахов существовала демократическая власть [20; 497]. Особое внимание в своих трудах Ш.Валиханов обращал на вопросы независимости казахского народа. В частности, он интересовался национально-освободительным движением казахов под руководством Кенесары и Наурызбая. По упоминаниям академика А.Маргулана, существует целая «тетрадь» с записями Ш.Валиханова, сделанная во время Иссыккульского путешествия, посвященная историческим событиям заключительного этапа движения К.Касымулы, а именно противостоянию войска Кенесары Алатауским киргизам [21; 238].

Попыткой как-то реализовать свое желание в деле по улучшению положения казахского народа является то, что Шокан в 1862 г. принимает решение участвовать на выборах в Атбасаре. К этому времени Шокан уже немало потрудился в деле освоения Востока. К сожалению, среди чиновников империи были люди, которые недолюбливали молодого талантливую казаха и всячески противодействовали ему — Фридрихс, Кури, Дюгемель, Бабков и другие [22]. Это несмотря на то, что о Шокане тепло и лестно отзывались такие выдающиеся личности, как Г.Н.Потанин, Н.Ядринцев, Гутковский, Гейнс, П.Семенов-Тяньшанский и другие. При выборах в Атбасаре особенно усиленно Шокану противодействовал Кури, донося на Шокана Валиханова, выдавая ложные сведения высшему начальству, подстрекая при этом Ердена Сандыбаева, который выиграл выборы в результате бюрократического произвола и путем дачи взяток этому баварскому немцу.

В начале XX в. в Казахстане, как и в других колониальных «окраинах Российской империи», активно развивался процесс национально-освободительных движений, направленных на обретение политического суверенитета. Развитию данного процесса в немалой степени способствовал ряд факторов. Во-первых, важную роль сыграл исторический фактор, где дух государственности, подкрепленный многовековой борьбой против военно-колониальной экспансии Российской империи, хранившийся в исторической памяти народа, генерировал новые идеи и силы в борьбе за государственность. Во-вторых, важным источником развития национального движения явилось культурно-научное просветительство, которое впоследствии политизировалось. В этом смысле нужно отметить, что национальные движения в этот период не развивались стихийно, а имели уже четкие политические цели. Во главе движения стояли идеологи из числа представителей национальной интеллигенции Алаш.

Свержение большевиками царизма поставило перед представителями национальной интеллигенции ряд сложных задач. Если до 1917 г. представители национальной интеллигенции процесс борьбы за государственность казахов в немалой степени велся в русле развития всего национального движения тюркских народов, входивших на тот момент в орбиту колониальной идеологии империи, то февральские события внесли серьезные корректировки в умы национальной интеллигенции в плане дальнейшего развития движения казахской государственности. В свете этих событий ускорился процесс политизации творческой интеллигенции, что дало возможность, открыто заявить об идее единения казахского народа вокруг идей Алаш. Дальновидность лидеров национальной интеллигенции, доказывает то, что в свое время в качестве названия партии они приняли этимологию «Алаш», являвшегося для казахов сакральным понятием, содержащим в себе историческую память народа о свободе и духе государственности.

Мы не случайно остановились на данном моменте. Необходимо понимать, что до 1917 г. движение за независимость (автономия) казахов осуществлялось в русле «мусульманского движения».

То есть для того чтобы отстаивать политические интересы, нужно было попасть в Российскую думу в качестве депутата, что возможно было лишь через Мусульманскую фракцию. Но в этот момент в России под влиянием (предлогом) национальных (революционных) движений производится реформа политической системы, в результате которой в Думу возможно было попасть лишь от политических партий. Тем самым царским властям удалось раздробить и ослабить мусульманское движение колониальных окраин империи, в числе которых были и казахи.

Особое место в истории развития государственного управления занимает советский период. Данный этап наложил значительный отпечаток на современное государственное управление нашей страны. Вероятно, истоки многих проблем современного государственного управления Казахстана были сформированы в эпоху командно-административного строя. Тем не менее в развитие государственного управления в этот период особый вклад внесли Ж.Ташенов, Д.Кунаев, К.Сатпаев и другие. Большие преобразования и достижения в государственном политическом управлении в Казахстане произошли с обретением независимости, которая в большей степени связана с деятельностью Главы нашего государства.

В истории любого государства существуют моменты, когда оно оказывалось на грани «краха». Зачастую проявление этого процесса связано с социальным, культурным, экономическим кризисом системы управления государством, который, в конечном итоге, не только приводит к политическому кризису самой систему управления государством, а в целом представляет угрозу дальнейшему существованию государственности.

Поэтому эффективное функционирование системы государственного политического управления в первую очередь обеспечивается развитыми экономическими, социальными и культурными ориентирами, в то же время необходимо, чтобы государственное политическое управление предоставляло возможности развития перечисленным выше направлениям.

На современном этапе важным процессом в развитии государственного управления является отход от старых подходов, которые использовались еще в советское время. В условиях развития интеграционных процессов в регионе и мире необходимо дальнейшее укрепление вертикали центральной власти, и самое главное — в целях своевременного реагирования на возникающие проблемы в системе государственного управления регулярно проводить исследования в данном направлении.

Список литературы

- 1 Гуревич А.Я. Уроки Люсьена Февра // Люсьен Февр. Бои за историю. — М., 1991. — 501 с.
- 2 Жуков Е.М. Очерки методологии истории. — М.: Наука, 1980. — 245 с.
- 3 Алекторов А.Е. Указатель книг, журнальных и газетных заметок о киргизах. — Казань, 1900. — 969 с.
- 4 Зевелева А.И. Историкографическое исследование: методологический аспект. — М.: Высш. шк., 1987.
- 5 Ковальченко И.Д. Исторический источник в свете учения об информации // История СССР. — 1982. — № 3. — С. 129–148.
- 6 Шмидт С.О. О классификации исторических источников // Вспомогательные исторические дисциплины. — Л., 1985. — Вып. XVI. — С. 3–24.
- 7 Барг М.А. О роли человеческой субъективности в истории // История СССР. — 1989. — № 3. — С. 115–131.
- 8 Данилов А.И. Материалистическое понимание истории и методологические искания некоторых историков // Методологические и историографические вопросы исторической науки. — Томск, 1969. — Вып. 6. — С. 227–245.
- 9 Кедров Б.М. Классификация наук. — М., 1965. — Т. II. — 443 с.
- 10 Материалы объединенной научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период. — Ташкент, 1955. — 590 с.
- 11 Нұрпейіс К. Ғалымды және оның басты кітабын жазалау (профессор Е.Б.Бекмахановтың тағдыры) // Кенесары Қасымұлы туғанына 200 жыл толуына арн. халықарал. ғыл.-теор. конф. материалдары. — Алматы, 2003. — 35–48-б.
- 12 Шойнбаев Т.Ж., Айдарова Х.Г., Якунин А. За марксистско-ленинское освещение вопросов истории Казахстана // Правда. — 1950. — 26 дек.
- 13 Толыбеков С. О реакционной борьбе казахских султанов и батыров Младшего жуза против добровольного присоединения к России // Вестн. АН КазССР. — 1967. — № 5. — С. 43–59.
- 14 Глуценко Е. Портреты российских колониальных деятелей. — М.: Социум, 2010. — 464 с.
- 15 Поппер К. Открытое общество и его враги. — Т. 1, 2. — М.: Феникс, 1992.
- 16 Покорение Сибири. Исторические исследования Павла Небольсина. — СПб.: Типография «Глазунов и Комп», 1849. — 112 с.
- 17 Тресвятский В.А. Материалы по земельному вопросу в Азиатской России. Степной край. — Петроград, 1917. — Вып. 1. — С. 3–133.

- 18 Веников М.И. Поступательное движение России в Среднюю Азию. — СПб.: Тип. Имп. АН, 1877. — 49 с.
- 19 Терентьев М.А. Россия и Англия в Средней Азии. — СПб., 1875. — 361 с.
- 20 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. — Т. 1. — Алма-Ата, 1984. — 497 с.
- 21 Маргулан А.Х. Ежелгі жыр аңыздар. — Алматы: Жазушы, 1985. — 367 б.
- 22 Маргулан А.Х. Новые материалы о Шоқан Валиханове // Вестн. АН КазССР. — Алма-Ата. — 1957. — № 12.

Е.Б.Қасенов

Қазақстандағы мемлекеттік басқарудың эволюциясы: Қазақ хандығынан Тәуелсіздік алғанға дейін

Мақалада Қазақ хандығындағы мемлекеттік басқару жүйесінің қалыптасуына байланысты кейбір мәселелер қарастырылған. Автор тақырыпқа байланысты өзекті мәселелерді анықтап, олардың қатарында тарихнама, деректану, басқару жүйесінің негізгі кезеңдерін белгілеу сияқты мәселелер бар екендігін айтады. Сонымен қатар Қазақ хандығының мемлекеттік әкімшілік басқару жүйесінің қалыптасуының негізгі кезеңдерін анықтауға талпыныс жасаған. Мәселені қарастыру барысында қазақтардың дәстүрлі мемлекеттік басқару жүйесіне Ресей Империясының отарлау саясатының жасаған ықпалын ашып көрсетуге тырысты.

Ye.B.Kasenov

On the problem of the evolution of public administration in Kazakhstan: from the base of the Kazakh Khanate to purchase the Independence

The article deals with the problems associated with the emergence of public administration in Kazakhstan from the base of the Kazakh Khanate. The author outlined the terms of the key problems associated with the study, including istoriografiya, source, milestones and others. In addition, this article predrinyata attempt periodization stages of formation of government of the Kazakh Khanate, which takes its origin from the Argun era. Particular attention is paid vlyaniyu colonial policy of the Russian Empire in the system of state administration of the Kazakhs.

References

- 1 Gurevich A.Ya. *Lucien Febvre. Fights in the history*, Moscow, 1991, 501 p.
- 2 Zhukov E.M. *Essays on the methodology of history*, Moscow: Nauka, 1980, 245 p.
- 3 Alektorov A.E. *Index of books, magazine and newspaper articles about Kyrgyzstan*, Kazan, 1900, 969 p.
- 4 Zeveleva A.I. *Historiographical research: methodological aspect*, Moscow: Vysshaya shkola, 1987.
- 5 Koval'chenko I.D. *History of the USSR*, 1982, 3, p. 129–148.
- 6 Schmidt S.O. *Auxiliary historical disciplines*, Leningrad, 1985, XVI, p. 3–24.
- 7 Barg M.A. *History of the USSR*, 1989, 3, p. 115–131.
- 8 Danilov A.I. *Methodological and historiographical issues of historical scholarship*, Tomsk, 1969, 6, p. 227–245.
- 9 Kedrov B.M. *Classification of sciences*, Moscow, 1965, II, 443 p.
- 10 *Proceedings of the joint scientific session devoted to the history of Central Asia and Kazakhstan in the pre-October period*, Tashkent, 1955, 590 p.
- 11 Nurpeis K. *Materials of the international scientific and practical conference devoted to the 200th anniversary since the birth of Kenesara Kasymyly*, Almaty, 2003, p. 35–48.
- 12 Shoynbaev T.Zh., Aidarova H.G., Yakunin A. *Pravda*, 1950, 26 of December.
- 13 Tolybekov S. *Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR*, 1967, 5, p. 43–59.
- 14 Glushchenko E. *Portraits Russian colonial officials*, Moscow: Sociem, 2010, 464 p.
- 15 Popper K. *The Open Society and Its Enemies*, 1, 2, Moscow: Phoenix, 1992.
- 16 *Conquest of Siberia. Historical research Nebolsina Paul*, Saint Petersburg: Typography «Glazunov and Comp», 1849, 112 p.
- 17 Tresvyatskiy V.A. *Materials on the land question in the Asian part of Russia. Steppe Region*, Petrograd, 1917, 1, p. 3–133.
- 18 Venyukov M.I. *The translational motion of Russia in Central Asia*, Saint Petersburg: Type. Imp. Academy of Sciences, 1877, 49 p.
- 19 Teren'tev M.A. *Russia and England in Central Asia*, Saint Petersburg, 1875, 361 p.
- 20 Valihanov. C.C. *Collected works*, 1, Alma-Ata, 1984, p. 497.
- 21 Margulan A.H. *Ancient legends*, Almaty: Zhazushy, 1985, 367 p.
- 22 Margulan A.H. *Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR*, Alma-Ata, 1957, 12.

Т.А.Резвушкина

*Карагандинский государственный университет им.Е.А.Букедова
(E-mail: rezvushkina_t178@mail.ru)*

Семейная политика в Республике Казахстан: институциональный дизайн и повседневные практики

В статье рассматривается институциональный и повседневный контекст реализации семейной политики в Республике Казахстан. Отмечено, что на современном этапе в Казахстане происходит трансформация института семьи, что должно повлечь за собой дифференциацию мер социальной политики по отношению к семье и родительству. Как показывает практика, современная казахстанская семья создает собственные «рецепты» решения вопросов касательно сроков декретного отпуска, осуществления заботы о детях, выполнения ролей матери и отца.

Ключевые слова: семейная политика, дискурс, гендерная иерархия, повседневные практики, гендерные роли, неотрадиционализм, забота, девочка-«помощница».

Как отмечают исследователи, семейная политика как отдельное направление социальной политики и самостоятельная область исследований, связанная с изучением положения семьи, появилась в политическом и академическом дискурсе западных стран в 60-е годы XX в. Формирование и институционализация семейной политики как системы мер, осуществляемых государством в отношении семьи и граждан с семейными обязанностями, произошли в контексте развития государств всеобщего благосостояния и второго демографического перехода.

В последние десятилетия на Западе происходят существенные изменения в области гендерных отношений, демографического и семейного поведения мужчин и женщин. Существенные изменения брачно-репродуктивного поведения граждан стали рассматривать не только в контексте демографических изменений, но и в связи с возрастающей плюрализацией семейных отношений, появлением новых типов родительства, массовым выходом женщин на рынок труда. Именно в этот период многие государства осознали необходимость разработки и реализации специальной политики, направленной на решение проблем, связанных с жизнью семьи, организацию специальных комитетов или комиссий, отвечающих за работу в этой сфере.

Исследователи, занимающиеся проблемами семьи, рассматривают ее как основное средство экономической и эмоциональной поддержки граждан с семейными обязанностями, а также социализации детей. Именно семья, как особый институт, обладает уникальными качествами для осуществления заботы о детях. Никакой другой социальный институт не может выступать в качестве полноценной замены семьи. Дискуссии об обобществлении и/или маркетизации заботы, которые актуальны для современных исследований семейной политики, практически всегда затрагивают проблему домашней заботы о детях, которую в большинстве случаев выполняют женщины. Репродукция и забота о детях, относящиеся к основным функциям семьи, определяют возрастание интереса к семейной политике в академическом дискурсе о демографических проблемах, с которыми столкнулось большинство стран в конце XX в. Общественная паника по поводу таких демографических вопросов, как численность населения в целом, его возрастная структура, увеличение экономической и социальной нагрузки на так называемое «сэндвич-поколение» сыграли существенную роль в стимулировании интереса к семейной политике во многих странах. Можно говорить о том, что демографические проблемы оказали значительное влияние на появление и формирование традиционной семейной политики на первых этапах ее возникновения и формирования. Общественное беспокойство по этим вопросам, или «демографические паники», привели к осознанию обществом необходимости разработки и реализации того или иного типа семейной политики даже в тех странах, которые ранее игнорировали ее значимость.

На возникновение интереса к семейной политике в общественном, политическом и научном дискурсе оказали значительное влияние произошедшие изменения в структуре и составе семьи, а также изменения в функциях семьи и семейных ролях. Семья как социальный институт, семейные и родительские практики трансформируются в контексте общего тренда, связанного с ростом рефлексивной модернизации и растущим значением индивидуальной идентичности [1; 47]. Происходящее

изменение ценностей затрагивает как мужчин, так и женщин. И те и другие становятся все более избрательными в своей семейной жизни, по-разному выстраивая свои жизненные сценарии. Эти тенденции выражаются в том, что молодые люди откладывают принятие решения о вступлении в брак, рождении ребенка, более внимательно относятся к жизненным обстоятельствам и условиям, в которых они становятся родителями. У.Бек говорит о формировании так называемой постсемьи — новой организации брачно-репродуктивного поведения на основе договора между партнерами. В отличие от традиционной семьи с четким гендерным разделением труда между супругами этот тип объединяет партнеров, в равной степени ориентированных на самореализацию как в семье, так и в профессии и объединенных в большей степени условными отношениями по сравнению со статусными предписаниями [2; 53]. Каким образом общество реагирует на эти изменения и какие последствия они несут для общества?

Институциональный дизайн семейной политики в западных странах с либеральной демократией определяет форму и содержание возможного ответа на новые вызовы, с которыми сталкиваются государства. Общим фактом является то, что все происходящие изменения рассматриваются как важный аспект перехода к постиндустриальному обществу: масштабные социальные и экономические тенденции: глобализация и деинституционализация, изменение структуры рынка труда и старение населения, которые, как правило, меняют паттерны брачно-репродуктивного поведения.

Также происходящие процессы индивидуализации и либерализации в приватной сфере рассматриваются как последствия трансформации гендерных ролей, особенно ролей женщин, которые произошли в западных странах во второй половине XX в. Практически все исследователи соглашаются с тем, что самое существенное изменение — увеличение числа женщин, занятых в профессиональной сфере, привело к их экономической эмансипации, а также к появлению в повестке дня новых вопросов, связанных с организацией социальной заботы о детях, поиском баланса семьи и работы. Массовый выход женщин на рынок труда обусловлен рядом причин. К ним относятся политика государств всеобщего благосостояния, направленная на увеличение количества работающих, потенциальных налогоплательщиков; структурные изменения экономики, когда произошел переход от индустриального общества к так называемой «экономике услуг», в которой в большей степени задействованы женщины и больше востребованы такие женские качества, как забота, внимание, эмпатия и др.

Экономическая эмансипация женщин, поддержка, которую они получают со стороны государства как работницы и как матери, приводят к тому, что меняется роль мужчины в семье, происходит переход от традиционной модели семьи с мужчиной-кормильцем и женщиной-домохозяйкой к семье с двумя работающими родителями, возникает модель «работающего взрослого».

Как отмечает российская исследовательница Ж.Чернова: «Семейная политика и социальная политика по-разному реагируют на возникающую тенденцию индивидуализации, и ответ часто зависит от того, какая гендерная идеология (вос) — производится в результате действий государства и к каким последствиям они приводят в категориях гендерного (не) — равенства. В тех странах, где политика ориентирована на поддержку традиционной модели семьи, по своему дизайну руководствуется принципами материализма, т.е. направлена на фигуру матери, что также поддерживается гендерной сегрегацией на рынке труда, — будет создано больше стимулов для женщин, чтобы они после рождения ребенка прекращали работать и посвящали себя воспитанию и заботе о нем. Напротив, если государство ориентировано на создание и продвижение гендерного равенства, то семейная политика будет направлена на создание оптимальных и разнообразных условий для совмещения профессиональных родительских функций женщинами с детьми. Реализация определенной модели семейной политики в конкретной стране может быть связана с использованием труда мигрантов или иностранных наемных работников, модернизацией домашнего труда, что также будет иметь значение как для семьи, так и для гендерных отношений в целом. Это позволяет по-другому подходить к вопросу о гендерном неравенстве, которое будет включать не только неравенство между мужчинами и женщинами в публичной и приватной сферах, но и неравенство между различными категориями женщин, основанное на классовой позиции, этничности, гражданстве. В данном случае анализ политики обязательно учитывает то, что такая традиционно женская работа, как забота о детях, выполняется женщинами-мигрантами. В целом можно отметить, что независимо от рыночных потребностей в трудовых ресурсах, с одной стороны, или целей гендерного равенства — с другой, эти изменения в последние десятилетия играют чрезвычайно важную роль в стимулировании интереса к семейной политике во всех странах» [3].

В рамках данной статьи мы рассмотрим институциональный и повседневный контекст реализации семейной политики в Казахстане. При анализе современного казахстанского общества необходимо учитывать не только специфику современной политики государства в отношении семьи, но и наследие советского гендерного проекта. Ж.Чернова определяет советский гендерный порядок как «...этакратический, с гегемонической ролью государства в формировании гендерных нормативных образцов. На уровне идеологии политика государства в отношении семьи основывалась на принципах гендерного равенства, особенно в публичной сфере, патернализме, а также институционализации заботы о детях. (Вос) — производство гендерного контракта «работающая мать» — нормативного образца советской женственности — включал обсуждение в официальной риторике проблемы баланса семьи и работы, а вся совокупность предпринимаемых действий была направлена на то, чтобы создать благоприятные условия для сочетания женщинами материнства с профессиональной деятельностью и участием в общественной жизни. Наравне с этим сосуществовали консервативные представления о гендерном разделении ролей в сфере семьи и родительства, когда мать рассматривалась как главный поставщик заботы о детях в семье и исполнитель рутинных обязанностей по поддержанию быта» [4]. Примером, подтверждающим это утверждение, может выступать отпуск по уходу за ребенком, право на который имели исключительно женщины. Таким образом, в советской семейной политике в качестве объекта выступают только женщина-мать и ее дети. При этом государство не рассматривало семейные и родительские роли мужчин в качестве своих приоритетов, и большая включенность мужчин в выполнение неоплачиваемой домашней работы не предполагалась даже на уровне задач и целей советской семейной политики.

«Гендерные последствия проводимой советским государством идеологии и семейной политики были неоднозначными. С одной стороны, благодаря мощной государственной поддержке стала возможна женская эмансипация (политическая и экономическая мобилизация женщин, их массовое включение в общественное производство, высокий уровень образования, квотирование участия женщин в органах власти разных уровней и др.). С другой стороны, акцент на гендерном равенстве в публичной сфере и практически полное отсутствие подобной практики в домашней сфере и в реализации родительства привели к формированию гендерно-асимметричного родительства [4].

Другими словами, результатом советской семейной политики было закрепление государственного патриархата, когда государство и женщины заключили договор, предполагающий, что в обмен на лояльность и исполнение предписаний гендерного контракта «работающей матери» получают поддержку от государства. Фактически можно говорить, что в результате проводимой политики были созданы условия для дефамелизации женщин, понимаемой как возможность создавать и поддерживать автономное домохозяйство независимо от мужчины, а также паттерны неравного участия в сфере выполнения домашних обязанностей и заботы о детях, которые устойчиво воспроизводятся и сегодня.

С конца 1990-х гг. и по сегодняшний день можно говорить о возникновении неотрадиционализма как устойчивой тенденции трансформации гендерных отношений в современном Казахстане. Данная тенденция является доминирующей, также отмечается институционализация традиционалистского дискурса в идеологии и инструментах семейной политики. В трансформирующемся казахстанском обществе семейная политика может быть охарактеризована как традиционная, пронаталистская и фамилистская, которая ориентирована на нормативную модель семьи (отец, мать и дети). В публичном, медийном, академическом дискурсах регулярно воспроизводится идея о необходимости возрождения института семьи как оплота нации, в которой женщина выполняет традиционные роли — жены и матери, а мужчине возвращается экономическая ответственность за обеспечение семьи [см. Стратегия достижения гендерного равенства в Республике Казахстан на 2006–2016 гг., Демографическая политика, выступления Президента РК]. По сути, казахстанский неотрадиционализм становится государственной идеологией в трансформирующемся обществе.

В рамках социологического анализа семейной политики предпринимаются попытки понять модели осуществления заботы со стороны государства и акторов. Исследователи утверждают, что разнообразие мужских и женских паттернов участия в работе и заботе в значительной степени можно объяснить за счет дизайна социальной и семейной политики государства, который может выступать как катализатор или, напротив, барьер для гендерного (не) — равенства. Логика в данном случае следующая: политика формирует поведение людей, выступая структурным условием, задающим возможный репертуар жизненных сценариев и выборов на уровне индивида и домохозяйства, поэтому модели работы и заботы являются следствием проводимой политики. Но в случае несоответствия

реализуемой социальной политики интересам акторов формируются собственные «рецепты» адаптации к структурным условиям.

В качестве теоретического основания мы используем подход австралийского социолога Р.Коннелла, который применяет объединительную парадигму в гендерных исследованиях, заимствованную у Э.Гидденса. Объединительная парадигма в социологии возникает как попытка преодоления противопоставления объективного (социальной структуры) и субъективного (действий агента). В теории структуриации Э.Гидденса структура и практика связываются следующим образом: человеческая практика всегда предполагает наличие социальной структуры, в том смысле, что она неизменно включает в себя социальные правила или ресурсы [5; 142].

Применяя объединительную парадигму, Р.Коннелл предлагает описать структуру, выяснить, чем она является в данной ситуации, а затем изучить, как структура ограничивает свободное осуществление практики. Практика в этом смысле представляет собой трансформацию конкретной ситуации в определенном направлении в соответствии или вопреки структуре. Вышеупомянутые структурные модели являются главными элементами любого гендерного порядка или гендерного режима. Коннелл вводит понятие «гендерного порядка», понимаемого как совокупность повседневных практик и структурных условий, организующих взаимодействие полов на разных уровнях общества [5; 144]:

- институциональном (социальные институты, регулирующие поведение полов);
- идеологическом (гендерные идеологии и дискурсы, гендерные нормы поведения);
- символическом (представления о мужественности и женственности);
- повседневном (гендерные идентичности).

Таким образом, используя подход Р.Коннелла, мы проанализируем, каким образом объективно заданные структуры в виде господствующего дискурса, действий государственных институтов влияют на повседневные практики индивидов в области семьи и брака.

На уровне повседневных практик наша статья посвящена описанию и анализу традиции, которую мы условно обозначили как «помощница». Данная практика подразумевает использование труда молодой девушки/женщины, дальней родственницы из городской или сельской местности, которая имеет опыт ведения домашнего хозяйства и заботы о детях. Ее пребывание в собственной семье проблематизировано, так как у семьи нет финансовых возможностей для ее обучения или выдачи замуж, но есть родственники, которые проживают в городе, финансово состоятельны и у которых есть дети, нуждающиеся в опеке. В качестве «оплаты» ее труда принимающая семья обязуется обеспечить ее питанием, одеждой, иногда оплачивая ее образование в учебном заведении*.

Следует отметить, что данная практика не имеет своего лингвистического обозначения. Так, ни в одном историческом источнике, описывающем быт казахов (см.: Н.Э.Масанов, Ж.В.Абылхожин, И.В.Ерофеева, А.Н.Алексеев, Г.С.Баратова; С.Г.Кляшторный, Т.И.Султанов, А.И.Левшин, Н.А.Кисляков), не упоминается данная традиция, но при беседах с женщинами-казашками все соглашались, что либо такой опыт, либо знание о существовании такой практики у них имеется.

В рамках данной статьи в качестве примера мы рассмотрим случай информантки А., которая, поступив на обучение в один из вузов г. Астаны, приехала жить к своей тете. Информантке 20 лет, она из городской семьи среднего класса. Семья тети состоит из четырех человек (муж — государственный служащий, дочь — 17 лет, сын — 10 лет и дочь — 1,5 месяца). Это интервью мы обозначили как «*помогай, слушай, убирайся*». Само интервью состояло из нескольких тематических блоков.

Блок первый посвящен описанию ситуации переезда и тем правилам, которые информантка должна будет соблюдать в новой семье.

И.: У тебя был вариант жить в общежитии, на съёмной квартире?

А.: Я подавала заявление, но не получилось.

И.: Когда с мамой наверняка обсуждали, как ты будешь жить, на каких условиях? Ты ведь все равно приходишь в чужую семью, вы продумывали...

А.: Да, конечно! Там за собой убирайся и т.д. ну такие вот мелочи... Помогай, слушай, убирайся...

Во втором блоке описывается семья тети, кто какой социальный статус занимает, какие отношения складываются между родителями и детьми.

* В период с января по май 2014 г. было проведено 5 глубинных биографических интервью с девушками, проживающими в семьях своих родственников и осуществляющими заботу о домашнем хозяйстве и детях этой семьи в гг. Астане и Караганде. Возраст информанток варьировался от 17 до 25 лет. Способ поиска информанток — метод снежного кома.

А.: *Государственный служащий, значимый (тётя)... этот ребенок наверно был больше для дяди... то, что у всех друзей по 3–4 ребенка. Их постоянно упрекали, почему так мало и т.д. ...она будет возвращаться (на работу)...как только ребенок..., ну предполагается, что будет няня. И поэтому, как только можно будет допускать няню к ребенку, она сразу возвратится...Но сейчас в этом периоде я, конечно, должна и в магазин ходить... ну в общем больше каких-то на меня возложилось обязанностей.*

В третьем блоке А. рассказывает об участии мужчин в выполнении домашнего труда.

А.: *Дядя очень добрый, не каждый дядя бы так поступил... Вот это от него идет атмосфера в семье. Он очень добрый, спокойный...у него такая работа, что он может дома сидеть. Выходит 3 раза в день на несколько часов...бывает, может приготовить (еду)...редко, как ему захочется...что-то физическое поднять или опустить я не знаю....*

И.: *А братишка?*

А.: *Братишка ничего не делает абсолютно...он заканчивает 4 класс. Он маленький и даже меня не особо слушает, но уважает, в принципе...вообще абсолютно, даже утром сам не встает...правда, сумку сам... уроки я помогаю делать...иногда я даже... мне жалко становится, он говорит, я не успеваю, и тогда я свои проблемы..., на второй план. У меня с учебой нормально. Могу иногда...*

В четвертом блоке информантка рассказала о своих планах на будущее:

И.: *Ты не вернешься туда?*

А.: *Нет...зачем? Ну, она там часто говорит, ты не забывай, я тебе кушать готовила и т.д. и такое вот... по мелочи...*

И.: *Ты бы решила второй раз жить в этой семье? Условно говоря, есть выбор — общежитие, съёмная квартира или с ними?*

А.: *Сейчас я бы жила на съёмной квартире...*

Проведя серию интервью с девушками—«помощницами», мы пришли к следующим выводам:

1. Система гендерного неравенства заметно ужесточилась в Казахстане с приходом капиталистических отношений и свободного рынка, когда государство сняло с себя обязательства по обеспечению дифференцированного набора социальных услуг и поставило акторов в ситуацию необходимости поиска собственных стратегий, «рецептов» решения проблем по ведению домашнего хозяйства, уходу и воспитанию детей. Одним из таких способов адаптации, «рецептов», сформированных в казахских семьях городского среднего класса, является использование труда молодых девушек—«помощниц».

2. Повседневные, бытовые отношения в казахских семьях жестко иерархизированы, особенно в отношении такого критерия, как возраст. Это подразумевает демонстрационное и полное подчинение младших старшим.

3. Гендерное неравенство воспроизводится самими женщинами, которые сохраняют и передают следующему поколению женщин ценности и нормы послушания, уважения, почитания старших, особенно мужчин.

4. Домашний труд гендерно маркирован, он вменяется в обязанности женщин и только женщин. Этот труд не расценивается как работа, скорее, он рассматривается как некая обязанность, свойственная «природе» женщин. Причем такую оценку данному труду дают сами женщины.

5. В казахских семьях поддерживается эксплуатация старшими женщинами молодых девушек, когда, по умолчанию, девушки обязаны нести на себе бремя всех домашних забот и работ.

6. С точки зрения последствий современной семейной политики государства можно констатировать, что она привела к консервации ситуации, когда эмансипация, затронувшая преимущественно женщин, расширившая для них репертуар возможных ролей и стилей жизни, мало затронула маскулинность. По-прежнему роль «кормильца» является нормативной моделью и не предполагает равного участия отцов и мужчин в выполнении домашней работы, осуществления ухода за детьми и их воспитания. Отсутствие институциональных поддержек для реализации «ответственного отцовства» приводит к тому, что рождение ребенка становится триггером традиционализации гендерных ролей в семье.

7. Практически полное отсутствие эффективных механизмов и социальных программ по поддержке родительства, которые бы были направлены на создание оптимальных условий для совмещения профессиональных, семейных и родительских обязанностей (рабочее место, дружественное семье, доступная и качественная инфраструктура заботы о детях), делает женщин, и только женщин,

субъектами поиска баланса семьи и работы, что, с одной стороны, повышает социально-экономические риски материнства, а с другой — способствует закреплению гендерного неравенства, когда основное участие в обеспечении семьи и организации повседневной заботы о детях ложится на плечи женщин.

Список литературы

- 1 Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Пер. с нем. В.Седельника и Н.Фёдоровой. — М.: Прогресс — Традиция, 2000. — 384 с.
- 2 Кляйненберг Э. Жизнь соло: Новая социальная реальность / Кляйненберг Эрик; пер. с англ. — М.: Альпина нон-фикшн, 2014. — 279 с.
- 3 Чернова Ж. Молодая семья как объект/субъект социальной политики. — [ЭР]. Режим доступа: <http://polit.ru/article/2010/11/30/family>.
- 4 Чернова Ж. Модель «советского» отцовства: дискурсивные предписания. — [ЭР]. Режим доступа: http://socioline.ru/files/5/348/pages%20from%20gender2_08_03_last.pdf.
- 5 Тартаковская И.Н. Гендерная социология. — М.: ООО «Вариант» при участии ООО «Невский Простор», 2005. — 340 с.
- 6 Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.В., Ерофеева И.В., Алексеенко А.Н., Баратова Г.С. История Казахстана: народы и культуры. — Алматы, 2001. — 246 с.
- 7 Кляиторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан: летопись трех тысячелетий. — Алматы: Кітап, 1992. — 339 с.
- 8 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. — Алматы: Кітап, 1996. — 331 с.
- 9 Кисляков Н.А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. — Л.: Наука, 1969. — 238 с.

Т.А.Резвущкина

Қазақстан Республикасындағы отбасылық саясат: институционалды дизайн және күнделікті тәжірибе

Мақалада Қазақстан Республикасындағы отбасылық саясатты іске асырудың институционалды және күнделікті тетігі қарастырылды. Қазіргі таңда Қазақстанда отбасы институтының өзгерісі байқалады, соның салдарынан отбасы мен ата-аналыққа деген әлеуметтік саясаттың дифференциациясы байқалуы тиіс. Бірақ тәжірибе көрсеткендей, қазіргі қазақстандық отбасы балаларға қамқорлық, демалыс уақытын ұйымдастыру, ата-ана қызметін атқару жайында өзіндік шешімдерін қабылдау үстінде.

T.A.Rezvushkina

Family policy in the Republic of Kazakhstan: institutional design and daily patricians

In this article the institutional and daily context of realization of family policy in the Republic of Kazakhstan is considered. At the present stage in Kazakhstan there is a transformation of institute of a family that has to cause differentiation of measures of social policy in relation to a family and a parenthood. But, as practice shows, the modern Kazakhstan family creates own «recipes» of the solution of questions concerning terms of a maternity leave, implementation of care of children, performance of roles of mother and the father.

References

- 1 Beck U. *Society of risk. On the way to other modernist style*, the lane with is mute to V.Sedelnik and N.Fyodorova, Moscow: Progress-Tradition, 2000, 384 p.
- 2 Klyaynenberg E. *Life in solo: New social reality*, the lane with English, Moscow: Alpina non-fiction, 2014, 279 p.
- 3 Chernova Zh. *Young family as object/subject of social policy*, [ER]. Access mode: <http://polit.ru/article/2010/11/30/family/>(date of the address: 3.12. 2014).

- 4 Chernova Zh. *Model of the «Soviet» paternity: diskursivny instructions*, [ER]. Access mode: http://socioline.ru/files/5/348/pages%20from%20gender2_08_03_last.pdf (date of the address: 21.11.2014).
- 5 Tartakovskaya I.N. *Gender sociology*, Moscow: JSC Variant with the assistance of JSC Nevsky Prostor, 2005, 340 p.
- 6 Masanov N.E., Abylkhozhin Zh.V., Erofeyeva I.V., Alekseenko A.N., Baratova G.S. *Stories of Kazakhstan: people and cultures*, Almaty, 2001, 246 p.
- 7 Klyashtorny S.G., Sultanov T.I. *Kazakhstan: chronicle of three millennia*, Almaty: Kitap, 1992, 339 p.
- 8 Levshin A.I. *The description the Kyrgyz-kazakh or Kyrgyz-kaysak hordes and steppes*, Almaty: Kitap, 1996, 331 p.
- 9 Kislyakov N.A. *Sketches on stories of a family and marriage at the people of Central Asia and Kazakhstan*, Leningrad: Science, 1969, 238 p.

A.A.Injigolyan¹, L.Lutz-Auras², M.U.Mukhametzharova¹

¹*Ye.A.Buketov Karaganda State University;*

²*University of Rostock*

(E-mail: anzhela_i2002@mail.ru)

Humanitarian aspects of Internet development in Kazakhstan and Germany

The article is dedicated to research deflected as the Internet on change a way of life of youth influences. Among the hypotheses of the research, there was a suggestion that the Internet has a socializing effect of any institute depends on the time spent in it besides; we may speak of the Internet influences the behavior and the structure of personality. As a result of globalization in the modern world changes the structure and functions of traditional institutes and processes. Occurrence of the Internet and access complication to it of various strata of society, especially youth, became the reason of radical changes in many spheres of life of a society and in structures of human identity.

Key words: sociology, Internet, socialization, identity, globalization, social networks, communication, youth, new media, lifestyle.

When we talk about social problems related to the development of new information communicative means, first of all we pay attention to how changes everyday life of individuals. Now, of course, the acquisition of goods, works, information, communication, communication related to access to cyber world. These processes, usually we focus on development of storage media. But at the end of the twentieth century, people no longer discuss advantages of new computers and programs but challenges of changing social qualities of users, their communities throughout social system relations, which are based on new forms of computer communication and communication. The question raised traditionally about changing technology contributes to changing forms of work with it today topical issue of a change in the processes of communication and social relations on the basis of new information technologies. By other words, the new technical environment creates a new social order. It is possible to speak about the global community of users the Internet system in developed countries and in the local networks of users and users in countries with lower levels of computer equipment.

Umberto Eco in his famous book «Eyes of Duce» wrote about himself and his time: «In those years, when I was born, the State man was a myth, the Televisual man became a myth of today's epoch». Paraphrasing the great Italian it is possible to say about the young generation of Kazakhstan, that the Virtual Man became a modern myth for them. In the environment of young people and even after its limits a phrase «If you are not in the Internet, then you, probably do not exist at all» has wide circulation. The internet from the simple means of communication outgrows in something greater, and not only we use the Internet but also the Internet uses us, affecting us, changing our social look. The sociological research «The Influence of the Internet on the change of way of life of young people in Kazakhstan and abroad» was devoted to the study of the influence of the Internet upon the life of modern people, some results of which we offer to your attention.

Foremost, it is necessary to mark that the research was being conducted during several years in three countries — Kazakhstan (Karaganda State University named after Buketov), Russia (Saint Petersburg State University) and Germany (University of Erfurt).

Modern social cognition uses a special term to refer to the community of Internet users — social network the Internet. In network realized specific kind of intercourse and communication. With mass using of computer means communication process occurs transformation society, the process of change routine (See Table).

When we consider community of computer users how network social, you can analyze social relations in the process frame this new online community and their impact on changes in society as a whole. Which as a community formed around him and the reality appears to man? Network Community acts as a communicative and interactive partner for the individual. Association of users on the Internet has led to the formation of a qualitatively new social space where a variety of ways possible communication and interaction partners who situated thousands of miles away from each other in different social environments and systems, but at the same time could start in relations within the current new communicative system. The first characteristic

of the virtual space is a place localization of networking. At what point social localization area cyber world? Answer is logical response to assume that network world is not associated with any particular area, which means in turn that communication the network does not depend on the spatial localization of communicating people. Selecting communicative area, in essence, is the only form of binding to the train, for example communicative spatial localization. The second important characteristic of the new social network is synchronism\asynchrony communication in communication. Most forms communicative means e-mail and www runs asynchronously sender leaves a message, which will be semi-Chenao at another time partner communication, was read, and processed. These types of e-communication combine the advantages of writing (reliability in reaching a destination) and benefits telephone communication (speed). Synchronicity is achievable communication in chat rooms, newsgroups, etc.

T a b l e

The time spent by working in Internet in Kazakhstan (percentage) [1]

Region	1 hour and less	Between 1 and 5 hours	Between 5 and 10 hours	More than 10 hours
The Republic of Kazakhstan	26,9	41,3	19,8	11,9
Akmola	22,3	33,7	24,4	19,7
Aktobe	6,5	64,8	23,8	5,0
Almaty	29,4	36,6	17,3	16,7
Atyrau	24,9	33,6	37,1	4,4
West Kazakhstan	45,1	42,6	9,7	2,6
Zhambyl	36,0	37,9	15,5	10,7
Karagandy	22,5	37,5	24,1	15,9
Kostanay	23,3	35,6	23,4	17,8
Kyzylorda	51,3	32,4	8,0	8,3
Mangystau	37,8	55,4	4,7	2,1
South Kazakhstan	31,2	52,4	13,5	3,0
Pavlodar	18,4	39,6	22,5	19,5
North Kazakhstan	23,0	39,0	21,4	16,6
East Kazakhstan	19,2	45,2	26,2	9,4
Astana city	29,5	31,2	23,0	16,2
Almaty city	24,4	37,5	20,0	18,0

The third characteristic of the virtual space is the immateriality of the partners in the communication process, the immateriality of their impact on each other. In reality, of course, the partners have corporeality, but in the network field as they meets communicates partners which are can never stand before each other in own corporeality. In the cyberspace no physicality communication. In a form of communication, there are certain incorporeal advantages. No bodily pressure excluded form physical control by other persons, rule out the possibility of bodily violence, here we are referring to the influence of bodily signs on adequate decoding information. Described of the above communication process cyber world can be far-reaching forecasts. In traditional social relations education of social groups and communities is a prerequisite for certain forms of violence or physical control. Forms of violence or control optional time-out deal with direct forms coercion, to forms of violence can be attributed to the need to defined social restrictions in compliance rituals in the process of communication, and others.

The fourth feature is that the world computer networks to express them limited by content of text and graphics. Hypertext is becoming one of the most important forms of self-representation of the individual in the network, on the one hand very limiting its resources of expression, on the other — allowing you to realize fantasies, dreams, role compensate fell short of expectations.

The fifth feature of the virtual space — the anonymity of communicating partners, the lack of status positions. Distance communication partners allow them to communicate without status and social area, for example communication takes place on the exchange level meanings. For researchers of social relations, this fact is of great importance, since distance communication can remove many social problems. For example, in the process of direct intercourse between children and parents have rang and area barrier status can prevent

not only understanding, but also in certain environments and conditions obstructs getting students necessary information, often hinders the formation of independent critical discussing ability. The status barrier also prevents interpretation personal information received. Communication without rang can be called unstructured in the sense of the traditional forms of social relations. Thus, in the assessment of networking partners each other through evaluation of the content interaction. Social power is canceled, performance criteria is the speed of typing and conciseness of expression. However, although «the web, all users are equal», because there is no communication virtual social status indicators that appear in physical form, and the status in the online community will only affect telecommunications skills (including the ability to print) in online communities are sometimes formed social hierarchy. This suggests that the trend of socialization of the virtual space — it institutionalization of certain structures, hierarchies, etc.

Anonymity — another attractive property for agents interaction of the virtual space. You can talk endlessly long under a pseudonym (nickname), you can choose the floor and age, sex, profession and others.

Thus, the virtual space is formed around and among Internet users and the new information and communication technologies. However, agents of the virtual space are parallel to the actors of social space — reality. This ambivalence gives rise to a new, interdependent trend of social development in the era of computer technologies — virtualization of social processes and socialization of the virtual space.

For the purpose of scientific study of new phenomena and trends in the development of society and man in modern sociology successfully applied the idea of virtualization Society (Ivanov D.V.) [2].

The position of the supporters of this concept (Buhl A., A.Crocker) based on difference understanding «real / virtual» as a metaphor. About virtualization applied to society can speak so far because society becomes like a virtual reality, can be described by the same characteristics [3].

In the universal properties of a virtual network space can distinguish three particular characteristics:

- Intangible exposure (depicted produces effects that are typical for real);
- Conditional parameters (artificial objects and changeable);
- Ephemeral (freedom of entry / exit provides opportunity interruption and resumption of existence).

Virtualizations in this case are any substitution opportunity its simulation / way — not necessarily c using computer technology, but are sure with using the logic of virtual reality. This logic can be seen and where computer not directly used. For example, the virtual economy can be called and the one in which economic transaction conducted primarily through the Internet, and one in which profiteering in the stock market is dominated over the material production. Virtual policies can be called strife for power and means of agitation c via web-pages or press conference on the Internet, and through advertising.

Applied to society as a whole virtualization appears not as a single process, but rather as a series of diverse but similarly aimed trends in different spheres of life. «Network and virtuality» allows to analyze not only social change, but also features changes of individual and group identity and communication. So sociological studies show what «social reality» virtual space in the active Internet users. Important is that it is subjectively perceived as a space that is manifested in the language of self-descriptions of active users. Not to mention traditional «input» and «output», many of them describe their working the Internet as a «journey», saying that they «roam» on Internet or «go» somewhere. Spatial metaphors on the Internet — such as «worlds», «region» or «rooms» are very common. The term «cyberspace» thus reflects the perception of the Internet as a space.

To sum up, to draw some conclusions: one of after effects development of Internet technology is the emergence of network social, whose members are:

- have their own interests in c using the Internet;
- ready to defend those interests;
- have a sense of collective identity, based on the use of special jargon normal communication, sharing common values and ideals.

Findings of the investigation showed: the development of the Internet and features of its affecting the users in Kazakhstan has specific differences with other countries.

1. Technology. The development of modern fibre-optics connection in Kazakhstan does not have large potential, because the country possesses enormous territories and subzero density of population. Cost of traffic of the Internet in Kazakhstan is considerably more expensive, the quality of service is worse and experts in this area explain this situation by the variety of reasons from which it is possible to distinguish the monopoly of Kazakhtelecom in rendering this service and the absence of competition environment in this sector of economy.

2. Digital inequality. The internet entered our life so widely, that part of young people that does not have the opportunity to use this technology in full by reason of absence of monetary resources or in connection with the technological backwardness of region of their residence(rural areas) undoubtedly will be less competitive in life as compared to their peers. For instance, if the group of youth fond of on-line games is the children of the Establishment in Kazakhstan so in Germany according to the pursued researches such kind of leisure vice versa is a lot of less educated and poor strata of the youth.

3. Correlation of the personal and public space. For the vast majority of young people in Kazakhstan the Internet is a sphere of the personal life, the basic type of the virtual surfing that is Internet-acquaintances, Internet-communication. Social networks «Class-mates», «Vkontakte», blogs is a method to have a virtual friendly acquaintance that often transforms into real. If in Germany the attitude to the Internet is utilitarian (prevailing such operations as electronic shopping, looking for a job), we have often emotional and uncritical attitude to it.

4. The influence on self-consciousness. Maybe, the Internet gives unique ways for self-realization and the implementation of that by means of the real life can be impossibly or uneasily to do. Maybe indeed the Network gives a few time for communication and work in the off-line mode i.e. in the real life. But in my case personally it (at least now) gives an opportunity in real life to feel a little bit more confident too. Due to the Internet I have learnt English, and I have known the lifestyle of my peers abroad, and found the place of my study.

Certainly, the Internet, undoubtedly, has enormous prospects. Now, when plans on introduction of Internet-technologies in everyday life are clear (the decision of the government of the Republic of Kazakhstan «About the convention of forming and development of informative space and Kazakhstan segment of the Internet»), it is possible to expect more radical changes in how a man works, studies and has a rest in Kazakhstan.

However, informatization of society has contradictory character. From one hand, this process has a stabilizing influence upon the socio-economic and political spheres of the society, and on the other hand, assists the destruction of public structures, and as a result — possible destabilization of society.

Everybody underline the compensatory function of the Internet — under the conditions of development of processes of atomization in post-soviet union society communication by means of the Internet and going away to the virtual world — games — is the result of compensation of the devalued basis of the social values.

There exists the process of convergence of constant networkers who positively evaluate tendencies of globalization in the modern world having all the feelings of the globalizing mankind.

It is especially necessary to pay attention at the emancipating function of the Internet. It is contradictory. From one hand, relevant information allows the users of the Network to adapt to the continuous changes in an optimal way, on the other hand, the pressure of the last jointly with the intensions of technocratic optimism of regular users, inevitably violates fragile balance between traditions and innovations, simultaneously with it increasing the valued divergences with the rest part of the society.

From the sociological point of view the Internet for humanity is a factor of self-organization.

The part of netters has chosen the way of the informative consumption, and the part of action development, i.e. the complexification not only of the knowledge and the language but also the productive skills. Subculture of the network habitants will qualitatively and quantitatively feed the productive and professional elite. Modern sociological approaches usually describe the passive subjects formed by the active environment.

Very seldom sociology describes active subjects in the active environment, and the phenomenon of the Internet gives the example of such a system of social relations. The masses no longer have extraordinary interest to it, do not require it up to the determination and explanation.

Список литературы

- 1 Об использовании информационных бытовых и коммуникационных технологий в Республике Казахстан, 2012. — [ЭР]. Режим доступа: <http://stat.gov.kz/getImage?id=WC16200013055>.
- 2 Иванов Д.В. Глэм-капитализм. — СПб.: Восточные исследования, 2006. — 176 с.
- 3 Инджиголян А.А. Социология Интернета. — Караганда: Санат, 2006. — 153 с.

А.А.Инджиголян, Л.Лутц-Аурас, М.У.Мұхаметжарова

Қазақстан мен Германиядағы Интернеттің дамуының гуманитарлы аспектілері

Мақала Интернеттің жастар өмір салтына әсерін зерттеуге арналған. Түрлі болжам арасында мынадай ұсыныс айтылды: Интернет түрлі институттарға уақытқа тәуелсіз әлеуметтік әсер етеді; оған қоса, біз Интернет тұлғаның тәртібіне және мінез-құлқына ықпалы зор екенін байқаймыз. Жаһандандыру нәтижесінде қазіргі заманда әр түрлі дәстүрлі институттардың және үдерістердің құрылымы мен міндеттері өзгертілуде. Интернеттің пайда болуы және оған қолжетімділік түрлі қоғам топтарының қиындатылуына, әсіресе жастар арасында, әр түрлі қоғамның өмірлік ортасында және адами тұлғаның құрылымында түбегейлі өзгерістердің себебі болып табылады.

А.А.Инджиголян, Л.Лутц-Аурас, М.У.Мухаметжарова

Гуманитарные аспекты развития Интернета в Казахстане и Германии

Статья посвящена исследованию влияния Интернета на образ жизни молодежи. Среди гипотез исследования авторами высказано предположение, что Интернет имеет социальный эффект на любой институт в зависимости от времени, проведенного в нем. Кроме этого, Интернет влияет на поведение и характер личности. В результате глобализации в современном мире меняются структура и функции традиционных институтов и процессов. Появление Интернета и свободный доступ к нему, усложнение различных слоев общества, особенно молодежи, стали причиной радикальных изменений во многих сферах жизни общества и в структурах человеческой идентичности.

References

- 1 On the use of household information and communication technologies in the Republic of Kazakhstan 2012, [ER]. Access mode: <http://stat.gov.kz/getImage?id=WC16200013055>.
- 2 Ivanov D.V. *Glam-capitalism*, Saint Petersburg: Vostochnye issledovaniya, 2006, 176 p.
- 3 Indzhigolyan A.A. *Sociology of the Internet*, Karaganda: Sanat, 2006, 153 p.

Н.Б.Смағұлов¹, А.Ташағыл²¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана;²Едитене университеті, Стамбул, Түркия
(E-mail: Smagulov_ist@mail.ru)**Күлтегін жазбасындағы ежелгі түріктердің манифесті**

Мақалада Орхон өзені бойында орналасқан түрік халықтарының ғана емес, бүкіл адамзат қауымының баға жетпес жетістігі болып табылатын Күлтегін ескерткішіндегі жазудың мазмұнына ғылыми тұрғыдан тарихи талдау жасалған. Авторлардың зерттеуіне қарағанда, Күлтегін бітік тасындағы көне жазуда тәуелсіз мемлекет орнату жолында қызмет жасаған ел басшыларының халыққа арнаған үндеу-манифесті жарияланған. Ескерткіштегі жазулардағы тарихи оқиғаларды талдай отырып, Күлтегін ескерткіші Екінші Түрік қағанаты кезіндегі маңызды кезеңдерді қамтыған тарихи шығарма, ондағы негізгі мақсат — азат ел болу жолындағы күрес жүргізген түрік халқының қаһармандық ерліктерінің шежіресі баяндалған деген қорытындыға келген. Авторлар Күлтегін ескерткішіндегі мәңгі жазуда Түрік қағанатының мемлекеттік тәуелсіздік актісі — «Мәңгілік Ел» идеясының саяси манифест түрінде салтанатты түрде халыққа жария етілгеніне ғылыми талдау жасаған. Тастағы жазуда Күлтегін бейнесі теңдесі жоқ батыр, даңқты қолбасшы болғаныны айтылған. Оның түркі халқының жауынгерлік рухын асқақтатып, Ұлы Түрік қағанатының сабақтастығын, дәстүрлі заңын жалғастыра білген дара тұлға болғанын шебер талдау арқылы оқырманға жеткізеді.

Кілт сөздер: Күлтегін, бітік тас, манифест, Құлтық-Елтеріс, Мәңгілік Ел, Ашина, Түрік, қағанат, Қаған, Өтүкен, Тәңірі.

Біздің бабаларымыз көне түріктер бағзы замандарда-ақ көшпелілер тұрмысына сай ұлттық дәстүрін, наным-сенімін, әдет-ғұрпын, тарихын, өнерін, жазуын, өзіндік кәсібін, күнтізбесін, философиясын, өмір сүру заңдылықтарын толық қалыптастырып, әлемдік мәдениет пен өркениеттің дамуына елеулі үлестерін қосты. Түрік халықтарының әлем өркениетінің дамуына қосқан үлестері зор. Оның дәлелі Еуразия құрлығының төсінде бедерленген көне жазбалары жалпы адамзат өркениетінің үлкен қазынасы болып отырғаны бүгінде баршамызға мәлім.

Орхон ескерткіштері ішіндегі мазмұны мен көлемі жағынан ерекше саналатын көне түрік жазбаларының бірі — Күлтегінге арналған ескерткіш. Жазбада тарихи оқиға баяндалады. Онда Түрік қағанаты мен оның құрамына енген көптеген түрік тайпаларының тарихы, мәдениеті және әлеуметтік құрылысы жөнінде құнды деректер берілген. Ескерткіш қазіргі Монғол Халық Республикасының астанасы Улан-Батордың батысындағы 400 километр жердегі Орхон өзенінің бойындағы Көшө-Цайдам ойпатындағы Қарабаласағұн деп аталатын ескі қорғанан 45 километр солтүстігіндегі Эрдэни-Цзу ғибадатханасы маңында орналасқан [1].

Орхон өзені бойындағы Күлтегін бітік тасындағы көне жазуда ата-бабаларымыздың күшті мемлекет орнатудағы халыққа арнаған үндеу-манифесті жарияланған. Онда түріктер өздерінің қаһармандық істерін, мемлекет құрудағы зор жетістіктерін мәңгі тасқа арнайы ойып жазып қалдырған. Күлтегін ескерткіші екінші Түрік қағанаты кезіндегі маңызды кезеңдерді қамтыған тарихи шығарма және мәңгілік мұра болып табылады. Күлтегін жазбасындағы ежелгі түріктердің манифест-үндеуінің негізгі мазмұны — елді біріктіріп, болашаққа нық сеніммен қадам басу ниетінен туындаған мемлекеттік маңызы бар құжат акт болады. Негізінде Күлтегін жазба ескерткішінің өзі Мәңгі Ел орнату жолындағы жан берген түрік тарихының шежіресі еді. Бұл — бірліктің, ынтымақтастықтың символы болған киелі орын, мәңгілік ел орнатамыз деген елдің тұтастығының белгісі.

Күлтегін жырында түрік елінің ең басты идеясы Түрік қағанатының мемлекеттік тәуелсіздік актісі — «Мәңгілік Ел» идеясы саяси манифест түрінде салтанатты түрде халыққа жария етілді [2; 199].

Елді басқарған қағандар үшін, түрік халқын оятып, біріктіріп, түрік қағанатын орнату жолындағы ұлы жорықтар жасап, ортақ мақсатқа елді жұмылдыруға осындай үндеу-манифест аса қажет болды. Манифесте түріктерді азат болу үшін күреске шақырып, өзге елге кіріптар, бағынышты болмауға, көрші қуатты мемлекеттің шығарған тұрмыстық заттарына қызығып, олардың арбауына түсіп қалмауға шақырады. Түріктердің еш елден кем емес, қайта артық екенін мәлімдеп, оларға өздерінің құқықтарын қорғауға үндейді. Осы мақсаттарды жүзеге асыру үшін түрік халқының рухын

оятып, «көк түрік» болып бірігуі міндеті тұрды. Өзге елге бодан болмай, өз алдына тәуелсіз еркін Түрік империясын орнату қолға алынды. Күлтегін ескерткішіндегі жарияланған үндеуде Түрік халқының алға қойған мақсатының концепциясы мен идеологиясы айтылды.

Ежелгі түріктер барлық туыстас тайпаларды біріктіріп, біртұтас Түрік қағанатын орнату жолында күреске шыққан. Ал қағандары ақылды және ержүрек батыр қолбасшылар болды. Түрік бектері мен халқы қағанға, мемлекетке адал қызмет жасады. Осындай ұйымшылдық, ауызбіршілік, татулықтың негізінде түрік халқы көздеген мақсаттарына жетті. Қаған мен халық арасындағы тұтасқан бірліктің, ортақ мүддеге орай жұмыс жүргізудің арқасында хан елді ұзақ уақыт басқарып, заман талаптарына сай өмір сүру ережелерін қалыптастырды. Ел іргесінің берік бекуі, мемлекеттің өрге басып дамуы қағанның парасаттылығы мен халықты соңынан ерте білуінен және қарамағындағы жалпы жұрттың мемлекеттік мүддеге шексіз берілгендігінде екен. Соған орай үндеу-манифесте Күлтегіннің елді нығайту жолындағы қатысқан жорықтарындағы көрсеткен ерліктері мен қолбасшылық қабілетінің артықшылықтары үлгі өнегі ретінде насихатталған. Тасқа түсірілген ескерткіш жазу бүгінгі және болашақ ұрпақтарға өсиет болатын мәңгілік жазба мұра болып саналады.

2014 жылға 12 қарашада Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Нұрлы жол — болашаққа бастар жол» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Біз жалпыұлттық идеямыз — Мәңгілік Елді басты бағдар етіп, тәуелсіздігіміздің даму даңғылын Нұрлы жолға айналдырдық. Мәңгілік Ел — елдің біріктіруші күші, ешқашан таусылмас қуат көзі. Ол «Қазақстан – 2050» Стратегиясының ғана емес, ХХІ ғасырдағы Қазақстан мемлекетінің мызғымас идеялық тұғыры! Жаңа Қазақстандық Патриотизм дегеніміздің өзі — Мәңгілік Ел! Ол — барша Қазақстан қоғамының осындай ұлы құндылығы... Мәңгілік Ел идеясының бастауы тым тереңде жатыр. Осыдан 13 ғасыр бұрын Тоныкөк абыз «Түркі жұртының мұраты — Мәңгілік Ел» деп өсиет қалдырған. Бұл біздің жалпыұлттық идеямыз мемлекеттігіміздің тамыры сияқты көне тарихтан бастау алатынын көрсетеді», — деді [3].

Өзінің бастауын прототүріктерден, ғұндардан қалаған түріктердің «Мәңгілік Ел» идеясы Күлтегін ескерткіші жазуында: «Түркі халқы жойылмасын, ел болсын», — дейді. Бұдан ежелгі түріктердің ұғымдық өлшемінің кең екендігін көреміз.

Алғаш рет «Мәңгі Ел» идеясы Шығыс Түрік қағанаты әскерінің бас қолбасшысы Күлтегінге арнап қойылған бітік таста жария етілген. Ашина руынан шыққан Күлтегін 684–731 жылдары ғұмыр кешкен. Ол Құтлық (Елтеріс) қағанның екінші ұлы, Білге қағанның туған інісі. Күлтегіннің 7 жасында әкесі Құтлық (682–692 жылдары билік құрған Елтеріс) қаған қайтыс болады. Билік оның інісі Қапағанға көшіп, қағандық құрады [2; 200].

Күлтегін ұлы империя үшін көптеген ру-тайпа, одақ, ұлыстарды бағындыруда ерекше ерлігімен көзге түсті. Ол 16 жасынан бастап оғыз, қытан, татабы, табағач (қытай), қырғыз, түргеш, соғды және т.б. елдерге жорық жасап, оларды бағындыра білген баһадүр қолбасшы [4].

Ежелгі түріктердің ұстанған мемлекеттік идеологиясы, рухани құндылықтары гуманизмге негізделген. VIII ғасырдан бізге жеткен көне түркі жазба мұраларының ішіндегі мазмұндылығымен, жүйелілігімен және танымдық тәрбиелілік тұрғысынан ерекше көрінетін Күлтегін бітік тасы ескерткіші екені бүгінде баршамызға белгілі. Бұл тасқа қағандық дәуірдегі тарихи оқиғалар, мемлекеттер арасындағы мәліметтер, елге белгілі тұлғалар есімдері, халыққа арнаған мәлімдемені және көрші елдердің көңіл айту хаты қоса жазылған. Бұған айқын көз жеткізу үшін Күлтегін жазуына көңіл аударайық. Мәңгі тастағы жазулар былай басталады:

«Жоғарыда көк Тәңірі, төменде қара жаралғанда, екеуінің арасында адам баласы жаралған. Адам баласы үстіне ата-бабам Бумын-қаған, Істеми қаған таққа отырған. Таққа отырып түрік халқына, еліне, төріне тұтқа болған, қалыптастырған. Төрт тараптағылар қарсы жау болған. Қол аттандырып төрт тараптағы халықты бағындырып, иеленген. Бағындырып бейбіт қылған. Бастыны жүгіндірген, тізеліні бүктірген. Шығыста Қадырхан жынысына дейін, батыста Темір-қақпаға дейін қондырған» [5; 61].

551–552 жылдары Бумын өздерін билеп төстеп отырған жужандарға қарсы соғыс ашып, оларды талқандайды. Бумын тарихқа Түрік қағанатын орнатушы және «Елхан» лауазымымен белгілі болады. Елхан деген лауазыммен Бумын түрік тарихына енеді. Көне түрік дәстүрінде танымал тұлғаға халық қамы үшін жасаған еңбегіне, жеке басының ерлігіне арналып берілген лауазым оның атына айналып, бала кезінде қойылған есімі ұмытылады [6; 86].

VI ғасырдың 60 жылдарының соңында Түрік қағанаты сол замандағы қуатты мемлекеттер мемлекеттер — Византия, сасанидтік Иранның, Қытай империясының саяси және экономикалық қарым-қатынас жүйесіне еніп, Қытайдан батыс елдеріне қатынайтын Ұлы Жібек жолына бақылау орнату үшін күрес жүргізеді [7].

Күлтегін бітік тасында Бумыннан кейін айтылатын Істеми қаған Түрік империясын құрудағы жорықтарға басынан аяғына дейін қатысып, айтулы жеңістерге жетіп, түріктерді біріктіріп тұтас мемлекет етуге елеулі үлес қосқан қайраткер. Ол Түрік қағанатын нығайту жолындағы табанды күресте батыс жорығын басқарып, қысқа мерзім ішінде Сырдария мен Әмудария бойына, Ташкент аймағына, Еділ өзеніне дейін жетіп, үлкен жеңістерге жеткен. Осындай тәжірибелі, білікті басшының көмегімен түріктер аз уақытта Орталық Қазақстанды, Жетісу мен Хорезм жерлерін бағындырды. Елді біріктірудегі зор жетістіктеріне орай Түрік халқы оған Істеми қағанға (есті, ақылды) деген лауазым берді.

Күлтегін ескерткішіндегі қатар жазылған екі қағанның мемлекет үшін атқарған саяси қызметіне және қайраткерлік қасиеттеріне берілген баға осындай.

Сонымен, түркілер адамзат әлемінің ұстын тірегі деп Адамды таныды. Тап сол адамның өмірі, құштарлыққа, арман-мақсатқа, іс-әрекетке және түрлі оқиғаларға толы жеке адамның өмірі мемлекеттің, қоғамның өмірімен етене тұтастықта қарастырылды. Сондықтан да тарихты нақты адамның өмірімен салыстыра отырып түсінді. Ал мұның өзі тарихи болмыстың мән-мағынасын биік деңгейге көтерді. Түркілер адамға тән қасиетті қатты бағалады, оны бәрінен де жоғары қоя білді. Егер кез келген жауынгер өзінің жүрек жұтқан ерлігі мен қайыспас қайсар қаһармандығын танытса, ол далалық ақсүйектер тобына жатсын-жатпасын, бәрібір батыр деп таныла алатын [8; 99].

Көне түркілердің руна жазба шығармалары мен таңба-бейнелерін арнайы тасқа қашап түсіруі қағаздың барында немесе жоғында емес, маңызы зор құнды рухани мұраларды қабырға тасқа жазу олар үшін аса қажетті қалыптасқан дәстүр болды. Ондағы түркілік рух, намыс, жігер өзара үйлесімділік тауып отырған. Олар табиғатқа табынып, жаратылыс заңдарын түсініп отырып, соған сәйкестендіріп, өздерінің дінін, дәстүрін қалыптастырған.

Табиғат заңы өзгермейтін мәңгілік болса, содан өрістеген көне түркі дүниетанымының философиясы да тозбайтын рухани мұра болып табылады. Тастағы шығармаға өзек болған тарихи оқиғадан бір ұғымды, бір идеяны көреміз.

Бірінші Түрік қағанат құрылдардың алдындағы оқиғалардан бұрын, Н.Я.Бичуриннің зерттеуінше, ежелгі дәуірде түріктер: «Ашин бес жүз үймен жужандарға қашып барды да, Алтай тауының күнгей бетін қоныстанып, жужандарға темір өндіріп беріп тұрған [9; 225].

Бірінші Түрік қағанатының күш-қуаты кемеліне келіп халықаралық саяси беделінің шарықтап тұрған кезінің Мәңгі таста былай сипаттайды: «Көк түріктердің иесі иеліксіз осылай отырар еді. Білікті қағандар еді, алып қағандар еді. Бұйрықтары (қолбасшылар) да білікті еді, алып еді. Бектері де, халқы да түз (адал) еді. Сол үшін елді осынша тұтқан еді. Елін тұтып төрлі (билікті) етті. (Олар) өздері о дүниеге керек болды. Жоқтаушы, жылап-сықтаушы күншығыстағы бөккі шөлі елінен, табғач, тибет, абар, үрім, қырғыз, үш-құрыхан, отыз-татар, қытай (қидан), татабылдардан бұнша халық келіп сықтады, жоқтады. Осындай күліг (даңқты) қағандар еді» [5; 61].

VI ғасырда барлық түріктер Ашина руынан тараған Бумын, Мұқан қағандардың басшылығымен және оларды қолдаған елбасшыларының ерен еңбегінің арқасында бір қағанаттың құрамында болып, сол дәуірдегі әлемдік империялар — Византия, Қытай, Парсы мемлекеттерімен тең дәрежеде тұрып, өркениетті қоғам құрды.

Түрік қағанаты өзінің гүлденуінің шарықтап тұрған кезінде Манчжуриядан Керчь бұғазына дейінгі, Енисейдің бастауынан Әмударияның бастауына дейінгі кеңістікке созылып жатты. Сөйтіп, түрік қағандары алғашқы еуразиялық империяларды құрушылар болды [8; 82].

Бірақ мықты орталықтандырылған мемлекет құрылмағандықтан, мұрагерлер билікке таласып, елдің әлсіреуіне алып келді. Саяси ынтымақтың болмауынан қағанат екіге бөлініп кетті. Өзара билікке таласқан билеуші әулеттердің әрекетінен уақытша көршілері Қытай империясының боданына айналады. Қатал тарихтан сабақ алған түркі бабаларымыз бұл оқиғаны ұрпағына өсиет еткен сөздерімен қалдырды. Орхон-Енисейдегі Мәңгі тас жазуларда тұрақтылық пен ел бірлігінің қаншалықты қымбат екенінін айтып кеткен.

Ол кезеңді ескерткіштегі жазуда былайша күңіренеді: «Ұлдары қаған болған еді. Бірақ інісі ағасындай болмады. Ұлдары әкесіндей болмады. Біліксіз қағандар таққа отырған еді. Әлсіз қағандар отырған еді. Қолбасшылары да біліксіз еді, әлсіз болған еді. Бектері, халқы түзу, адал болмағандықтан, табғач халқының алдауына сенгендіктен, арбауына көнгендігінен, інілі-ағаларының кектескендігінен, бектері мен халықтың ымырасыздығынан түрік халқы елдігінен, елінен айырылды. Қағандығын жүргізіп отырған қағанынан айырылды. Табғач халқына бек ұлдарың құл болды, ару

қыздарың күң болды. Түрік бектер түрік атын жойды», — деп сол уақыттағы түркі қоғамындағы басқарушы саяси элитаның жағдайын баяндайды [5; 61].

581 жылы Ұлы Түрік қағанатының қағаны Арыслан Тобохан қайтыс болады. Ханның өсиеті бойынша әрі тақ мәселесіндегі мұрагерлік заң бойынша Мұқан қағанның ұлы Төремен билік басына келуі тиіс болатын. Бірақ Бумынның мұрагері мезгілсіз беймәлім жағдайда 553 ж. қаза тапқан Қара Ыссықтың ұлы Шету қаған сайлау кезінде бүлік шығарып, Төременге қарсы шығады. Нәтижесінде мемлекет өз ішінен ыдырай бастайды. Бұл жағдайды жіті бақылап отырған қытайлар Түрік қағанатының билеушілерін бір-бірімен араздастырып, елді азамат соғысына ұрындырады. Билік басында отырған дарынсыз қағандардың кесірінен, алдында болған тұлғалардың жетістіктерін, олардың орасан-зор қабілетімен күш-қуатының арқасында біріктірілген халықты ұстап тұра алмай жігерсіздік танытады. Соның салдарынан түркі халқы 630–680 жылдар аралығында Қытайға бағынышты күйге тап болады. Күлтегін ескерткішіндегі жазуда түркілердің қайғылы тағдырынан хабар бере отырып, олардың Қытайға сіңісіп, жұтылудың аз-ақ алдында тұрғаны айтылады. Іргелі тайпалардың арасында ынтымақ-бірліктің болмауынан, өзара сенімнің жоқтығынан, өзгені зор тұтып, өзінікін қор тұтқанынан түрік халқы елдігінен айырылып қала жаздайды. Ынтымағынан айрылған, халқын оятып оң іске бастайтын басшысы болмағандықтан, түркілер елу жылдай қытайлардың бағынышты боданы болды. Қытайлар Ұлы Даланы бағындырған соң олардың жерін жаулап, байлығын тонады.

Бумын, Мұқан, Істеми, Таспар қағандардың кезінде мықты мемлекет болып, көршілерімен терезесі тең, кей жағдайда өзінің дегенін жүргізіп, геосаяси ойындардың басты ойыншысы болған Түрік қағанаты кейін билік басына келген дарынсыз билеушілерінің кесірінен және оларға тірек болуға тиіс біліксіз қолбасшылары мен бектерінің ісінен құлдырып, VII ғасырда Қытайға бағынышты күйге түседі. Олар бағынышты болып тұрған кездерінде ешқандай материалдық немесе қанаушылық қиындықты көрмеген. Түріктер үшін тәуелсіздігінен айырылып жат жерліктерге бағынышты болу ауыр шексіз азап пен қорлықтың белгісі саналады. Түріктер үшін ең қымбат қазына бастарының еркіндігі мен бостандығы болып табылады.

Енді түрік халқы еркіндік алу мақсатында азаттық күреске шығады. Бірақ бірден дегендеріне жете алмай күйзеліске де түседі. Себебі, елді біріктіріп жеңіске бастайтын тұлға болмады. Түріктердің жеңіліс тауып, қытайларға бағынуына елдегі билік үшін талас, бектердің арасындағы алауыздық және халықтың басшыларына қағандықты ұстап тұруына деген сенімсіздігінен болды. Саяси дербестікке жетуге нық бекінген Көк түріктің билеушілері халықты оятуға тырысады.

Түріктің күллі қара халқы былай десті: «Елді халық едім, елім енді қайда? Кімге елдік құраймыз?» — десті. «Қағанды халық едім, Қағаным қайда? Қай қағанға күш-қуатымызды береміз», — десті. Осылай деп Табғач қағанға жау болды [5; 62].

Бұл мәтіннен біздің түсінгеніміз, азаттықты аңсаған түркі халқы ұрпаған құлдықтың қамытынан босату үшін жан алып, жан беріскен майданға аттанған.

Күші айқын басым Қытай империясына қарсы көтеріліске шыққан түркі халқы майданда асқан ерлікпен шайқасқанына қарамастан, ауыр жеңіліске тап болып ажал апатына ұшырай жаздағанда олар «біреудің тепкісіне жаншылғанша, өзіміз-ақ жойылайық» деп айтады. Сол кезде түркілерді өздерінің табынатын, сиынатын Тәңірі қолдап шығады. Бұл Тәңірі діні түріктердің басты идеологиясы болды.

Бұл мәтін Күлтегін ескерткішінде былай жалғасады: «Сонда көктегі түркі Тәңірісі, Түріктердің қасиетті жері, Қасиетті суы былай депті: «Түркі халқы жойылмасын депті, Түркі халқы ел болып өмір сүрсін» депті. Тәңірі өз биігінде тұрып басшылық етті. Әкем Елтеріс қағанды шешем Елбілге қатынды Тәңірі халықтан жоғары көтерді. Әкем қағанға он жеті ер еріпті», — дейді [5; 62].

682 жылы Құтлық Қытайға қарсы көтерілді [9; 271]. Ашина әулетінен шыққан, қытайша білім алған Құтлық ұзақ жылдар бойы аяусыз езгі көрген, құлдық пен күндіктің азабын тартқан түрік халқын Қытай империясына азаттық көтеріліске бастап шығады. Құтлық қолбасшы жеңіске жеткізетін әскерді жасақтап оларды партизандық күрес тәсілімен де соғысуға үйретті. Ақылды және айлакер соғысудың әдіс-тәсілін жетік меңгерген Құтлық Қытайға қарсы көтеріліс жасаудың бұрынғы ескі сарынын пайдаланбай, жаңа шешім қабылдай білді. Әскерді басқаруға түріктердің текті руларынан шыққан ақсүйектердің ұрпақтарын және қытайша білім алған, солардың дәстүр-салтын, әскери қорғаныс ережесін білетін, оқыған, ақылды адамдарды тартты. Өзінің серіктерін жақын сенімді туыстарын да жауапты істерге пайдаланды. Өзін хан жариялаған соң екі інісіне жабғы атақ-дәрежесін берді. Мемлекеттің құрылуына үлкен рөл ойнаған қытайша білім алған, табғаш елінің ішкі,

сыртқы жағдайын жақсы білетін айлалы саясаткер Дана Тоныкөкті өзіне серік етіп, оған әскери күштерді нығайту мен дипломатиялық қарым-қатыныстарды реттеуді тапсырды.

Құтлұқ тек қытайлармен соғысып қана қоймай, оның айналасындағы тоғыз-оғыз, қырғыз, құрықан, татар және басқаларға жорық жасайды. Солардың бәрін бағындырып түркі қағандығын орнату үшін үнемі жорық үстінде болады. Қытаймен жүргізген қиян-кескі соғыстың нәтижесінде 683 жылы Құтлық қаған жасақтаған түріктердің атты әскері Ордостан шығысқа қарай, ерте заманда айбынды ғұндардан қорғану үшін жасалған Ұлы Қытай қорғаны бойындағы бекіністердің тас-талқанын шығарды.

684–689 жылдары түріктер Қытайдың Шо-чжеу және Дай-чжеу өлкелеріне шабуыл жасап, көптеген шенеуніктерді, әскери адамдарды қырып кетті. Цзун-цай-шань тауы маңындағы шайқаста Құтлұқ қытайларды күйрете жеңіп, жаудың 5 мың адамын жер жастандырды. 687 жылы Хуанхуаду маңындағы соғыста түркілер қытай әскерін айқын басымдылықпен тізе бүктірді [9; 272].

Құтлық қаған атанып екінші Түрік қағанатын қуатты мемлекет дәрежесіне көтерді. Осындай зор жетістігі үшін түрік халқы Құтлұққа Елтеріс қаған (елді теруші, жинақтаушы мағынасында) деген құрметті атақ берді. Түрік халқын құрап іргелі ел еткен Елтеріс 693 жылы дүние салады [10].

693 жылы Көк түріктердің ел басқарудағы заңы бойынша Елтеріс қағаннан соң билік басына оның туған інісі 27 жастағы Қапаған қаған келді. Ол ағасы билік етіп тұрғанда аты шығып танымал болып, Мочур шад атанған. Қапаған таққа отырған соң түрік тайпаларын біріктіруді одан ары жалғастырып жорықтар жасап, көнбегендерін күшпен бағындырады.

Қапағанның тұсында Шығыс және Батыс қағанаттардың жері бір билеушінің қол астына біріктіріліп, екінші түрік қағанаты айналасындағы елдер санасатын қуатты әскери мемлекетке айналады.

Түркі тарихында әскери өнерді және ақыл мен айланы жетік меңгергендігімен танымал болған Қапаған қаған түркі мемлекетін саяси-экономикалық тұрғыдан нығайтып, түріктерді Өгікенге жинап, елді империя дәрежесіне жеткізуді алдына басты мақсат қылып қойды. Бұл міндеттерді жүзеге асыру үшін қаған үнемі жорық үстінде болды. 694 жылы Қапаған басты саяси қарсыласы Қытайды бағындырады [2; 83].

Қапаған түркі халықтарының біріктіруде ұлы жорықтар жасап, Түркі империясын орнатуда осындай төңкеріс жасады. Бұл мақсатты орындаудағы атқарылған күрделі істер Күлтегін ескерткішінде былайша баяндалған: «Ілгері (Шығысқа) Қадырхан қойнауынан асыра, халықты осылайша қондырдық. Анша (осылай) еттік. Батыстағы Кеңу-Гарманға дейін Түркі халқын қоныстандырдық. Осылай еттік. Ол уақытта құл — құлды болған еді, Күң — күңді болған еді. Інісі ағасын білмес еді. Ұрпағы әкесін білмес еді. Осылай иелік еткен, осылай ел еткен төріміз (билік) еді.» [5; 62].

Бұдан біздің көзіміз жетіп отырған мәселе Қапаған ағасы Елтеріс қағанның ісін ары қарай табандылықпен жалғастырып, әдісі мен аяласын қатар пайдаланып, алға қойған мақсатын орындаған және түркі жерін бұрынғыдан да кеңейтіп халқын бейбітшілікке, молшылыққа жеткізген ірі тұлға болған.

Күлтегін жазбасында Құтлық-Елтеріс қағанның екі баласы жорыққа өзгелерден гөрі көбірек шығып, ерен ерліктер жасаған болып көрінеді. Бұл таза тарихи шындық еді. Өйткені Күлтегін мен ағасы Могилян жастайынан соғыс майдандарында жүрді. Қапаған қағанның тұсында талай жорықтарға қатысып, айтулы жеңістерге жеткен болатын.

Білге қаған мен Күлтегіннің Түрік империясын орнатуда жерді кеңейтіп, елді көбейту бағытындағы ірі істері олардың ел билігін өз қолдарына алған кезеңіне сәйкес келеді. Бұған Л.Н.Гумилевтің: «Қағанатты күйреуден құтқару Күлтегіннің үлесіне тиеді. Ол төрт жылы бойы (711–715) Қарлұқтармен шайқасып, тек 716 жылы ғана әулиелі Тамағ тауы маңында олардың әскерін күйрете жеңді, сөйтіп оларды қағанатқа бағынуға мәжбүр етті», — деп жазған мәліметі дәлел бола алады [11; 312].

Күлтегін ескерткішіндегі «Біз қасиетті Тамағ Ыдұқ басында шайқастық. Күлтегін ол соғыста отыз жаста еді. Алып шалысты ағын мініп опыра шапты. Екі ерін ұмтылып шаншыды. Қарлұқтарды қырдық, алдық» [5; 64] деген жолдары Л.Н.Гумилевтің келтірген мәліметіне сәйкес келеді.

716 ж. Қапаған қаған тоғыз-оғыздарға қарсы әскер бастап жорыққа шығады. Орданы қорғауды Күлтегінге тапсырады. Түріктердің қозғалысынан хабардар болып отырған қарлұқтар қолайлы сәтті пайдаланып қалмақ болып, ордаға шабуыл жасады.

Күш тең емес ұрыста Күлтегін бүкіл айбын-ерлігімен қорғана ұрыс салып, не өлім немесе күн болу қауіпі төнген әйелдер мен балаларды қорғап, өзін тағы да даңқа бөледі. Сондай-ақ бұл оқиға Мәңгі тастағы жәдігерде «Күлтегін жетімек ағын мініп, тоғыз ерін шаншыды. Орданы жауға бермеді. Анам...кейінгі шешелерім, әпкелерім, келіндерім, ханымдарым — солардың бәрі күң болатын еді. Өлігі жұртта, жолда қалатын еді», — деген жолдармен жазылған [5; 64].

Екінші Түрік қағанатының күшейіп бара жатқанынан қатты қауіптенген Тан әулеті қолдарынан келген барлық амалдарын пайдаланып, мемлекетті жоюға кіріседі. Қытайлар бұл күресте түркі халықтарын бір-біріне айдап салып, жекелеген билеушілерін астыртын қолдап, арандату әдістерін де қолданды [2; 84].

Қапаған қаған 716 ж. Төл өзені бойындағы Байырқу тайпасын жеңіп, бағындырады. Жеңісті жорығынан қайтып келе жатқанда қапылылыста қазаға ұшырайды. Қаған өлген соң мұрагерлік туралы мәселе туды. Себебі Қапаған қаған көзі тірісінде түріктердің билік туралы заңын бұзып, өзінің мұрагері ретінде үлкен ұлына «Күшікхан», яғни «Кіші хан», деген құрметті атақ беріп қойған болатын. Сондықтан тақты Қапаған қағанның үлкен ұлы иемденеді. Бұл саяси шешім заңды ашық түрде бұзу болып табылды. Көк түріктерде тақты ағасы інісіне мұра етіп қалдырып отырған. Содан соң ғана немере інілерінің үлкені ағасының мұрагері атанған. Түріктердің ескі заңы бойынша мұрагерлік Құтлық-Елтеріс қағанның үлкен ұлы тардуштардың шады Могилянға тиісті еді. Сарай билеушілерінің орынсыз шешіміне көнбеген Күлтегін әскери төңкеріс жасап, инициативаны өз қолына алып осының алдында өзі асқан ерлікпен қорғаған ордаға өзі шабуыл жасады.

Күлтегін жаңадан сайланған қаған мен Қапаған қағанның кеңесшілерін түгел өлім жазасына кеседі. Тек қана бір Тоныкөкті аман қалдырады, өйткені оның қызы Пофу Могилянның әйелі еді. Тоныкөктің мансабын тартып алады да, еліне қайтарады. Осы оқиғалардың кезінде Түргештердің көсемі Сұлу өзін-өзі хан жариялайды. Көптеген түрік тайпалары толқи бастайды. Сондықтан Могилян Тоныкөкті сарайға шақырып алып, оған тарханның шені мен мемлекеттік кеңесшісі қызметін қайтарып берді [9; 279].

716 жылы Өкіметті күшпен басып алған Күлтегін ескі заңды бұзбады, хан атағын қабылдамады. Таққа ағасы Могилянды отырғызып, оған «Білге қаған» деген лауазымды алып береді. Күлтегін көк түріктердің «Мәңгі Елінің» іс жүзіндегі көсемі және әскердің бас қолбасшысы әрі қағанаттың нақты қожасы болды. Олар мемлекетке Тоныкөкті кеңесші қылып, түркі қағандығын нығайтуды қолдарына алады.

«Күдіретті үштіктің» — Білге қағанның, Күлтегіннің және Тоныкөктің мақсаты — Қағанатты қалпына келтіру болатын [11; 317]. Олар өздері ел еткен халықты жаудан қорғап, түріктерді кең-байтақ жерге орналастырып, Ұлы Даланы құтты мекенге айналдырған. Түрік халқының бейбіт өмірі үшін дүниенің төрт бұрышына жорық жасады. Қарамағына енген ру-тайпаларға күш көрсетпей олардың басын біріктіріп, азат ел қылған, бейбітшілікке көндірген. Еуропалық тарих дәстүрінде жазылғандай, «Қырдым, жойдым, көзін құрттым, — демейді немесе XVII ғасырда билік құрған Людовик XIV корольге ұқсап, «Келдім, Көрдім, Жеңдім», — деп астамшылықпен сөйлемейді. Керісінше, түріктердің күш-қуаты шегіне жетіп, қарсы келер жауларын бет қаратпай жеңген кезде де елдік бейбіт мақсатты ту қылып көтеріп былай баяндайды: «Төрт тараптағы халықты бағындырып, бейбіт қылдым. Жаусыз қылдым. Бағынып менің қол астыма кірді. Ісін-күшін берді. Осындай төрді (билікті) басқарып інім Күлтегін өзі бұл дүниеден өтті», — деп мейірімі мол шуаған төгіп айтады [5; 63].

Түрік елі өз егемендігін, далалық көшпелі болмысын, шынайы табиғатын сақтап, қорғаумен болды. Олар ешқашан жат бөтен бір этносты немесе белгілі бір ұлысты жойып жіберетін саясат ұстанған емес, ондай қанды жорықтар тек қана бағымсыздық үшін жасалып келген еді [12].

Түрік Елінің жиһангер қолбасшысы Күлтегін — көшпелілер тарихында ең көрнекті көсем, баһадүр тұлғалардың бірі. Ол атақты Мөде, Аттила, Шыңғыс қағандармен парапар, тіпті өзі қаған аталмағанымен күллі көшпелі этностарды көк байрақтың астына біріктіруші, Ұлы Түрік қағанатының сабақтастығын, әскер жорығын, дәстүрлі заңын жалғастыра білген кеменгер ер, дара тұлға. Оның қолбасшылық дарыны мен әскери қабілетіне, жеке басының ерлігіне төтеп берген адам баласы ол заманда болған емес.

Күлтегін жырының басты идеясы — түркі халқын ауызбірлікте болуға, салт-дәстүрін берік ұстауға, сыртқы жауға қарсы тұруға шақырады. Елге тірік болған даңқты қолбасшы Күлтегін түркі халқының жауынгерлік рухын асқақтатты. Тастағы жазуда Күлтегін бейнесі теңдесі жоқ батыр, әйгілі қолбасшы есебінде көрсетіледі.

Түріктер тәуелсіз мемлекетін сақтап қалу және оны дамыту үшін атадан жеткен асыл мұра — жерді көзінің қарашығындай сақтады. Отанға деген сүйіспеншілік Күлтегін жазба ескерткішінде де анық сипатталған. Сондықтан орталық Өтүкен түріктер ұғымында қасиетті деп саналған [13].

Б.з.д. III ғасырда ғұн мемлекетінің басшысы Мөде Тәңірқұт: «Жер — мемлекеттің негізі», — деп келер ұрпаққа Мәңгілік өсиет қалдырды [9; 48]. Жер мәселесі бүгінгі XXI ғасырда да ең өткір проблема болып саналады. Түріктер үшін ең асыл мұра ол — жер болып саналып, олар халқына пана болатын қасиетті Жерұйық іздеген. Ол Жерұйық түркілер үшін Өтүкен қойнауы екен. Күлтегін бітік тасындағы жазуда: «Өтүкен жерінде отырып, керуен аттандырып қойып отырсаң, онда мұның жоқ. Өтүкен жынысында отырсаң Мәңгі ел тұтып отырар ең сен», — деп анық жазылған [5; 65].

Бұл, біздің ойымызша, қағанаттың астанасы. Мүмкін жаз жайлайтын елордасы болар... Және бір ерекшелік — Өтүкен мекені Білге қаған тұсындағы тарихпен байланысты еске алынады. Ендеше, байырғы Түркі мемлекетінде Елордаға, оның айырықша мәртебесіне тағзым ету танымы орныққан [14; 78].

Бұдан шығар қорытынды Түрік Елі империясының негізгі ордасы, киелі қара шаңырағы, жер ұйығы — «Өтүкен» болып келген. Демек, осы өңір мыңдаған жылдар бойы далалық өркениеттің кіндігі, сарқылмас бастау бұлағы болды.

Түрік қағанатының VI–VIII ғасырлардағы тарихы мен тағдыры Күлтегін жазуларында қаз-қалпында тасқа қашалып жазылып қалған. Сол замандағы мемлекетшілдік сананың жоғары болғандығы сонша арада мың жылдан артық уақыт өтсе де, Күлтегін жазуларын оқи отырып, байырғы түркі өркениетінің экономикалық, геосаяси, әлеуметтік, дүниетанымдық құндылықтарын, мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатында қастерленген ұстанымдарын қаз-қалпында тануға болады [14; 72].

731 жылы Күлтегін қайтыс болады [9; 282]. Батырдың қайтыс болғанын естіп, оның қазасына дүниенің төрт бұрышынан көңіл айтуға елдер мен мемлекеттерден елшілер келеді.

Білге қаған Күлтегіннің қайтыс болғанын хабарлап, арнайы киелі орын құрылысын тұрғызатын шеберлер мен бәдізшілерді жіберуін өтініп, Тан империясынан көмек сұрайды. Ол туралы Күлтегін ескерткішінің мәтінінде Білге қағанның атынан «Менің сөзімді қайтармады (сындырмады). Табғач қаған (император) Орда бедерлеушісін (шеберін) жіберді», — деген мәлімет қалған [15].

Қытай империясының тарапынан жіберілген елшілердің құрамында Орхон өзені жағалауынан тамаша монумент тұрғызған шеберлер болды. Бітік тастағы жазуларда Күлтегінді жерлеу рәсімі ежгей-тегжейлі сипатталды. Бұдан біз VIII ғасырдағы халықаралық қарым-қатынастар деңгейінің каншалықты жоғары болғандығын көреміз.

Түрік тайпаларының біріктіріп, мемлекетке айналдырудағы ұлы жорықтарда қаһармандық істерімен атағы жайылған Күлтегін батырдың зор жетістіктерін туған ағасы Білге қаған інісін мәңгі есте қалдыру үшін арнайы өзі дайындатқан зәулім қабырға тасқа көне түрік бітіктің таңба-әрпімен жазу жазып, тарихи дерек ретінде, баласы Иоллыг-тегінге жаздырып, келер ұрпаққа өсиет етіп қалдырды. Күлтегін бітік тасына мәңгі жазуды қашап жазған адам әрбір сөзге, сөйлемге көп мағынаны сыйғызып жіберіп отырған. Барлық оқиғалар шындық тұрғысынан табиғи таза қалпында айтылған. Бұл адамгершілікке негізделген дала өркениетінің және байырғы түріктердің философиялық дүниетаным жүйесінің ерекшелігі болып табылады.

Осының бәрінен бүгінгі күнде біз сол заманда Ұлы Далада түріктердің бейбітшілік орнатып, сана-сезімдеріндегі асқақ мемлекетшілдік идеологиясының қалыптасқандығына көзімізді жеткіземіз.

Күлтегіннің құрметіне қойылған Мәңгі тас тек түрік халықтарының ғана емес, бүкіл адамзаттың баға жетпес тарихи мұрасы болып табылады. Бұл Мәңгі тастағы өсиет-манифест Тәуелсіз Қазақстанның өсіп өркендеуіне өз үлесін қосады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Айдаров Ф.* Күлтегін ескерткіші: Зерттеунама. — Алматы: Ана тілі, 1995. — 5-б.
- 2 *Сыздықов С.* Мәңгілік Ел идеясы: қалыптасуы, үш негізі, тарихи сабақтастық. — Астана: Фолиант, 2013. — 320 б.
- 3 *Назарбаев Н.Ә.* Нұрлы жол — болашаққа бастар жол // Егемен Қазақстан. — 2014. — 12 қараша.
- 4 Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері — II-т. / Бас ред. И.Тасмағамбетов. — Алматы: Дайк-Пресс, 2005. — 252 б.
- 5 *Сартқожаұлы Қ.* Орхон мұралары. — Алматы: Абзал-Ай, 2012. — 2-б.
- 6 *Еңсегенұлы Т.* Көне түркі руна жазба поэзиясы. Екінші кітап. Орхондағы түркі руна жазба дастандары: Оқу құралы. — Алматы: Білім, 2008. — 409 б.

- 7 *Кляшторный С.Г.* История Центральной Азии и памятники рунического письма. — СПб.: Филол. факультет СПбГУ, 2003. — С. 93.
- 8 *Назарбаев Н.* Тарих толқынында. — Алматы: Атамұра, 1999. — 296 б.
- 9 *Бичурин Н.Я.* Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. — Т. 1: — Алматы: Жалын, 1998. — 390 с.
- 10 *Жолдасбеков М.* Асыл арналар: Зерттеулер, мақалалар. — Алматы: Жазушы, 1986. — 21 б.
- 11 *Гумилев Л.Н.* Көне түріктер. — Алматы, 1992.
- 12 *Омаров Б.* Көне түркі жазба ескерткіштері: жазу мәдениетінің бастаулары, тілдің даму құбылыстары. — Алматы: Информ-А, 2005. — 112 б.
- 13 *Тарих — адамзат ақыл ойының қазынасы: Он томдық.* — Т. 10: Түркі халықтарының тарихи ойы. — Астана: Фолиант, 2006. — 372 б.
- 14 *Абжанов Х.М.* Түркі әлеміндегі Қазақстан: іргелі тарих және методология. — Астана: Түркі академиясы, 2011. — 364 б.
- 15 *Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ.* Орхон ескерткіштерінің толық атласы. — Астана: Күлтегін, 2005. — 120 б.

Н.Б.Смагулов, А.Ташағыл

Древнетюркский манифест в культегинских наскальных текстах

В статье дается исторический анализ содержания письменного памятника Культегин, имеющего большое значение не только для тюрков, проживавших на берегах реки Орхон, но и для всего человеческого общества. По исследованиям авторов, на памятниках Культегин на древнем языке написаны манифесты глав народа, призывавших к установлению независимости. Авторы статьи делают вывод, что памятник Культегин охватывает основные события второго Тюркского каганата и представляют хронологию героических подвигов на пути становления независимости народа. Письменный памятник Культегин — акт государственной независимости Тюркского каганата — был торжественно оглашен как политический манифест идеи «Вечного народа» («Мангилик ел»). На каменных изваяниях Культегин описывается не имеющий себе равных батыр, знаменитый полководец, который являлся значимой личностью в истории, поддерживал боевой дух тюркского народа, взаимосвязь Великого Тюркского каганата.

N.B.Smagulov, A.Tashagyl

Ancient turkic inscriptions manifesto Kyltegin

In this article, the authors make a historical analysis of the content of the written Kultegin monument of great importance not only for Turks living on the banks of the Orkhon river but for the whole of human society. According to the authors' research on monuments Kultegin the ancient language are written manifestos chief of the people calling for the establishment of independence. Analyzing historical events, the authors conclude that the monument Kultegin is important work covering the major events of the second Turkic khanate. The main purpose is to describe the history of the heroic exploits on the road of independence of the people. The authors make a scientific analysis of what that written monument Kultegin — the act of state independence of the Turkic war was officially announced as a political manifesto of the idea of »Eternal people« (Mangilik eli). On the stone sculptures Kultegin described as unrivaled Batyr, a famous military leader. Authors by analyzing convey to readers that he is an individual person who maintained the morale of the Turkish people, the relationship of the Grand Turkic khanate.

References

- 1 Aidarov G. *Monument Kultegin. Research*, Almaty: Ana tili, 1995, p. 232.
- 2 Syzdykov S. *The idea of an eternal people (Mangilik eli)*, three foundations, the historic relationship, Astana: Foliant, 2013, p. 320.
- 3 Nazarbayev N.A. *Egemen Kazakhstan*, 2014, November, 12, p. 2.
- 4 *Turkish sources about the history of Kazakhstan*, II, chief edit. I.Tasmagambetov, Almaty: Dyke-Press, 2005, p. 59.
- 5 Sartkozhauly K. *Orkhon Heritage*, Almaty: Abzal-Ai, 2012, p. 324.

- 6 Ensegenuly T. *Ancient Turkic runic poetry. The second book. Turkic runic writing of the poem*, manual, Almaty: Bilim, 2008, p. 409.
- 7 Klyashtorny S.G. *The history of Central Asia and the monuments of runic script*, Saint Petersburg: Faculty of Philology, 2003, p. 93.
- 8 Nazarbayev N.A. *In the stream of history*, Almaty: Atamura, 1999, p. 296.
- 9 Bichurin N.Ya. *Collection of information on peoples in Central Asia in ancient times*, 1, Almaty: Zhalyln, 1998, p. 390.
- 10 Zholdasbekov M. *Living source: Articles and Research*, Alma-Ata: Zhazyshy, 1986, 21 p.
- 11 Gumilev L.N. *Ancient Turks*, Almaty, 1992.
- 12 Omarov B. *Ancient written monuments: the beginning of written culture, language development*, Almaty: Inform-A, 2005, p. 112.
- 13 *History — the capital of human intelligence: ten volumes*, 10: historic intelligence of Turkic peoples, Astana: Foliant, 2006, p. 372.
- 14 Abzhanov Kh.M. *Kazakhstan in the Turkic world: fundamental history and methodology*, Astana: Turkic Academy, 2011, p. 364.
- 15 Zholdasbekov M., Sartkozhauly K. *Full Atlas of Orkhon monuments*, Astana: Kultegin, 2005, p. 120.

Р.С.Каренов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: rkarenov@inbox.ru)

Шежіреге қатысты еңбектер жазған қазақ зиялылары

Мемлекетіміздің қазіргі кездегі тарихи дамуындағы қазақтардың шежіресін зерттеудің маңыздылығы негізделген. XIX–XX ғасырдың алғашқы жартысында өмір сүрген көрнекті қазақ ағартушыларының барлық Үш жүз (Ордалар) қазақтарының шежіресін құрастыру және негіздеу ғылыми бойынша қазақ үлесі бейнеленген. Олардың қазақ тайпалары мен руларын зерттеу бағытында жазылған аса маңызды еңбегіне шолу жасалған, бұл зерттеудің отандық тарихтың қалыптасуы мен дамуы үшін айрықша өзектілігі көрсетілген. Көрнекті қазақ ғалымдары мен зиялыларының ғылыми еңбектерін талдау мен жүйелеудің болашақта қазақ тарихнамасының дамуы үшін маңыздылығы туралы қорытынды жасалған.

Кілт сөздер: шежіре, ел тарихы, зиялылар, ру-тайпалар, еңбектер, генеалогиялық карта, тарихи ақпарат қоймасы.

Kipicne

Бүгінде не көп — шежіре көп. Ал шежірешілер жауыннан кейінгі қозығұйрықтай қабындап кетті тіпті. Жеті атасын толық білмейтіндердің өзі де шежіре түзуге құмар. Жетпіс жыл бойы тұқым-тұқияны түгіл, туған атасын да ұмытуға айналған жұрттың тәуелсіздікке қолы жеткеннен кейінгі бұндай ынтызарлығы, былайынша, заңды да болар. Өз жұртының өсіп-өрбуін ұрпақтан ұрпаққа ұластырып, кейінгі толқынға жеткізіп тұратын шежіре тарқату салты мәдениетті елдердің бәрінде де бар ғой. «Жеті атасын білген ұл, жеті жұрттың қамын жер, өзін ғана білген ұл, құлағы мен жағын жер» деп халық айтқандай, қазақ жұрты түп тегін білуге ежелден-ақ көп көңіл бөлген емес пе? Деректері жұрт жадында жақсы жатталып қалуы үшін шежірені олар өлеңге айналдырып, жыр түрінде қалдыруының да үлкен мәні бар. Сондықтан сол салт-дәстүрді жаңғыртып, ата-баба шежіресін жасауға атсалысып жатқандарды кінәлау да қиын. Бірақ бір қынжыларлығы, сол жазбалардың исі қазақтың емес, тіпті жеке жүздердің де емес, болмашы рулардың шежіресі болып кетіп жатқаны. Оларды және тарихшылар түзсе бір сәрі ғой, кез келген көлдененді көк атты ата тегін тарқатуға бой ұратын болып алды. Оның үстіне олардың жазғандары ел аузындағы аңыз-әңгімелерге ғана құрылып, ғылыми тұрғыдан сарапталмайтын, бұрын-соңды тарихи еңбектерге сілтеме жасалмайтын болды [1].

Жалпы, қазақ шежіресін алғаш қағазға түсірген орыс оқымыстылары. Әрине, олардың көбі беймарал көшпенді елге жаны ашығандықтан емес, отарлық саясаттың сойылын соғып, отар халықтың тарихын биліктің де білуі үшін жазғанын несін жасырамыз. Сөйте тұра, олардың ел тарихын тереңірек білуге әлі де пайдасы мол екенін мойындауымыз керек. Ал, қазақтың шын шежіресін орта ғасырда жазған Мұхаммед Дулати мен Қадырғали Жалайыридың еңбектері, жазу-сызуы ұзақ уақыт кенже қалып келген жұртқа жетпеді. Сондықтан шежірелердің көбі ауызша айтылып, халыққа ұзынқұлақ арқылы тарады.

Қазақ тарихына, мәдениетіне, оның ішінде шежіреге қатысты еңбектер жазған зиялылар — Шоқан Уәлиханов, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мұхамеджан Тынышбаев, Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Мұстафа Шоқай.

Ш.Уәлихановтың «Қазақ шежіресі» атты ғылыми мақаласы

XVIII–XIX ғасырларда өлкетану, түркі халықтарының тарихы, этнографиясы мен лингвистикасына байланысты деректерді жинақтау ісі қарқынды болды. Бұл дәуірде этнографиялық мағлұматтарды қолға түсіру мақсатымен даярланған көптеген ғылыми экспедиция мүшелері өз ынталылығын танытты, ғылыми мәнді деген мәліметтерді тіркеп жазды. Нәтижесінде әр түрлі халықтардың әсіресе қазақтардың этнографиясына байланысты ғылыми мұра мол болды. А.Левшин және тағы да басқа белгілі ғалымдар өз еңбектерінде шежіре мәліметтерін қазақтың этноқұрамын қарастыруға ғана қолданған. Халықтың тарихи жады сақтаған тарихи мәліметтер зерттеушілер үшін қызықты, құнды болуына орай олар қазақтың тарихи фольклор деректерін қажетсінді. Бұл туралы

Ә.Марғұлан: «Тарихи шежірелерге патша үкіметі саяси мән беріп, жергілікті орындардан жинатып отырған», — деп көрсетті [2]. Сонымен қатар Ш.Уәлиханов, Ә.Диваев сияқты ғалымдардың шежіре топтамалары мұрағатта сақталған. Тарихи фольклор деректерін жинаған авторлар ортақ көзқараста болмағанымен, бұл мәліметтерді айналып өте алмаған.

Қашқарияға сапар жасап, көптеген зерттеулер жүргізген Ш.Уәлиханов ортағасырлық деректерді пайдалана отырып, қазақ ру-тайпаларының шежіресін, ежелгі тарихын, жүздерге бөлінуін талдаған. Ол «Қазақ шежіресі» деген шығармасында былай деп жазады: «Қазақтар үш жүзге бөлінеді: Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз (орыстар Большая Орда, Средняя Орда, Младшая Орда деп атайды).

Ұлы жүзді төрт негізгі рулар одағы құрайды: дулат, жалайыр, албан, суан; барлығы біртұтас ортақ атаумен өздерін үйсін деп атайды. Үйсіндер ерте кезде осы төрт ру одағы құрамындағы қуатты тайпа болған. Ертедегі үйсіндердің көпшілігі ұйғырлар мен жоңғарлардың ұлыстарына сіңеді де, қалғаны дулат руының құрамында, сары үйсіндер деп аталады.

Орта жүз қазақтарын құрайтын рулар: арғын, қыпшақ, қоңырат, найман; осы жүзге кейініректен келіп қосылған уақ пен керейді — жетіру дейді. Кіші жүз: әлімұлы, байұлы атты екі үлкен бірлестік пен жетірудан тұрады. Алшын бүкіл Кіші жүздің ортақ атауы» [3].

Сонымен, «Қазақ шежіресі» атты мағынасы терең ғылыми мақала жазған Ш.Уәлихановтың еңбегі елеулі. Шоқан бұл деректерді өзі ғана жинап қоймай, сол кездегі қазақ ортасындағы көзі ашық, сауатты, қайраткер адамдарға да аманат етті. Кейін бұл мұралар Г.Потаниннің кітаптарында жарияланады.

Шәкәрім Құдайбердіұлының шежіресі — баспа бетін алғаш көрген қазақтың толық шежіресі

Шәкәрім Құдайбердіұлы — Абайдың мұрагерлерінің бірі. Ұлы ақын дүниеден қайтқан соң халық Шәкәрімді екінші Абайымыз деп танып, ерекше құрметтеген.

Шәкәрім өзінің өмірдегі негізгі мұрат-мақсатын айқындап, ашып айтып кеткен. Ақынның өмір бойы қаламы қолынан түспеген. Оны мынадай өлең жолдарынан айқын аңғаруға болады:

*Тыныштық жоқ, тыным жоқ,
Ойсыз менің күнім жоқ,
Қайғырамын қан жұтып.
Көзімді ілер түнім жоқ.
Ойлаумен күнді батырам,
Жазумен таңды атырам.
Тесіле қарап кітапқа,
Сілемді сүйтіп қатырам.*

Міне, осындай ортаның рухани бесігінде ой толғап, Абайдай кемеңгер ағасынан тәлім алып өскен.

Кезінде ұлы ақын Абай қазақ шежіресіне көңіл бөліп, «Қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» мақала жазады. Өзінің ізбасар інісі ақын Шәкәрім Құдайбердіұлына шежіре жазуды тапсырып, оған тікелей басшылық жасаған.

Сондықтан да Шәкәрімнің өз халқының шығу төркіні мен шежіре тарихын танысам деп ізденіп, барынша пікір айтуы — табиғи заңды құбылыс. Шәкәрім 19 жасынан бастап қазақ шежіресін жазуға кірісіп, Абайдың көзі тірісінде аяқтаған. Бұл еңбегі 1911 ж. «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» деген атпен жеке кітап болып Орынборда басылып шықты [4].

1905–1906 жж. Шәкәрім қажылық сапар шегеді. Меккеге барған осы сапарын пайдаланып ақын өзінің байырғы арманын жүзеге асырады. Стамбул кітапханаларынан, кейбір жорамалдар бойынша, Париж кітапханаларынан да туған халқының тарихына сәуле түсіретін кітаптарды оқиды. Қолы жеткен деректер көзін орыс, Еуропа тілдеріндегі кітаптардан ұзақ жылдар бойы іздестіреді. Оларын шежіре жайлы айтылған қазақтың арғы-бергі аңыз әңгімелерімен салыстырады. Міне, осы аталған рухани қазына көздерінен жиған-тергендерін ой көзімен талдап, жүйелей келіп, қазақ шежіресін өлең түрімен «Қазақтың түп атасы — батыр Түрік» деп өрнектеген. Шәкәрім шежіресінің басты ой қазығы қазақтардың шығу тегі, нәсілі арабтардан емес, түп төркіні көне түркі әлемінде жатқанын ғылыми, дәлелді, нақтылы тарихи деректер ала отырып, Абай бағдар берген тарихи танымды одан әрі жалғастыруында жатыр. Шәкәрім шежіресі нақтылығымен, ғылыми негізінде жүйеленуімен, жалпы түркі елдерінің ата-тегінің түп төркінін қамти отырып, негізінен, қазақ халқының шежіресіне баса назар аударумен ерекшеленеді. Әлем тарихындағы халықтардан тек арабтарды тілге алмасақ, түркі, монғол халықтарынан басқаларда кездесе бермейтін бірегей рухани құбылысы өткендегі тарихи

санамыздың нақтылы көрінісі ретінде пайда болған шежіреде жатыр. Сондықтан да ата-баба мұрасы — шежіреге ғылым төрінен орын беріліп, ғылыми негізде зерттеліп, бағалануы орынды қойылып отыр.

Әрбір саналы азаматтың өзінің шығу тегі мен нәсілін, руын танып, тарата отырып, шежіре білуі көп жылдар бойы тұрпайы танымның санамызға құйылып келгеніндей ескіліктің қалдығы емес, керісінше, тарихи санамыздың із-түзсіз жоғалып кетпеуінің тамырындай тот баспайтын қастерлі белгісі. Өйткені кез келген қазақ жеті атасын айтып берсе, ешқандай төлқұжаттық дерек-мағлұматтарға сүйенбей-ақ, оның қай ел, қай жерден шыққанын таратып, жіліктеп айтса, саңылауы бар қазақ баласы деп саналады. Сонымен, атамыз Адам пайғамбардан бері қарай атадан балаға үзілмей жазылып келген шежіре көшпелі жұрттардың көпшілігінде бар.

Шәкәрім шежіресі — осынау көне салтты, кейініректегі Қадырғали Жалайыр, Әбілғазы-баһадүр хан дәстүрін жаңа заманда жаңаша жалғастырған құнды еңбек [5].

Шәкәрім шежіресінен үлгі-өнеге ала отырып, қазақ тарихына қажет үлкен шежіренің ізін сызуға болады. Ақынның өзі де шежіре деген қиын істің қияметі мол екенін ескертіп отыр:

*Бір Алла, бергеніңе сансыз шүкір!
Қалған жоқ зая болып қылған пікір.
Бітірдім түрік-қазақ шежіресін,
Болса да кемшілікті, қисық, бүкір.*

Ұлы Абай айтқандай, «адамның адамшылығы істі бастағандығынан білінеді, қалайша бітіргендігінен емес». Бұл өзінің ізбасар інісіне де, әсіресе оның «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресін» жаза бастағанда айтылған сөз секілді? Сонымен бірге Абай да өзінің «Ғақлияларының» үшінші сөзінде былай дейді: «Бұл билік деген біздің қазақ ішінде әрбір сайланған кісінің қолынан келмейді. Бұған бұрынғының «Қасым ханның қасқа жолын», Әз Тәуке ханның «Күлтөбенің басында күнде кеңес» болғанда «Жеті жарғысын» білмек керек. Әм ол ескі сөздердің қайсысы заман өзгергендікпенен ескіріп, бұл жаңа заманға келіспейтұғын болса, оның орнына татымды толық билік шығарып, төлеу саларға жарарлық кісі болса керек еді; ондай кісі аз, яки тіпті жоқ».

Абай, Шәкәрімдер, тіпті бүкіл Абай айналасы хандар шежіресін едәуір толығырақ білген.

Мұхамеджан Тынышбаевтың қазақтың рулық-тайпалық құрамы туралы пікірлері

Кеңес кезеңінде жарық көріп, шежіре мәселесін арнайы қозғаған ғылыми зерттеулердің ішінде талай жыл бойы атын атауға тыйым салынып келген ардақты тұлғамыз Мұхамеджан Тынышбайұлының «Қазақ халқының тарихына қатысты материалдар» («Материалы к истории киргиз-казахского народа») деген 1925 ж. Ташкентте басылған еңбегінің салмағы айрықша сүбелі.

Мұхамеджан Тынышбайұлы 1879 ж., яғни қоян жылы мамыр айының он екісінде, бұрынғы Жетісу облысы, Лепсі уезі, Мақаншы-Садыр болысына қарасты Жыланды тауының баурайында Садырдан тарайтын Тәуімбет Әлдекенің Тынышбайының шаңырағында өмірге келген.

1890 ж. тамыздың 14 жұлдызында Верный (Алматы) қаласындағы ер балалар оқитын гимназияның табалдырығын аттайды. Оқуға қабылданған зерделі жастың қабілеті мұғалімдер қауымын бірден баурап алады. Жанары ойға толы, сабырлы да салмақты қыр баласы оқу бағдарламасындағы пәндердің барлығынан тоқсан қорытындысы сайын өте жақсы деген бағамен үлгілі тәртібіне орай мұғалімдер кеңесі тарапынан үнемі алғыс алып, кластан класты І-дәрежелі мақтау қағазбен тамәмдап отырады. Гимназия қабырғасында жүргенде-ақ Мұхамеджан ғылымның сан саласына қатысып әдебиеттерді көз майын тауысып, құныға оқып, өзінің ізденімпаздығы, алғырлығымен білімін тереңдете түседі.

Гимназияны үздік бітірген дарынды жасқа Жетісу облыстық әскери губернатор кеңесінен қызмет ұсынылады. Бірақ білімін әлі де толықтырғысы келген Мұхамеджан бұл қызметтен бас тартып, империя астанасындағы І Александр атындағы жол-қатынасы инженерлерін дайындайтын институтқа барғысы келетінін мәлімдеді. Он жыл бойы үздік оқып, гимназия мақтанышы болған шәкіртінің хал-жайын адамгершілікпен сезіне білген гимназия директоры М.Вахрушев дереу Жетісу облысының әскери губернаторына: «...Қай жағынан алсақ та Мұхамеджан Тынышбаев тамаша шәкірт қана емес, нағыз талант иесі. Сондықтан да жоғары мәртебелім, сізден өтінерім, қолыңыздағы қаражаттан Тынышбаевқа стипендия бөлсеңіз. Мұндай қаражатсыз ол жоғары оқу орнынан білім алуға еш мүмкіндігі жоқ» деп өтініш түсіреді.

Ұстаз өтініші аяқсыз қалмайды. Облыстың земская стипендиясы тағайындалып, 1900 ж. 21 жасында өзі армандаған оқу орнына емтихандарын кілең бестік бағаға тапсырып, студент боп қабылданды.

1906 ж. институтты аяқтап, қазақтан тұңғыш рет темір жол инженері мамандығына ие болған Мұхамеджан орыс тілін жақсы меңгерумен қатар, француз, ағылшын тілдерінде де сөйлей алатын болған. Осыған орай ол бүкіл әлемнің классикалық әдебиетімен де таныс болды.

Оқуы аяқталысымен патша үкіметі құрған экспедициямен Қазақстанның оңтүстік аймағына келді. Мұндағы мақсаты оңтүстік Түркістан — Сібір темір жолын тарту үшін соның ең ыңғайлы және қолайлы жобасын белгілеу еді. Содан Бішкек қаласы мен Верныйға дейінгі жер ыңғайын, сондай-ақ осы екі аралықты түгел зерттеп шығады.

Ендігі жерде білімді азамат туған елінің саяси-әлеуметтік ісіне белсене араласады. Ол жергілікті халықтың қолдауымен 1907 ж. II Думаға Жетісу өлкесінен депутат болып сайланады. Думадағы айтыс-тартыс оны шыңдай түседі. Бірақ көп кешікпей Дума таратылады. Мұхамеджан байырғы кәсіптік мамандығына ден қоя бастайды. Орта Азия теміржол құрылысында өзінің еңбек жолын бастайды. 1914 ж. Түркістан теміржол құрылысына бас инженер болып ауысады. Инженерлік қызметін істей жүріп, ел өмірін жіті зерттейді. Өзінің байқаған, ой қорытқан кейбір мәселелері жөнінде әр түрлі тақырыпты қамтып баспасөз бетінде мақалалар жазады.

1915 жылы «Қазақ» газетінде «Қазақ инженері» атты бүркеншік есіммен жарық көрген «Соғысушы патшалар әскері», «Сүнгүйр қайық», «Соғысушы патшалар қару-жарақтары» атты мақалалары қазақ оқырмандарына Бірінші дүниежүзілік соғыстың мән-жайын кеңінен түсіндірсе, «Барлыбек Сырттанов», «Садуақас Шалымбеков» секілді мақалалары халқымыздың аяулы ұлдары туралы деректік мәні зор еңбектер болып табылады.

Мұхамеджан Тынышбайұлының 1917 жылғы Ақпан және Қазан төңкерістері кезіндегі сіңірген елеулі еңбектері өлшеусіз зор. Төңкеріс уағында өлкенің жағдайын жетік білетін жұрт алдында беделі зор, білімді М.Тынышбаев Жетісу облыстық уақытша өкіметі комиссарының орынбасары болып тағайындалды. Мұнда істеген қысқа мерзімде ол 1916 жылғы және одан кейінгі дүрбелеңдер жерінен зардап шеккен ел шаруашылығы мен халық ынтымағын қалпына келтіруге аянбай күш-жігер жұмсады.

1917 ж. қарашаның 27 жұлдызында Жатқан шаһарында Түркістан мұсылмандарының төртінші жалпы құрылтайы өтеді. Осы құрылтайдың шешімі бойынша Түркістан аймағы автономия деп жарияланып, оның бас министрлігіне Мұхамеджан сайланады. Көп ұзамай 1918 жылдың күзінде ол бұл қызметтен босап, Ташкент арқылы Ешкіөлмеске оралады. Әрқашан әлеумет жұмысына белсене араласатын М.Тынышбайұлы келе Алаш қозғалысына араласып, 1919 ж. оның белді басшыларының бірі болды.

Бұл кезде қазақ даласы қаша соғысқан ақ гвардияшылармен, қуа соғысқан қызылдардың соғыс алаңына айналады. Ел басына күн туып, ерге сын болған осы ауыр кезеңде халықты қанды қырғын, есепсіз мол шығыннан аман сақтап қалуға қам жасап қызыл Армияның әскери штаб басшыларымен тиімді келіссөздер жүргізуге қадам жасады.

Алашорда таратылып, Кеңес өкіметі тарапынан кешірім жасалғаннан кейін де М.Тынышбаев өз халқына, жаңа заманға адал ниет, шын пейілмен қызмет етті. Әуелі 1921–1922 жж. Түркістан өлкелік жер-су министрлігінде су шаруашылығының бастығы болып істеді. Ол 1923 ж. Шымкент қалалық су шаруашылығын басқарды. Түркістан каналының жобасын жасауға қатысты.

1924 ж. Ташкентке қазақ педагогикалық институтына шақырылған Мұхамеджан алгебра, геометрия, физика пәндерінен студенттерге дәріс оқиды. Бір жолы Мұхамеджанның қолына А.П.Чулошниковтың қазақ халқы тарихына қатысты еңбегі түседі. Көкірегі көмбе, білімпаз жан осы кітаптағы ұлтының намысына тиетін пікірлерге қарсы сын жазып, академик В.В.Бартольдке жібереді. Ғұлама ғалым бұған қатты риза болып, қазақ халқының тарихын жазуға кеңес береді; ең болмаса болашақ зерттеушілер үшін тарихи деректер мен материалдарды жазып қалдыруға ақыл қосады [6].

М.Тынышбайұлының «Материалы к истории киргиз-казахского народа», «Киргиз-казахи в XVII и XVIII веках», «Ақтабан шұбырынды» секілді ғылыми еңбектері, ондаған мақалалары осындай талпыныстан туған еді [7, 8].

Тікелей мамандығы Петербор институтын бітірген темір жол инженері бола тұра, қазақ тарихына қатысты тамаша ғылыми зерттеулер қалдырып кеткен М.Тынышбайұлы (1879–1937) орысша жазған бұл еңбегінде қазақ шежіресі, қазақтардың қайдан шыққаны және Қазақ хандығының

құрылуы, қазақтардың 1917 жылға дейінгі саны туралы майын тамыза әңгімелеп, ғылыми қисынының мықтылығымен, арғы-бергі тарихты терең зерделеумен тәнті етеді.

Қазақ бағзы замандардан байтақ даламызда, алып аймағымызда қоныстанған этникалық тарихы аса күрделі, байырғы тайпалық бірлестіктер қауымдасуының: сонау Сақ, Ғұн, Үйсін мемлекеттері, Түрік, Түркеш, Қарлық қоғамдықтары, Қыпшақ ұлысы, кейінгі Алтын, Ақ, Ноғай ордаларының құрамына кірген түркі тілдес елдер мен жұрттардың топтасқан одағының ортақ атауы. Тынышбайұлы еңбегінде де қазақ рулары дәл осы ыңғаймен келіп тарқатылады.

Алайда ардақты тұлғамыз жап-жақсы бастап кеткен бұл іс әрі қарай жалғасын таппай қалды. Жиырмасыншы жылдардан соң басталған секемшіл саясатымыз бұл саланы тіпті ойсыратып кетті. Сөз таниды дейтін көзі қарақты адамдар қуғын-сүргінге ұшырады, жойқын ашаршылықтың құрбаны болды. Бұдан кейін де талай жылдарға созылған халықтың көне тарихына, әйгілі адамдарына деген салқын көзқарас шежіре жайын одан ары тұралатты. «Балапан басымен, тұрымтай тұсымен» кеткен аласапыран кезеңдерде қазақ шежіресіне қатысты зерттеулерге ұзақ уақыт тұмылдырық салынды.

Алаш қайраткерлерінің қазақ шежіресін зерттеуге қосқан үлестері

Тарих пен демографияға ерекше мән берген Алаш партиясының негізін қалаушы, Алашорда үкіметінің төрағасы Әлихан Бөкейхан Қарқаралы және Адай уездерін мекендеген рулардың шежіресін схемаға түсіріп, алғаш рет дәлді генеалогиялық карта жасады.

Әлекең «Родовые схемы киргиз Каркаралинского уезда» атты еңбегінде [9] Орта жүздің, Ұлы жүздің және Кіші жүздің рулары мен айпаларының шежіре кестесін таратып жазған. Сонымен қатар ол жүзге кірмейтін рулардың да шежіресін ұсынған. Әсіресе оның Орта жүзге қатысты кестелері өте құнды болып табылады.

Қазақ қоғамының рухани болмысын дәл және терең бейнелеген Ахмет Байтұрсынов өзінің атақты «Әдебиет танытқышында» шежіре туралы терең де, жан-жақты ғылыми пікір білдірген.

А.Байтұрсыновты аталған еңбегінде шежірелерге қазақ халқының өзіне тән ұлттық дерек ретінде арнайы тоқтала келе: «Шежіре — өткеннен дерек беретін сөздің бір түрі» деп, шежіренің бәрінен бұрын тарихи дерек көзі екендігін айтады [10; 398].

Одан әрі ол: «Шежіреде уақиғадан гөрі өткендердің түс, туысы көп айтылады. Сондықтан шежіре уақиға сарынымен емес, уақыт, туыс сарынымен айтылатын әуезе тобына жатады. Шежіре болған уақиға жайынан сөйлесе себебін, мәнісін айтпай тек болғанын айтады да қояды» деп [10; 398], шежіренің пайда болуын, тарихи дерек көзі ретіндегі ерекшелігін айтады. Сонымен қатар ол шежіреде: «Ер шапқан мен қатын-бала шапқан әңгімесі қатар тұрады; бір жерде әңгімені қойыптып, маңызды түрде айтса, екінші жерде сұйылтып, ұсақ-түйекті сөз қылады. Бір жерінде рас болған уақиғаны сөйлесе, екінші жерінде тек жұрт аузындағы әуезе болған өтірік-шынды әңгімелерді сөйлеп кетеді», — деп, шежірені ғылыми сыннан өткізіп, ондағы «рас болған уақиға» мен «өтірік-шыны араласқан» жерлерін ажыратудың қажеттігін де ескертеді [10; 398].

Ә.Бөкейханов Адайлардың (Кіші жүзге жататын ру) өмір тіршілігін зерттей келе, мұнда рулық ауыл, рулық қауымдастық, барлығы бірге көшеді, су, мал жайылымын қауымдасып пайдаланды, жайылым жерлері, құдықтар бүкіл рудың қауымдық меншігінде деп жазады.

Ал А.Байтұрсынов өзінің бір мақаласында қазақтар тапқа бөлінбейді, олар ру-ру болып өмір сүреді деген ой айтқаны белгілі. Алаш партиясының бағдарламасында жерді жеке-жеке емес, ру-ру болып пайдалану туралы айтылады. Алаш қайраткерлері қазақ қоғамын рулық сипатта деп нақты анықтамағанымен қазақтың рулық қоғамының негізгі ерекшеліктерін атап көрсеткенін байқаймыз.

Көпеевтің Орта жүздің белді тайпаларының бірі Арғын шежіресін кеңінен таратуы

Мәшһүр-Жүсіп Көпеев «Қазақ шежіресі» атты туындысын [11] көп жыл бойы халық арасынан, ел аузынан інжу-маржандай жиып-теріп қағаз бетіне түсірген.

Бір қызығы, Мәшһүр-Жүсіп шежірені жадағай атаны тарату деп түсінбей, онда сол рудағы немесе сол елдегі батырға байланысты, ақынға қатысты, балуан жайлы, күйші туралы аңыз-әңгіме, жыр, күй, тақпақ болса, соны қалдырмай жазған. Әсіресе, жастарға үлгі-өнеге боларлық-ау деген дүниені тұтас қамтып, өзінше сипаттама беріп, дәлелді ойымен түйіндеп, таратып, айтып отырыпты.

М.Ж.Көпейұлы шежірені өлең түрінде де жазған. Ғұламаның «Шежіре өлең» атты тамаша шығармасын [12] оқып көрелік:

Қолыма: «Бисмилла!» — деп, алдым қалам,
Екінші — Мейрам атаң, Арғын — бабаң.
Келеді үшіншіде Қарақожа,
Төртінші — Ақжол батыр, білсең тамам.
Бесінші атаң — Құтан бай, аты шыққан,
Алтыншы — Қаракелімбет: дәулет жұққан.
Жетінші атаң — Жанарыс — Орта жүздің,
Сегізінші — Қарақпар еркін ұтқан.
Тоғызыншы — Айырқалпақ, білсең атын,
Оныншы атаң — Сапиян — арғы затың.
Он бірінші — Майқы — деп және айтады,
Он екінші — Жабалхан, жетсе датың.
Он үшінші атаңнан аты — Алаш,
Он төртінші — Аламан, оған жалғас!
Он бесінші — Айбура (Аққора) деп естиміз,
Он алтыншы Сейіл ғой, етпе талас.
Атаңның он жетінші Мағаз заты
Он сегізінші — Жабалдан — туған заты.
Он тоғызыншы — Әнестің дәл өзі екен,
«Мәлік» деп жиырмасыншы жазған хаты.

***

...Төрт арыс — Орта жүздің шын баласы,
Арқаның толған елге сары даласы.
Қарақожа бабамнан Арғын туып,
Дәулетке сондай толған айналасы.
Онан соң Мейрам сопы бабам өткен,
Қуандық, Сүйіндік, Бегендік, Шегендік пен.
Бес бала Мейрам сопыдан туған екен,
Қаракесек — анасы басқа тектен.
...Баласы Қуандықтың алтау болған,
Тінәлі, Темен (Темеш), Алтай туған.
«Арғын болсаң, Алтай бол!» — деген сөз бар,
Енеден: Борыш (Бөриі), Қарпық — бөлек туған.
Келемін Сүйіндіктен бір-бір санап,
Мәжік пен өткен бабам, ол — Шуманақ.
Сугынышы, Оразкелді — бұл төртеуі
Жаратқан Құлболдыны Құдай қалап.
Жанболды Құлболдыны көп ренжіткен,
Жасы үлкен ағасы екен бұрын жеткен.
«Жанболдыға жар кешу береді!» — деп,
Лағып (ылағып) ақбоз атпен суга кеткен.
Тақ болып жеке туған Қаржас еді,
Ақсүйек, алтын сандық алмас еді.
Бақ қарап, қыдыр дарып, дуа қонған,
Бабаңның Оразкелді баласы еді.
Төлебай Сүйіндікте болып өткен,
Шобалай мал мен басқа толып өткен.
Қаржаста: Мырзағұлға дәулет қонып,
Екі иінін Есен тентек жұлып өткен.
Қаржастан үш ұл туған, бірі — Бегім,
Төрті (төресі) бар ма түгел көргендердің?
Шашылған Мәмбетәлі тұрсын былай,
Баласын түгендейін Құлықенің.

Үлкені Құлықенің Үйімбай ма,
 Болмаған бекер адам бұ да жайға.
 Қасиетін атасының бізге бермес,
 Тастайық: Өтен, Баян, Жаулыбайға!
 Бабамыз мұнан соңғы — тентек Телі!
 Тартқызған байлықпенен атпен желі.
 Мұнан туған Әлімбет, Анай бабам,
 Қаржастың дуа қонған асқар белі.
 Құлықенің бір немересі жасында өткен,
 Қатыны сөзге ілінді жесірлікпен.
 Некесіз, даулы туған Талас еді,
 Айтады: «Анаймыз!» — деп, не себептен?!
 Анайдан бесеу туды, ел көбейіп,
 Бақ қонды Мырзақұлға шырай қонып,
 Үлкені Нияз — «Шөмек» — ат байлаған,
 Не қылам, айтып оны кінә қойып?!
 Құдайқұл мен біреуі Қолбай еді,
 «Қойдай қоңыр» жуастығы сондай еді.
 Бақ қарап, әрқайсысы мыңды айдады,
 Ежелден көтерілген талай еді.
 Жәдігер — төртеуінің ең кенжесі,
 Бұлардан кем болған жоқ несібесі.
 Ерлікпен бұ жалғаннан беті қайтпай,
 Әркімге тиген екен көлеңкесі.
 Құлболды тақсыр бабам әулие өткен,
 Айбол, Күлік, Тұлпар — бұдан біткен.
 Төрт ұлы: Қаракесек күннен туып,
 Қозған, Қақсал — Бегендік, Шегендік пен.
 ...Күліктің ең үлкені — Тілеуімбет,
 Қайратты, қайсар екен, қайтпаған бет.
 Бір өзінен он алты ұл туып, өсіп,
 Соғысып көп қалмақпен болыпты мерт.
 Он алты ұлдың он төртін қалмақ алған,
 Мен айтпаймын өтірік сөзді жалған.
 Бесім, Қойтан — екеуі қалып тірі,
 Мінеки, біз солардан нәсіл қалған.
 Ақжгіт — дәл Бесімнің өз баласы,
 Толықсып бірдей өскен мал мен басы
 Санжасар, Мыңжасар мен Жүзжасардың
 Туысқан Көпей, Мағрұп ұяласы.
 Дүниеден кім қалады кетпей көшіп,
 Ойлаймысың уақытты жүрген тосып?!
 Солардың біз бір қалған жұрағаты,
 Көпеев — фамилиясы, Мәшһүр-Жүсіп.

М.Ж.Көпейұлының бұл еңбегі 1903 ж. жарық көрген. Аса зерделі жанның осы асыл қасиетін терең сезінген Мұхтар Әуезов: «...Өз шығармаларын былай қойып, басы ашық үлгілерді жазып алып, біздің дәуірімізге жеткізген еңбек Мәшһүрде мол екенін және естен шығармау керек. Сондықтан қазақ ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің ғылымдық бір саласы тарихнама бөлімінде Мәшһүрдің ол түрдегі еңбегіне әрдайым орынды баға берілуі шарт», — деп жазған екен.

Мұстафа Шоқайдың «Қазақ рулары хақында» атты құнды еңбегі

Алаш арыстарының бірі М.Шоқай «Қазақ рулары хақында» атты мақаласында [13] З.Уәлидидің Үш жүздің рулары туралы жазылған пікіріне сын көзбен қарап, ондағы адасушылықтар мен бұрмалаушылықтарды талдап жазады. Онда былай делінген: «Айтайын дегендерім, Заки бектің қазақ рулары жөнінде жазғандарына байланысты. Заки бек бұл салаға келгенде өз пікірін айтар,

казактардың рулық құрылымы туралы тым аз білетін орыс зерттеушілерімен этнографтарының ағаттықтары мен қателіктерін қайталаудан сақтанар деп ойлауға болатын еді. Орыс этнографтарының осы мәселеге қатысты жазғандарымен біршама таныстығым бар. Сол үшін де өзім байқаған мына бір мәселені батыл айта аламын. Олардың бәрі де — Радлов, Крафт, Аристов және басқалары да — казактардың рулық құрылымына келгенде ағаттық жіберген. Ғылымға жат қателіктер өткізген.

Мысалға, Заки бектің Орта жүзді руларға, қыпшақтарды арыстарға бөлуін алайын. Заки бек казактар арасында қатаң сақталатын рет тәртібін бұзып, Орта жүзді былайша таратады: Керей, Найман, Арғын, Қыпшақ, Қоңырат. Дұрысы: Арғын, Қыпшақ, Найман, Қоңырат, Керей.

Осы ретпен атау казактар арасында қатаң сақталып келеді. Ерте кезде осы рет тәртіптің бұзылуынан жанжалдарға апарып соққан жәйттер де болған. Кеңес үкіметінің ықпалы әлі де әлсіз болып отырған жерлерде Арғын — аға, Қыпшақ — жаға, Найман — жең, Қоңырат — етек деп атау жалғасып келеді.

Бала кезімде Орта жүздегі жер дауына байланысты мынадай бір өленді естігенім әлі есімде:

*Тарақты ноқта ағасы Арғын ағаң,
Найман жеңің болғанда, Қыпшақ — жағаң.
Айнала түп етегі жазған Қоңырат,
Сөз сөйле шалқақтамай біліп шамаң.*

Бұл үзіндіден байқап отырғанымыздай, М.Шоқай казак тарихын, оның ішінде рулар мен тайпалардың тарихын жазуда басқа халық өкілдерінің еңбектерін аса сақтықпен, саралай, салыстыра отырып пайдалану керектігін айтады. Яғни, казак тарихын казактың өзінен шыққан азаматтарынан басқалары артық жаза алуы мүмкін емес. Өйткені кез келген елдің тарихын жазу үшін, ең алдымен сол елдің тілін, салт-дәстүрін, тарихын, өзіне тән ерекшеліктерін білу керек. Сонымен қатар М.Шоқай З.Уәлидидің ағаттықтарын, қателіктерін қатал сынап отырып, тайпалардың аталу реттілігіне баса мән берілгендігін жазады. Автордың өзі шыққан қыпшақ тайпасын өзіне дейін таратуы қайраткер еңбегінің құндылығын арттыра түседі. М.Шоқай Орта жүзге кіретін тайпаларды дұрыс, ретімен атап көрсеткенімен, уақ тайпасын жазбаған [14].

Бұл жерде айта кететін жайт, Ш.Уәлиханов пен М.Шоқайдан басқасының (жоғарыда аталған казак зиялыларының) еңбектері казак шежіресіне, оның ішінде Орта жүз ру-тайпаларына қатысты материалдар көптігімен және Орта жүз тайпаларының арнайы жазылуымен ерекшеленеді.

Сөз соңы

Қазактардың этникалық құрамын казак зиялыларының зерттеу еңбектерінің негізінде қарастыра келе төмендегідей қорытындылар жасауға болады:

- Қазак шежірелері 1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейінгі шыққан мерзімді басылымдарда жарияланып отырған. Мысалы, «Қазак» газетінің 1913 жылы № 34 санында шыққан Арысұлының «Абак Керей» атауының қалай пайда болғаны жайлы жазған мақаласы, «Айқап» журналында 1912 жылы № 11 санында жарық көрген Қашқынбаев Досмайылдың «Қазак халқының тарихы және шежіресін сұраушыларға» атты мақаласы казактың түп атасы қайдан шыққандығы жайлы баяндайды. Қарасарт баласы Шардайдың «Қазакқа алалық қайдан келді?» атты мақаласы «Айқап» журналының 1913 жылғы № 20 санында басылған. Бұл мақалада II Екатеринаның казак халқын қалай бұғауда ұстау туралы шығарған заңы, Кіші жүз үш ата баласы (Алты аталы Әлімұлы, Он екі аталы Байұлы, Жеті аталы Жетіру) арасындағы алауыздық туралы айтылған. «Шора» журналының 1908, 1909, 1911 жж. шыққан сандарының алғашқы беттерін хандар тарихына арнаған. Онда Шыңғыс ханнан бастап Бату хан, Жошы хан, Қасым хан, Өзбек хан, Жәнібек хан, Тоқтамыс хан, тағы басқа хандар туралы деректер топтамасы жарық көрген.
- Жоғарыда талданған барлық еңбектердің маңызы зор. Өйткені зерттеушілердің басым көпшілігі казактың әр тайпасынан шығып, шежірені өздеріне дейін таратып жеткізуімен ерекшеленеді.
- Біз қарастырып отырған кезеңдегі казак зиялыларының ішінде казак тарихын, оның ішінде казак тайпаларының шығуын ежелгі дәуірлерден бері қарай зерттеп, казактың шежіресін толық жазуға тырысқан, өзіндік ғылыми тұжырымдары мен болжамдарын жасаған Ш.Құдайбердіұлы мен М.Тынышбаев болып табылады.

- Негізінен барлық зерттеушілер Орта жүздің тайпаларын дұрыс атап көрсеткенімен, Ш.Уәлиханов уақ пен керейді Орта жүзге кейіннен қосылған тайпалар десе, ал М.Шоқай уақты жазбаған.
- Қазақ зиялыларының көпшілігі Орта жүздің құрамын дұрыс көрсеткенімен, тек М.Шоқай ғана олардың белгілі бір тәртіппен берілуін жазып, оның өте маңызы бар екендігін айтады.
- Қазақ халқының тарихын толықтай зерттеп, білу үшін, алдымен, рулар мен тайпалардың тарихын қазақтың өз ішінен шыққан зиялы азаматтардың зерттеуі өте маңызды. Өйткені орыс саяхатшылары мен шенеуніктерінің қазақтардан естіген, көрген, әдейі бұрмалап көрсеткен мәліметтерінің негізінде жазылған зерттеулерден гөрі, әрбір қазақ отбасының ежелден келе жатқан әдет-ғұрпы бойынша, жастайынан өздерінің ата-бабасының, яғни руларының, тарихын білетін қазақ зиялыларының еңбектерінің деңгейі жоғары. Сондықтан да тарихымыз бұрмаланып, қате жазылмауы үшін, бүгінгі, ертеңгі ұрпағымыз елін, жерін, қазақ жерінің тұтастығын сақтап, аман қалуы үшін руымыз бен тегімізді білуге, зерттеуге барынша атсалысуымыз керек.

Сөз соңында айтарымыз, келешекте жазылар көптомды іргелі «Қазақ тарихының» басты деректік негіздерінің бірін шежіре құрау керек. Өйткені шежіре, сөздің тікелей мағынасында, қазақ тарихының тұнып тұрған дерек көзі. Белгілі ғалым, шежіреші Ақселеу Сейдімбектің сөзімен айтар болсақ: «Қазақ шежіресін (шежірешілдігін) халық болмысының барлық қырын алуан түрлі үлгіде паш ететін тарихи ақпарат қоймасы деуге болады» [15]. Әрине, ондай ақпарат қоймасынсыз, яғни шежірелік деректерсіз, толыққанды қазақ тарихының жазылуы мүмкін емес екендігі түсінікті. Оны өмір толығымен дәлелдеп берді де. Сондықтан да шежірені қазақ тарихының дерек көзі ретінде бағалап, шежірелік деректерді ғылыми айналымға молынан тарту, шынайы қазақ тарихының жазылуының басты шарттарының бірі ретінде қарастырылуы керек.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Ермұханов Б.* Қазақтың тұңғыш шежірешісі // Ақиқат. — 2008. — № 11. — 71–77-б.
- 2 *Марғұлан Ә.* Шежіре, қазақ шежіресі // Қазақ Совет Энциклопедиясы. — 12-т. / Бас ред. М.Қ.Қаратаев. — Алматы: Қазақ Совет энцикл. Бас ред., 1978. — 232, 233-б.
- 3 *Уәлиханов Ш.* Таңдамалы. — Алматы: Жазушы, 1985. — 10, 11-б.
- 4 *Шәкәрім Қажы.* Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі // Жұлдыз. — 1991. — № 1. — 68–105-б.
- 5 *Архарбаева М.* Шәкәрімнің шежіресі және тарихи шындыққа үйлесімдігі // Қазақ тарихы. — 2013. — № 2 (119). — 58-б.
- 6 *Аллаберген Қ.* Ағысқа қарсы жүзген Алаш арысы // Қазақ. — 2013. — 6–13 қырк. — № 36–37 (656–657) — 6-б.
- 7 *Тынышпаев М.* Великие бедствия... (актабан-Шубырынды). — Алматы: Жалын, 1991. — 152 с.
- 8 *Тынышпаев М.* История казахского народа. — Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 1993. — 224 с.
- 9 *Бөкейхан Ә.* Таңдамалы. Избранное. — Алматы: Қазақ энцикл. Бас ред., 1995. — 89–119-б.
- 10 *Байтұрсынов А.* Ақ жол. — Алматы: Жалын, 1991. — 464 б.
- 11 *Көпейұлы М.Ж.* Қазақ шежіресі. — Алматы: Жалын, 1993. — 76 б.
- 12 *Көпейұлы М.Ж.* Ит дүние. Таңдамалылары. — Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2008. — 96–99-б.
- 13 *Шоқай М.* Таңдамалы. Бірінші том. — Алматы: Қайнар, 1998. — 301–305-б.
- 14 *Атабаев Қ.* Қазақ тарихы және шежіретану // Қазақ тарихы. — 2011. — № 5 (110). — 13–15-б.
- 15 *Сейдімбек А.* Қазақтың ауызша тарихы: Зерттеу. — Астана: Фолиант, 2008. — 13-б.

Р.С.Каренов

Научные исследования выдающихся отечественных просветителей, посвященные изучению родословной казахов

Обосновывается значимость изучения родословной (шежіре) казахов на современном этапе исторического развития нашего государства. Описывается вклад выдающихся казахских просветителей, живших в XIX столетии и первой половине XX века, по составлению и научному обоснованию родословной (шежіре) казахов всех трех жузов (орд). Делается обзор наиболее важных их работ по изучению родословной казахских племен и родов. Выделяется исключительная актуальность этих исследований для становления и формирования отечественной истории. Делается вывод о важности анализа и систематизации научных трудов видных ученых и просветителей для развития казахской историографии в будущем.

R.S.Karenov

Research of outstanding national educators devoted to the study of the genealogy of the Kazakhs

This article explains the significance of studying lineage (shezhire) of the Kazakhs at the present stage of the historical development of our state. It describes the contribution of prominent Kazakh enlighteners, who lived in the XIX century and the first half of the twentieth century, on the preparation and the scientific substantiation lineage (shezhire) of the Kazakhs of all three zhuzes (OSA). In this article provides an overview of the most important works for the study of political pedigree Kazakh tribes and clans, provided exceptional relevance of these studies for the development and formation of national history. The conclusion about the importance of analysis and systematization of scientific papers of prominent scientists and educators. Development of the Kazakh historiography in the future.

References

- 1 Ermukhanov B. *Akikat*, 2008, 11, p. 71–77.
- 2 Margulan A. *Kazakh Soviet encyclopedia*, 12 / Edit. chief M.K.Karataev, Almaty: Chief editorial Board of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1978, p. 231, 232.
- 3 Ualikhanov Sh. *Favorite*, Almaty: Zhazushy, 1985, p. 10, 11.
- 4 Shakarim Kazhy. *Zhuldyz*, 1991, 1, p. 68–105.
- 5 Arharbaeva M. *History of the Kazakhs*, 2013, 2 (119), p. 58.
- 6 Allabergen K. *Kazakh*, 2013, September, 6–13, 36–37 (656–657), p. 6.
- 7 Tynyshpayev M. *Great plagues... (Aktaban — Soverinty)*, Almaty: Zhalyn, 1991, p. 152.
- 8 Tynyshpayev M. *The history of the Kazakh people*, Almaty: Kazakh universities publ., 1993, p. 224.
- 9 Bukeikhan A. *Favorites*, Almaty: Home edition «Kazakh encyclopedia», 1995, 89–119 p.
- 10 Baitursynov A. *Light way*, Almaty: Zhalyn, 1991, 464 p.
- 11 Kopeyuly M.Zh. *Genealogy of the Kazakhs*, Almaty: Zhalyn, 1993, p. 76.
- 12 Kopeyuly M.Zh. *Heavy share. Favorites*, Almaty: Mezhdunarodnyi Abaiskiy klub, 2008, 96–99 p.
- 13 Shokai M. *Favorites. The first volume*, Almaty: Kaynar, 1998, 301–305 p.
- 14 Atabayev K. *History of the Kazakhs*, 2011, 5 (110), 13–15 p.
- 15 Seidimbek A. *Oral history of the Kazakhs: Research*, Astana: Foliant, 2008, p. 13.

УДК 101.1: 316

П.П.Солощенко

*Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова
(E-mail: p_soloschenk@mail.ru)*

Человеческий фактор в цивилизационном развитии

В статье представлен социально-философский анализ цивилизационного развития. Показывается, что процесс цивилизационного развития неразрывно связан с возможностями сознательного и целенаправленного творчества человека по преобразованию действительности. Деятельность человека становится важным фактором в достижении социального прогресса. Аргументируется необходимость исследования условий, средств и способов успешного саморазвития и самосовершенствования человека, его социальной и культурной самодеятельности, его свободной и творческой активности.

Ключевые слова: цивилизация, деятельность, человеческий фактор, социальный прогресс, гуманизм, методология социальной самоорганизации.

Нелинейный, стохастический характер развития современного мира, интенсификация процессов социокультурных трансформаций требуют от социальной философии разработки адекватных методов исследования общества, способных повысить рефлексивные и прогностические возможности современной социальной теории.

Основопологающим принципом современной социальной философии, позволяющим ей реализовать данное требование, является положение о том, что общество со своими формами самоорганизации не есть некое самодовлеющее целое, независимое от человека и его деятельности, а есть определенная система отношений самой жизнедеятельности людей. Общество — это не только объективные условия и обстоятельства, определяющие поведение человека, но и постоянная деятельность людей, созидающих и изменяющих эти обстоятельства. История человеческой цивилизации, являясь объективно детерминированным процессом, представляет собой процесс развития социальной действительности особого рода, структуры и отношения которой не даются человеку и человечеству в готовом виде, а, в конечном счете, являются продуктом их собственного творчества. Другими словами, исторический процесс цивилизационного развития неразрывно связан с условиями и возможностями осуществления свободы человека, его сознательного и целенаправленного творчества по преобразованию действительности в соответствии с идеалами и ценностями своего времени.

В современной ситуации цивилизационного развития коррелятивность, взаимозависимость отношений человека с миром приобрели столь всеобъемлющий характер, что чрезвычайно остро встал вопрос о месте и роли субъективно-человеческого фактора в этом процессе, о тех главных идеалах и ценностях, которым должна быть подчинена деятельность людей, об ответственности каждого человека в определении и решении как собственной судьбы, так и судьбы народа, страны, всего человечества. Возникла настоятельная необходимость глубокого осознания человеком своих, связанных с жизненными интересами всего человечества целей, принятия и практического осуществления им такой индивидуально-нравственной и социально-ответственной позиции, которая позволила бы ему и человечеству в целом стать хозяином своей судьбы, сохранить благоприятные условия для существования человеческой цивилизации и обеспечить новые возможности для ее дальнейшего развития.

Необычайное ускорение в развитии экономической составляющей человеческой цивилизации привело к опасному положению — ее несоответствию другим сферам социального бытия человека. Определяемая материально-техническим прогрессом экономическая сфера общественной жизни про-

должает играть ведущую роль в современном цивилизационном развитии. Однако ее влияние на жизнь общества оказалось не подкрепленным в должной мере соответствующей разумной и гуманистически ориентированной культурой самоорганизации человеческой жизни.

С сожалением приходится признать, что цивилизационному развитию сегодня недостает не столько научных знаний или необходимых для решения вопросов жизнеобеспечения технических и финансовых средств, сколько мудрости и разумной воли использовать имеющиеся обширные средства созидания современной цивилизации на благо человека и всего человечества.

Внимательный анализ периодических кризисов современного цивилизационного развития показывает, что дальнейший путь человеческой цивилизации возможен и необходим лишь на основе опережающего сиюминутные требования материального производства, социального, духовного и нравственного развития человека.

При этом насущной задачей развития цивилизации по этому пути является утверждение гуманизма целостного человека. Подлинный гуманизм не может и не должен априорно определять ценность человека теми или иными его отдельными свойствами и качествами, требуемыми для сохранения функционирования наличного социума. Необходимо глубоко аргументированное научно-теоретическое обоснование как самого идеала целостного человека, в единстве мировоззренческих, духовно-нравственных, общекультурных норм и ценностей, служащих гуманистическими критериями социальной практики, так и основных законов всего цивилизационного процесса формирования человека.

Первостепенное значение приобретают при этом исследование и определение условий, средств и способов успешного саморазвития и самосовершенствования человека, его социальной и культурной самодеятельности, его свободной и творческой активности. В этой связи утверждение роли человеческого фактора в современной цивилизации не должно ограничиваться только признанием самоценности человека, а должно предлагать такое решение проблемы определения критериев человеческой деятельности, в котором бы утверждалось единство задач и интересов отдельного человека и общества, а в перспективе — всего человечества.

Понятие цивилизации, несмотря на свое античное происхождение, продолжает оставаться одним из фундаментальных понятий современной социальной философии, сохраняя при этом свою когнитивную многозначность и смысловой плюрализм. Более того, по мере усложнения социальной организации человечества и возрастания динамизма в процессах общечеловеческого социального развития социально-философское понятие цивилизации приобретает все большую эвристическую ценность и методологическую значимость. Связано это с тем, что выявление существенных черт, проблем и противоречий современного цивилизационного развития удовлетворяет объективной потребности в повышении качества социальной рефлексии и уровня общественного самосознания. В сегодняшней действительности, подчеркивает Н.В.Мотрошилова, «философско-теоретические размышления о цивилизации уже никак нельзя отделить от выработки отношения к ней, причем отношения действенного, помогающего активному усвоению и преобразованию цивилизационного опыта человечества и цивилизации... собственной страны» [1; 19]. А это, в свою очередь, требует выведения опыта цивилизации «на более высокий, чем сегодня, более сознательный, рациональный, гуманный уровень» [1; 21].

В большинстве исследований понятие цивилизации использовалось как инструмент комплексного материалистического подхода к процессам общественного развития, усматривающего критерий развития, в первую очередь, в уровне материальной культуры. При таком подходе цивилизация рассматривается в качестве нового этапа общественного развития, на котором общество преодолевает свою зависимость от природы и окружающей среды, а социальная организация функционирует как сложное, разнообразное общество, которому присущи производительный тип хозяйства, функциональная разделенность различных сфер и уровней жизни, но вместе с тем и некоторая системная организованность.

Основным недостатком исследований, проводившихся на основе указанного подхода, стало увлечение эклектичным и упрощенным описанием основных признаков цивилизационного развития, связывая их, главным образом, с типом технологии или социальной организацией. На что и обратили внимание представители французской исторической школы «Анналов», предложившие идею создания «синтетической», т.е. многомерной и разносторонней истории, в которую вовлечены многие страны и народы. Согласно их концепции, общественно-историческое развитие включает в себя социальную экономическую, политическую и культурно-психологическую составляющие, взаимосвязь

которых порождает целостную систему общественной регуляции. Первая из них — социальная, или биосоциальная, составляющая — включает в себя все, что связано с непосредственным существованием людей, процессами воспроизводства, повседневным образом жизни. Вторая — экономическая составляющая — охватывает производство, потребление, обмен продуктами и услугами, технику, систему производственных коммуникаций, способы регулирования экономики. Третья — политическая составляющая — объединяет в себе то, что относится к институциональным отношениям между людьми: традиции и обычаи, нормы права, органы власти, политические партии, гражданские организации и общественные движения. Четвертая — культурно-психологическая составляющая — вбирает в себя все проявления духовной жизни, создание и утверждение знаково-коммуникационных систем культуры как области ценностей, обеспечивающих устойчивое взаимодействие людей. Органическое взаимодействие этих составляющих и порождает целостную систему, которую и можно определить как цивилизацию. Поэтому Л.Февр предложил такое определение: «Цивилизация — это равнодействующая сил материальных и духовных, интеллектуальных и религиозных, воздействующих в данный отрезок времени в данной стране на сознание людей» [2; 282].

При этом Л.Февр считал важным разъяснить, что ни социальные, ни экономические, ни политические факторы цивилизационного развития не могут иметь определяющего значения, а сами подлежат рассмотрению только через убеждения и взгляды взаимодействующих субъектов цивилизации. «Даже богатство, труд и деньги не есть ли они совсем не «вещи», но идеи, представления, человеческие суждения о «вещах»?» — так ставил вопрос ученый [2; 283]. Поэтому история развития цивилизации, с его точки зрения, ставит перед любым исследователем непростую мировоззренческую задачу изучения исторической психологии и истории ментальности, в которой взаимодействуют разум и человеческие страсти.

В этом отношении идеи Л.Февра и других представителей концепции многомерной и разносторонней истории перекликаются с идеями выдающихся мыслителей, создавших обширные философские концепции развития универсалий человеческого духа, которые в дальнейшем стали важными теоретическими предпосылками формирования собственно цивилизационной теории.

Так, И.Кант в работе «Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане», указывая на трудности осознания отдельным человеком и даже целыми народами разумной цели собственного развития, предлагает направить усилия на отыскание природных оснований целесообразной деятельности человека, что позволило бы определить необходимое направление исторического развития человечества. Согласно Канту, человек, являясь разумным существом, способен развить свои природные задатки не как индивид, а как представитель человеческого рода, передавая накопленный опыт от поколения к поколению. При этом «природа беспокоилась вовсе не о том, чтобы человек жил хорошо, а о том, чтобы он сам достиг такого положения, когда благодаря своему поведению он станет достойным жизни и благополучия» [3; 59].

Путь к такому положению отнюдь не прост, поскольку основой для развития людей является их антагонизм в обществе. Находясь в первоначальном состоянии «недоброжелательной общительности», страдая от этого, человек начинает делать первые шаги «от грубости к культуре, которая, собственно, состоит в общественной ценности человека» [3; 60]. Преодолевая трудности и препятствия вынужденного общения между собой, люди ищут совместными усилиями средства разумного избавления от этих трудностей. Важнейшей, самой трудной и позднее всех в историческом времени решаемой человеческим родом проблемой Кант считает достижение всеобщего правового гражданского общества. Только в таком обществе, где максимальная свобода под внешними законами сочетается с непреодолимым принуждением, возможно справедливое гражданское устройство, позволяющее каждому максимально полно развивать свои природные задатки. Сам Кант полагал, что полностью решить такую трудную задачу невозможно, но и отказаться от ее решения человечество не может в силу природной необходимости «дисциплинировать себя».

Более того, Кант указывает еще на одну задачу, которую должно решить человечество, желающее добиться совершенного гражданского устройства. Это — задача «установления законосообразных внешних отношений между государствами», создание «всемирно-гражданского состояния публичной государственной безопасности» [3; 63]. Отсутствие такой системы коллективной безопасности, по мнению Канта, не позволяет государствам заниматься своим главным делом, а именно — работой «над внутренним совершенствованием образа мыслей своих граждан» [3; 65].

В философии истории Гегеля мы также обнаруживаем представление о том, что всемирно-исторический процесс совершается разумно. Всемирная история понимается Гегелем как «выражение

божественного, абсолютного процесса духа в его высших образах» [4; 76], «выражение того ряда ступеней, благодаря которому он осуществляет свою истину, доходит до самосознания» [4; 76]. Поэтому только в изменениях, совершающихся в духовной сфере, появляется новое, только дух «сам противопоставляет себя самому себе» [4; 77], преодолевает «самого себя как истинное враждебное препятствие самому себе» [4; 77]. Таким образом, развитие, происходящее в духовной сфере, в противоположность спокойному процессу развития в природе, является тяжелой бесконечной борьбой духа против самого себя. Соответственно, история человечества «является не просто спокойным процессом, совершающимся без борьбы, подобно развитию органической жизни, а тяжелой недобровольной работой» [4; 77], связанной с осуществлением определенной цели. Эта цель есть «сознание свободы», причем свободы в ее «чистой всеобщности», в «самосознании и сознании собственного достоинства самой сущности духовности» [4; 79].

Важной мыслью Гегеля, в которой, на наш взгляд, выражена существенная особенность цивилизационного развития, является мысль о том, что в процессе развития как движения от несовершенного к более совершенному, первое состояние «должно быть рассматриваемо не в абстракции лишь как несовершенное, а как нечто такое, что в то же время содержит в себе свою собственную противоположность, так называемое совершенное как зародыш, как стремление» [4; 81]. В подобном противоречии кроется импульс, побуждающий духовную жизнь «в себе самой пробиться сквозь кору естественности, чувственности и чуждости себе самой и дойти до света сознания, т.е. самой себя» [4; 81].

Поэтому философскому рассмотрению истории, согласно Гегелю, соответствует только такая точка зрения, «согласно которой история начинается лишь с того времени, когда в мире начинает осуществляться разумность», «когда существует такое состояние, при котором она проявляется в сознании, воле и действии». А достигнутое конкретное историческое состояние свободы «состоит лишь в том, чтобы знать и иметь в виду такие общие субстанциональные предметы, как право и закон и создавать соответствующую им действительность — государство» [4; 83].

Как уже было отмечено, данные философские концепции повлияли на появление теоретических и практических исследований по широкому кругу вопросов о содержании и функционировании различных компонентов социальной регуляции и их историческом развитии. Благодаря этим исследованиям не только формировалась сложная картина мировой истории, понимаемая как результат взаимодействия человеческих общностей, различающихся по своей культурно-исторической судьбе, но и закладывался серьезный методологический фундамент в объяснении общих принципов функционирования различных общественных систем, на основании которого социальная история отдельных наций и государств соотносилась с некоторыми общими процессами.

Исходя из этих теоретических установок цивилизация рассматривается как определенная степень в развитии общества и культуры, важное место в которой занимают нормы, связанные с овладением человеком предметными и социальными технологиями, обеспечивающими сохранение и приумножение социального опыта и, следовательно, воспроизводство общественной жизни. Предпосылкой формирования цивилизации как результата совместной деятельности людей является достижение значительного уровня материального производства, которое, в свою очередь, невозможно без развития определенной культуры социального управления и соответствующих взглядов людей на свою роль в этом управлении. Поэтому возникновение цивилизации может рассматриваться как подлинная революция в соотношении влияния на общественную жизнь производственных, социальных и моральных факторов.

Не случайно один из признанных теоретиков цивилизационного развития А.Тойнби подчеркивал, что «причина генезиса цивилизации кроется не в единственном факторе, а в комбинации нескольких: это не единая сущность, а отношение» [5; 101]. И главное состоит в том, что сами по себе факторы не гарантируют достижения того или иного состояния цивилизационного развития общества, но их понимание и осознанный учет предполагают формирование людей, способных руководствоваться в своей деятельности разумным отношением к проблемам, возникающим в процессе социального взаимодействия. По мнению А.Тойнби, рост цивилизации, в конечном итоге, определяется не географическим распространением общества, не техническим прогрессом, не усилением господства над природным окружением, а проявляется как «постоянный и кумулятивный процесс ее внутреннего самоопределения и самовыражения, так называемая, этерализация (возвышение) ее ценностей и усложнение ее аппарата и технологий» [6; 45].

Согласно взглядам другого известного теоретика цивилизационного развития Ш.Эйзенштадта [см. 7; 68–70], господствующие в конце XIX – начале XX в. представления о том, что разделение тру-

да и рынок — определяющие и достаточные средства регуляции общественного строя, оказались неспособны объяснить проблемы общественного развития, связанные с возрастающим усложнением вариантов разделения труда. Во-первых, это проблемы доверия и солидарности в обществе; во-вторых, это проблемы регулирования властных отношений и преодоление чувства эксплуатируемости у многих членов общества; в-третьих, это проблемы придания смысла и легитимности различным формам социальной активности.

Решение указанных проблем требует создания и поддержания общественных структур, способных эти проблемы нейтрализовать. Формирование таких структур способно обеспечивать общественную регуляцию через распоряжение основными ресурсами данного общества — экономическими, политическими, культурными. Эта регуляция обеспечивается сочетанием организационных и принудительных мер вместе с выработкой смысловых систем ориентации. Задача же цивилизационной теории состоит в содействии объяснению принципов организации общества как некоторой интегрированной и устойчивой целостности, имеющей определенную структуру и институты, обеспечивающие эту целостность.

В концепции А.Швейцера ключевую роль в объяснении сущности цивилизационного развития играют этические основания. Определяя цивилизацию как материальный и духовный прогресс в жизни людей, ученый указывает на то обстоятельство, что «установление благоприятных жизненных условий для всех — необходимое требование как само по себе, так и предпосылка духовного и морального совершенствования индивидов и общества, что и является конечной целью цивилизации» [8; 85].

В цивилизационном развитии, согласно Швейцеру, происходит утверждение превосходства разума, во-первых, над силами природы, а во-вторых, над человеческими страстями. Но именно второй вариант цивилизационного развития в наибольшей степени соответствует сущности цивилизации. «Конечно, обе разновидности цивилизационного развития могут считаться духовными в том смысле, что в них получает выражение духовная активность человека. Мы можем отнести господство над природными силами к материальному прогрессу, так как оно выражается в овладении человеком материальными предметами и использовании их полезных свойств. Но утверждение превосходства разума над человеческими страстями — это духовное достижение в другом смысле, а именно взаимодействие людей как мыслящих существ. Оно означает признание всеми людьми того принципа, что их стремления определяются материальным и духовным благосостоянием целого, т.е. носят этический характер. Этический прогресс — поистине сущность цивилизации, а материальный прогресс гораздо менее значим и может иметь как благоприятное, так и неблагоприятное воздействие на ее развитие» [8; 85].

А.Швейцер констатирует, что до начала XIX в. в цивилизационном движении были в равной мере задействованы как материальная, так и духовно-этическая стороны прогресса. Однако дальнейшее развитие цивилизации стало во многом зависеть, в первую очередь, от достижений в материальной и интеллектуальной сферах, а этическое начало стало ослабевать. «И после этого в течение нескольких десятилетий наша цивилизация осваивает огромные блага материального прогресса, но вместе с тем лишь смутно ощущает последствия отмирания этических принципов. В этих условиях наш век, не склонный предаваться размышлениям, утвердился во мнении, что цивилизация состоит, прежде всего, в научных, технических и художественных достижениях и что он может достичь своей цели без этики или же, во всяком случае, с минимальным обращением к ней» [8; 86].

В цивилизационной теории Н.Элиаса, которая хотя и была разработана в 30-х годах XX в., но стала актуальной и востребованной только в конце XX в., цивилизационное развитие связывается с изменениями образа поведения и мыслей людей в некотором определенном направлении. Оригинальность идеи Элиаса заключается в том, что, согласно его исследованиям, «различного рода ограничения со стороны других членов общества трансформируются в самоограничения, в результате чего более инстинктивные проявления человеческой деятельности все дальше уходят за кулисы жизни людей в обществе и наделяются чувством стыда» [9; 107]. При этом регуляция всей индивидуальной жизни людей через постоянный самоконтроль становится все более устойчивой, соразмерной и всеохватной. «Из этой взаимозависимости людей возникает порядок *sui generis*, более настоятельный и твердый, чем воля и разум составляющих его индивидов» [9; 108].

В концепции Н. Элиаса основу цивилизационного процесса составляет прогрессирующее разделение труда, а в более широком смысле — разделение социальных функций и налаживание взаимодействия между людьми, что происходит большей частью независимо от намерений и воли участни-

ков такого взаимодействия. Специфика его подхода заключается в выявлении разнообразия тех сторон жизнедеятельности, в которых проявляется такое разделение и сопутствующая ей конкуренция, а также в подчеркивании взаимозависимости людей, формируемой таким разделением. Цивилизационный процесс означает, что нарастание внешнего принуждения, вызываемого взаимодействием в той или иной сфере, приводит к формированию внутреннего самопринуждения. Инстинкты и эмоции подлежат постепенному упорядочиванию в ходе долговременного процесса рационализации. При этом Н.Элиас особо подчеркивает значение ориентации на достижение отдаленных целей, которые и определяют, в конечном счете, основательность цивилизационного процесса.

Н.Элиас выделяет три уровня цивилизационного процесса. Первый уровень — это процесс, который обычно определяется в социологии как «социализация», «аккультурация» и «формирование личности». Второй уровень охватывает развитие социальных норм, регулирующих поведение, мышление и образ чувствований в данном обществе: включая и процесс обучения, и формирование общественного менталитета. Третий уровень охватывает долговременные процессы, в ходе которых реализуются важнейшие достижения (язык, письменность, огонь, орудия труда и войны, научные знания и т.д.), значимые для всего человечества и служащие основой для взаимодействия культур [см. 9; 111].

Все изложенное выше позволяет нам сделать вывод о том, что существенной особенностью цивилизационного развития является его воспроизводимость в процессе человеческой деятельности, поэтому характеристики любого типа цивилизационной целостности имеют человеческое измерение и связаны с ее пониманием как общности бытия совместно действующих субъектов.

При этом людям свойственно не просто воспроизводить условия своего природного, биологического существования в неизменных формах, но и придавать своей индивидуальной и общественной жизнедеятельности определенный смысл. Смыслообразующая составляющая человеческой жизнедеятельности выражается в специфической системе высших целей и ценностей, позволяющей людям, при всех различиях в экономическом и социальном положении отдельных индивидов, вести общую жизнь, осуществлять совместную деятельность. Эти целеполагающие и ценностные установки в той или иной форме усваиваются индивидами и образуют смысловую основу их собственных мотивов и целей. Можно предположить, что именно эти смыслообразующие ценностные принципы становятся тем духовным стержнем, вокруг которого формируется любая цивилизационная целостность.

Поэтому выход из наличных кризисов цивилизационного развития требует разработки новой методологии социальной самоорганизации, способной предложить иную фундаментальную стратегию цивилизационного развития, учитывающую активное сознательное деятельностное участие как можно большего числа людей в ее реализации.

Предпосылки формирования новых идеалов и ценностей складываются во многих областях современного культурного процесса — в философии, искусстве, религиозных поисках, в формирующихся новых стратегиях научно-технического развития (экологическая этика, этика ненасилия, стратегии ненасильственного регулирования сложных, человекоразмерных систем в технике, поиски новых типов философской рефлексии, снимающих жесткую оппозицию субъекта и объекта и т.д.) [см. 10].

В поиске новых путей цивилизационного развития обнаруживается ценность многих мировоззренческих идей и практик не только западных, но и восточных культур, в которых стратегии ненасильственного действия и отношение к природе как к живому организму служили способом регуляции и оптимизации человеческой жизнедеятельности. Отторгавшиеся ранее техногенной цивилизацией, они приобретают новое звучание на современном этапе, согласуясь с представлениями науки о биосфере как целостном живом организме и со стратегиями деятельности, осваивающей сложные, исторически развивающиеся, человекоразмерные системы [см. 11; 671–703].

Современное постиндустриальное общество можно рассматривать как переходный этап к новому типу цивилизационного развития, учитывая, что оно призвано создать условия для разрешения существующих проблем, что в нем основную роль начинают играть информационные, творческие возможности человека, что оно характеризуется как общество перехода к доминированию нематериалистических ценностей (сдвиг от экспоненциально растущего вещно-энергетического потребления к информационному) [см. 12].

Возникающие с нарастающей интенсивностью кризисные явления в современном цивилизационном развитии указывают на то, что возрастает степень ответственности каждого человека за принятие решений в любой сфере его жизнедеятельности. В отмеченных выше тенденциях проявляются перспективы такого направления цивилизационного развития, высшим смыслом которого является

универсальный творческий гуманизм. Универсальный — поскольку он ориентирован на свободное развитие каждого человека и его связей с другими людьми, творческий — потому что это развитие означает максимальную мобилизацию потенциала каждого человека. В определенном смысле универсальный гуманизм, возможно, снимет вековой антагонизм «индивидуалистических» и «коллективистских» ценностей и приведет к их конвергенции.

Фундаментальным условием осуществления указанных перспектив цивилизационного развития являются новые требования к творческому содержанию, личностному смыслу и самостоятельности трудовой деятельности человека. Именно возрастающее влияние потребности людей в более осмысленном, самостоятельном, интересном труде заставляет представителей социальных наук искать соответствующий ей теоретический конструкт. Появляется и все более актуализируется идея о том, что эффективность экономического развития и дальнейший прогресс общественного производства «зависят в большей мере от эволюции составляющих общество людей, чем от закономерностей собственно экономического развития» [13; 3]. Ведущие теоретики социального развития обращают внимание на то, что главная цель экономического и общественного прогресса состоит не в ускорении развития рыночной экономики, а в обеспечении возможностей каждому человеку реализовать свой потенциал и вести здоровую, творческую, активную жизнь, когда совершенствование качеств личности становится залогом и содержанием прогресса всего человечества.

Список литературы

- 1 *Мотрошилова Н.В.* Цивилизация и варварство в эпоху глобальных кризисов. — М.: ИФРАН, «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2010. — 480 с.
- 2 *Февр Л.* Бои за историю. — М.: Наука, 1991. — 635 с.
- 3 *Кант И.* Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане // *Философия истории: Антология.* Сост., ред. и вступ. ст. Ю.А.Кимилева. — М.: Аспект Пресс, 1995. — 351 с.
- 4 *Гегель Г.В.Ф.* Философия истории // *Философия истории: Антология / Сост., ред. и вступ. ст. Ю.А.Кимилева.* — М.: Аспект Пресс, 1995. — 351 с.
- 5 *Тойнби А.* Постигание истории: Сб.: Пер. с англ. / Сост. А.П.Огурцов. — М.: Прогресс, 1991. — 731 с.
- 6 *Сорокин П.А.* О концепциях основоположников цивилизационных теорий // *Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия / Сост. Б.С.Ерасов.* — М.: Аспект Пресс, 2001. — 556 с.
- 7 *Эйзенштадт Ш.* Об источниках формирования цивилизационного подхода // *Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия / Сост. Б.С.Ерасов.* — М.: Аспект Пресс, 2001. — 556 с.
- 8 *Швейцер А.* Об этических основаниях цивилизации // *Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия / Сост. Б.С.Ерасов.* — М.: Аспект Пресс, 2001. — 556 с.
- 9 *Элиас Н.* Цивилизация как процесс роста рационального самоконтроля человека // *Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия / Сост. Б.С.Ерасов.* — М.: Аспект Пресс, 2001. — 556 с.
- 10 *Нейсбит Д., Нейсбит Н., Филипс Д.* Высокая технология, глубокая гуманность: технологии и наши поиски смысла: Пер. с англ. А.Н.Анвара. — М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. — 383 с.
- 11 *Степин В.С.* Теоретическое знание. — М.: Прогресс-Традиция, 2000. — 744 с.
- 12 *Степин В.С.* Цивилизационного развития типы // *Новая философская энцикл.* — [ЭР]. Режим доступа: <http://iph.ras.ru/elib/3357.html/> (дата обращения 17.02. 2014).
- 13 *Изотов М.З., Сарсенбаева З.Н., Хамидов А.А.* Формирование человеческого капитала в независимом Казахстане: социально-философский анализ. — Алматы: Ин-т философии и политологии Комитета науки МОН РК, 2011. — 292 с.

П.П.Солощенко

Өркениет дамуындағы адами фактор

Мақалада өркениет дамуына әлеуметтік-философиялық талдау ұсынылған. Өркениет дамуының үрдісі шындықты тану бойынша адамның саналы және мақсатқа бағытталған шығармашылығының мүмкіндіктерімен үздіксіз байланысты. Әлеуметтік прогреске қол жеткізудегі маңызды факторға адамның қызметі жатады. Адамның сәттілік пен өзіндік дамуы мен өзін-өзі жетілдіруінің, оның әлеуметтік және мәдени өзіндік қызметінің, оның еркін және шығармашылықты белсенділігінің шарттарын, тәсілдерін мен әдістерін зерттеу қажеттілігі дәлелденді.

P.P.Soloshchenko

The human factor in the development of civilization

The article presents a socio-philosophical analysis of civilization development. It is shown that the process of civilization development is inseparably linked to the possibility of conscious and purposeful human creativity to transform reality. Human activities have become an important factor in achieving social progress. The necessity to study conditions, means and methods of successful self-improvement and self-development of a person, his social and cultural initiative, his free and creative activity have been argued.

References

- 1 Motroshilova N.V. *Civilization and barbarism in the era of global crises*, Moscow: IFRAN, «Canon +» ROOI «Rehabilitation», 2010, 480 p.
- 2 Fevr L. *Fighting for history*, Moscow: Nauka, 1991, 635 p.
- 3 Kant I. *Philosophy of History: anthology*, comp., eds. and enter. art. Y.A.Kimilev, Moscow: Aspect Press, 1995, 351 p.
- 4 Hegel G.W.F. *Philosophy of History: anthology*, comp., eds. and enter. art. Y.A.Kimilev, Moscow: Aspect Press, 1995, 351 p.
- 5 Toynbee A. *Study of History*, translation from English, comp. A.P.Ogurcov, Moscow: Progress, 1991, 731 p.
- 6 Sorokin P.A. *Comparative Study of civilizations: chrestomathy*, comp. Yerasov B.S., Moscow: Aspect Press, 2001, 556 p.
- 7 Eisenstadt Sh. *Comparative Study of civilizations: chrestomathy*, comp. Yerasov B.S., Moscow: Aspect Press, 2001, 556 p.
- 8 Schweitzer A. *Comparative Study of civilizations: chrestomathy*, comp. Yerasov B.S., Moscow: Aspect Press, 2001, 556 p.
- 9 Elias N. *Comparative Study of civilizations: chrestomathy*, comp. Yerasov B.S., Moscow: Aspect Press, 2001, 556 p.
- 10 Naisbitt D., Naisbitt N., Phillips D. *High technology, deep humanity: technology and our search for meaning*, translation from English A.N.Anvaera, Moscow: AST: Tranzitkniga, 2005, 383 p.
- 11 Stepin V.S. *Theoretical knowledge*, Moscow: Progress-Tradition, 2000, 744 p.
- 12 Stepin V.S. *New Encyclopedia of Philosophy* [ER]. Access mode: <http://iph.ras.ru/elib/3357.html>.
- 13 Izotov M.Z., Sarsenbayeva Z.N., Khamidov A.A. *Human capital formation in independent Kazakhstan: socio-philosophical analysis*, Almaty: Institute of Philosophy and Political Committee of Science of RK, 2011, 292 p.

B.J.Zhusupova

*Ye.A.Buketov Karaganda State University
(E-mail: zhusupova2013@mail.ru)***The fractal dimension of social space**

The classic paradigm in the study of society in the XX–XXI centuries, began to lose its relevance in many of its provisions. It is found in many metaphysical, straightness, idealization and even lifeless. Classical social paradigm absorbed sound facility in the knowledge society and the world as a whole. But at the turn of 19–20 centuries in all fields of knowledge, both in the natural sciences, as well as humanitarian, discovered a whole new trend in the development, indicating a more complex functioning of the world of nature and society, the presence in it of factors such as relativity, subjectivity, irrationality, chance and even nepredelennost. Modern indeterministic position in the scientific world picture were enhanced appearance of fractal phenomenon that attribute in a complex non-linear objects, to which the society.

Key word: cognitive, scientific, social, fractal, paradigm, synergetic, reductionism, postmodernism, heterology, human.

Modern philosophy is on the new vector of development, which I think we should draw not like the round, involving a spiral of progressive development, but like everything you want. According to M.Mamardashvili, «the most difficult in the modern thought — is accustomed to see the world not like it is ready for understanding» [1; 58]. Indeed, the nowadays world requires significant rethinking and even a new thinking. In a fact, After the usual classical scientific and philosophical picture sometimes significantly losing its approved positions. In this regard, legally revert to the approval of M.Mamardashvili that «the evolution of philosophy happens when something is really broken in this conquered bliss, in this ontological rootedness of person. As a result, a person begins to feel that he has a deal with the world that almost eliminates the possibility of its understanding» [1; 59].

Since the second half of the twentieth century, the «fractal» term has appeared in the science, introduced by the American mathematician B.Mandelbrotom which was spread rapidly in various fields of knowledge: scientific and non-scientific, including the sphere of art (such as art installation, widely used by surrealists). The etymology of the concept of «fractal» comes from the Latin word «frangere» or «fractus» — break, break into pieces; fractional, broken, and its literal meaning — broken geometrical form or geometric shape composed of several parts, each of which is similar as the whole figure, that is composed of its small copies — thus it has the property of self-similarity.

Thus, the fractal is self-similarity, that consists of a small picture, the copy of itself and this is of great scientific and philosophical interest. Trying to divide the parts of the fractal (any size), we get a smaller copy of the original one. Russian philosopher Mikhail Epstein wrote in this case: «The question of what constitutes does cloud have, fractal theory answers: it consists of smaller clouds, which in turns consist of smaller clouds. What do the flames consist of? — The smallest parts of flames that is within themselves, sharing and decreasing, still aflame, and stuck out their tongue. As the modern science represents, the rocky coast, the mountain range, the fluctuating flame, the sea waves, the clouds, the snowflake, the colony of mold are fractal... fractal -is the dynamics of self-similarity, which is reproduced on different levels of its division or multiplication. And it's not a mathematical imagination is the only reliable way to describe the complex phenomena of our world — the rough, winding, devoid of that ideal smoothness, which is attributed by classic science» [2; 25].

Fractal principle is not an exception fir the humanities knowledge, because the whole world around us consists of a large number of small, tiny little world, reduced copies of the whole world, that obvious confirms once again the idea of the unity of the manifold, the ideas of the microcosm, first proposed by the ancient philosophers. The philosophical knowledge, called as postmodern philosophical discourse, the idea of fractal received the greatest relevance and viability. There is a geometric metaphor of the pyramid of life, the terms of the big number of small pyramids.

In the era of scientific and technological revolution the world has changed society in many ways — its quantitative changes such as acceleration of social time together with the expansion of social space from the dialectical inevitably led to tremendous qualitative transformation, contradictions. We are on the «threshold» of the completely new, unknown reality that beckons, triggering the alarm simultaneously.

Nature also socializes. Due to large-scale human activities, penetrated deep into its structure, the nature has changed. Now it is not the one that it was prior to humanity — pristine, untouched. It radically changed its relation with the quality of society. The unbiased confrontation of nature and society is mediated by a man, his influence on it. Nature acts like a humanized material, which is anthropomorphic, unlike myth-making becomes apparent reality. On the one hand, it is actively involved in the nature of human space, broadening the social reality in such way. However, under the pressure of a man it acquires its own history. And now that has changed, it completely in new way, unknown for us, affects at society. A prime example of the human dimension of nature is a big scientific discoveries XX – the XXI century as the surrogate motherhood, plastic surgery, creating GMOs, the creation of synthetic materials and others that, on the one hand, helps in solving many social problems, but on the other hand actively disturb to natural processes, the creation of 'humanised nature, the consequences of which completely undefined.

We live in a period of acceleration of social time, which led to a natural change in the social space. In addition, the trend of the maturing of the usual ratio of social time and space under the influence of a high level of development of information technologies (being here and now, we can communicate over a vast area, including past and future). XX and XXI Century has acquired a lot of epithets — «information society», «post-industrial society», «post-modern society», «postmodern society» — and represents a qualitatively and quantitatively new education compared to all known for us well-known in the history of mankind. In particular, the term «postmodern society» was entered by French poststructuralists (Derrida, Jean-F.Liotar, G.Deleuze, R.Barthes, etc.) as a symbol of the spiritual state of society, due to the fact that the collapse metanarratives culture («rules») that justify, organize the life of society and man. «Postindustrial society» — the term was proposed by D.Bell.This confirms the complexity of social life, the study of which is possible only by using the fractal thinking.

Any notion bears the stamp of the fractal. For example, in conjunction concepts of «heart» and «mind» every single term contains an element of another one — a clever heart and heart mind- and only because they represent the system in such way. It was very well written by Kazakh philosopher Abai in his work «Words of edification».

A particular example of a fractal is a man. The life of man — is a nonlinear system, the most nonlinear system of all existing ones. And this is because of the presence of the liberty of spirit, freedom and unpredictability of selection of thoughts, desires and actions. What is the extent of this freedom, what is the degree of skill to use it — and today the questions are sharp, open, burning in the philosophy of existentialism, philosophical of anthropology and postmodernism. By the way, Aristotle revealed this man's strange: since the birth of the ability to move, to think and to speak, person do not know how to use all of them and he has to developed these skills, that makes to do work out, logic and rhetoric.

There is no direct linear correspondence between the age of the human soul and biological age. It is clearly and definitely reflected in the age structure. At each moment of human life man consists of all of his ages, just as every age, too, goes through all other ages, includes them all. «That is the fractal structure of the person who responds to the fractal structure of the universe and may itself fatefully to be respond to it... The old age also has childhood... We have a maturity of old age... And there are old in old age» [2; 27].

Moreover, a person who is fully consistent with the measure of the same age and deprived of evidence of other ages is not real. «He wears his age like all right-fitting suit, under which there is not a living body, there is a plastic doll. Even-aged man — is a dummy, exhibited in the Museum of the imaginary human age» [2; 28]. Man is interesting and natural, when he is the bearer of all ages at the same time: in childhood, adolescence, youth, adulthood lurking signs of wisdom, and in adulthood the childishness, spontaneity and openness are not lost.

It is no coincidence that there are cognition the concept of «ontogeny» and «phylogeny» in social cognition, which mutually penetrate inside each other, representing the inseparable unity of ambivalence. Thus, the evolutionary development of mankind is considered by analogy with the evolution of the single body (hence, the ancient world of childhood is often called as humanity) and individual development of the organism assimilates the process of development of all mankind.

Fractal does not develop linearly. The dynamics of the self-similar fractal science explains by self-organization. Therefore, man as a fractal is a complex self-organizing system. In this sense, the fractal — is a transitional, quasi, potentially becoming the new state system, characterized by chaotic, unstable, which gradually changes, evolves to a stable, orderly unit. Hence the concept of a fractal is central in synergetics.

Our human intelligence is static, we perceive things around us as «instant photograph», as it has already been granted, not as a process of perpetual change. Sustainable immutable things — are the extreme state of

fractal. Moreover, almost all of nature consists of transitions from one state to another, of the processes. Heraclitus understood it, saying that «everything flows» (panta rei) and «you can't step twice into the same river». The concept of fractal, so should be a new methodology of all knowledge, particularly philosophical, when not only the processes in a laser, chemical reactions, but also a person, society, language, and thought — are fractals. It was in the XX–XXI centuries when the instability of society aggravated, when small, seemingly insignificant actions of individual people became led to catastrophic consequences for society (especially in the field of interethnic and interreligious relations).

A major role for the development of the theory of evolving systems to which the synergy with its concept of fractal philosophical and universal ideas of development played, self-similarity and the similarity of things to each other, the unity of diversity, non-equilibrium being, spirit being, other representations of the self. So, the idea of the universality Lao-tzu in ancient Chinese philosophy and Heraclitus in ancient Greek expressed, which later developed by Hegel, Darwin, Marx and many others. The idea of scaling all things in common which are laid seeds — homoeomerics suggested by Anaxagoras (all around), and Leibniz in the doctrine of monads. The idea of the unity of harmony and disharmony in the things that is being realized disequilibrium was in the doctrine of the Pythagoreans of irrational numbers. The idea of a spiritual base being developed by idealists and religious philosophers in the West and East.

Of chaos and order in the development of the world talked of Lao Tzu, Confucius, Heraclitus, Parmenides, Hegel in his doctrine of Nothing Shopengauer, Nietzsche, and many existentialists. Lao Tzu establishes the principle of non-action, following the Tao — the natural course of things. The Buddha calls for the median, warning of the dangers of absolute everything falling into extremes. The Russian Orthodox philosophy was known the philosophy of silence within the framework of the mystical teachings of Hesychasm.

Idea of the vector in the evolution of life (hence the description of schematic) of the definition of objectives in international development expressed by Aristotle, scholars, philosophers of the Renaissance, Fichte, Hegel, Marx, N.Fedorov, Vladimir Solovyov, V.Vernadsky.

If in the process of self-evolution of the system (which is undoubtedly true people) to identify the main stages of development, their 3: beginning, middle and end of the stage. Fractal is just average, the main stage of development as an unstable, transient.

Man as a fractal is a process, hence its elusiveness, ambiguity, incompleteness, distressed. If, for example, the nature and evolution of the animal at the time of birth can be set with a certain accuracy, a person is unpredictable and determine what its essence and what is its future impossible. This is based existentialism, asserting that human existence precedes his essence.

Starting with Heidegger receives the relevance of the mystery of human nature, as a secret not a particular object exists, but uncertain of the «background», which allows you to see things [3; 23].

In the XX century, the world finally losing quality solidity becomes mosaic, man increasingly difficult to associate themselves with a certain, stable system of external circumstances. The founder of philosophical anthropology of Max Scheler wrote: «The man has become fully problematic, when he no longer knows what he is, at the same time he also knows he does not know that» [4; 132]. This mosaic of human existence is certainly explained by rapid move scientific and technological revolution, with the fantastic — a short time radically altering both scientific and social space around the person. Farther and farther we move away from the book culture, appeals to the orderliness of certainty of human existence, to meet the unknown and invisible virtual screen in which a person is closed again, encrypted, undefined, ambiguous, multifaceted (try to decipher the sign, symbol). For the variety and diversity of mobile communication supernova lost the depth and truth of the real human communication that has long served as a means of recognition, recognition of the man himself and the other for himself. But what is it? Whimsy research time or a wish to escape from the reality of man, which he has long tried to conquer, but never found a way to do this? It may be that the virtual world — this is another trick of the universe, the illusion of freedom, peace, happiness, hope to find a genuine empty yourself, your identity? Or maybe a person and do not need the identity? Freedom? And this is another ghost? And maybe it is escape from freedom from Fromm? Questions ever-open...

Man is trying to give meaning, the meaning of human. According to Camus, the man is a problem for himself when asking himself the question about the meaning of his own existence, the boundaries of their existence, of the difference from their own kind, of all living beings.

Uncertainty person projected on society. Jean Baudrillard calls the modern society with their values based on the «principle of uncertainty» [5; 7]. In such a situation, that J.Habermas calls the «post-metaphysical pluralism» [6; 102], the formation of any moral and ethical values difficult. Hence it becomes clear relevance axiological aspect of uncertainty».

The problem of uncertainty, in addition, revealed through communication with such relevant areas of human knowledge, as the prediction and prognostics. Uncertainty clearest way finds himself in a probabilistic future openness which often creates a state of existential terror, «Future Shock» (Alvin Toffler) [7; 7]. In addition, many believe it is now, many cultures and civilizations are in a state of crisis, in the vicinity of the critical points of development. Uncertainty in these points becomes the maximum, which gives the issue a special urgency. There are uncertainties relationship with the phenomenon of marginality, as the ambiguous position of being-human is largely a consequence of this phenomenon.

And finally, one of the most pressing is the problem of the relation of uncertainty in human existence with freedom and necessity. For all currently existing ambiguous interpretation of freedom is the ability to determine their own existence is the first indicator of freedom. The uncertainty is arising in the implementation of existential possibilities, it plays an ambiguous role. On the one hand, she is able to significantly distort the very image of life, on the other hand, do not be uncertainty manifested in the human being as a probability, «fan» of possible paths from which the selection, there would be no freedom.

The uncertainty principle in social cognition, regardless of its status (ontological or epistemological) highlights the complexity of social cognition, tries to reflect the particular object and subject of the study, called the society and the people in the society, no doubt representing using synergetic terminology dissipative, complex fractal systems. Accelerating the pace of social development, globalization, the intensification of social interactions, social contradictions and conflicts further complicate the ability to adequately explain the complexity and uniqueness of the modern world and lay the traditions and styles of uncertainty, even undecidability in social philosophy. Moreover such traditions are not only a consequence of the above components and trends, but are also a methodological basis for their comprehension and understanding of the world to resolve the crisis. Thus, knowledge of man and society in the light of these problems, the further development of society and the extent of possible control its processes, the development of conceptual bases of social cognition timely and objectively determined. At first glance, the uncertainty principle inadvertently runs into the problem of determinacy or indeterminacy of social development, which makes it possible or impossible to social cognition in general. But this dilemma arises if you use a linear paradigm of social research. If you use other research paradigms, such as post-modern, in which there is no centering principle and single code, or scientific synergy, the uncertainty in social cognition as well as in social development clearly emerges as an indispensable attribute of them, without questioning and certainly not denying the importance and the ability of the social sciences themselves. And it's not just another ingenious paradox of human knowledge, and an indication of the specifics of the object and subject of social cognition — society and its media rights, which the comprehension of the essence and existence which not only reached its logical conclusion, as has acquired even greater uncertainty explicitly present in the modern era. This further convinces us in fractal human.

Man as a fractal is incomplete, it is in the eternal search process of becoming. Hence, the fact that the man was «ripped» from his own life. In accelerating the time he lives or past, yearning for it and calling it often «good», or the future, laying on a large bright hope. He does not live here now. All the time he is only willing to live. Therefore, the end perceives as a surprise.

Fractal of human is obvious, no doubt, but a synergistic type of thinking is needed. What does it mean to think Cooperate? The one thinks cooperate who understands that: 1. bytie — is not the finished structure of the universe, and the network of fractals — is a self-organization processes; 2. any complex system is open to the outside world; 3. The each system aims to attractor (sustainability); 4. Subject to the evolution of the main parameters of the order. The one thinks cooperate who thinks in dialogue; who thinks using the soft (flexible) thought forms; who remembers the eternal becoming, but does not forget that «all in one».

Fractal view of the world has led to the emergence of the philosophy of science of complexity and difficulty. Central of this development is the need to predict the behavior of systems that can't be accurately described, and modeling — for example, economic, social and natural.

Inherent classical philosophy the concept of «world view» creates the concept of «film world» as a living process of a change of scenery. Of the latter, non-standard attempts to overcome the crisis of knowledge can be identified:

- 1) the science of complexity, coming out of synergy;
- 2) spiritual science associated with the search for synthesis of science and religion;
- 3) rejection of the principle of reduction;
- 4) the rejection of the classical linear social paradigm...

For the complexity characteristic of infinite variety, incompleteness, uncertainty. Even between the animate and inanimate blurred the line. It did not become the world and the world of perpetual becoming.

Thus, in modern science and philosophy of cognitive problems found acute urgency and complexity. Kant posed the question about the possibilities of human knowledge remains open. With the emergence of the uncertainty principle in science and philosophy appeared postmodern temptation inflation truth. Despite the presence of the inevitable elements of uncertainty, chaos, there are certain limits of our penetration into the future, there is a horizon of our vision for the future. The question is about the change of cognitive paradigms, one of which was a synergistic paradigm to the concept of fractal thinking.

The discovery of the principle of synergy has made it possible to change the methodology of knowledge, both scientific and philosophical. Since the late 20th century synergetics was actively penetrate into the sphere of social sciences, and the synergetic paradigm today occupies an important place in the social sciences. Society — is complexly open system which, on the one hand, corresponds to a synergistic paradigm of research, on the other hand, it poses a problem. So, one of the pioneers of synergy, Ilya Prigogine pointed out the difficulties of application of social synergy to the study of social processes that explains the uncertainty of the parameters (such as «quality of life»); the need to consider «... pretty tough given the external environment with which the system in question exchanges of matter, energy and information»; the presence of a person «own projects» and «voluntarily» [8; 211].

Synergetics, therefore, is a new methodology, a new concept of knowledge, both natural and human, a new paradigm. That synergy is a paradigm of scientific research show: the presence in it of several divergent trends; philosophical treatment of its ideas; application and development of synergy is happening in a number of disciplines. In general, the concept of paradigm proposed American philosopher Thomas Kuhn in the mid-20th century. Based on the concept, synergies can be considered new paradigm of science. Synergetic Paradigm seeks to discover the whole knowledge of its facilities, find their unity, so its appearance is one of the progressive stages of the development of science.

More philosophy applies concepts of instability, bifurcation, nonlinear. Synergetics claims to act like a new world, radically changed the understanding of necessity and chance in the world and society. Under the new methodology investigated the forms and causes of social processes. There is a new understanding of the case as an independent factor of social evolution and its role in public self-organizing processes. It turns out that the society and people of fractal organized, which corresponds to a synergistic paradigm.

Not knowing what awaits us in the future, we are already seeing a lot of unusual, fascinating and frightening at the same time we have the phenomena of paradoxes in nearly all areas of the world around us and present in our reality. This finding with the discovery of the theory of relativity multilayered, ambiguous, multi-level nature, new, unknown to science anomalous and paranormal, sometimes mystical phenomena in man that firsthand indicates unexplored mysteries of the human mind and the world as a unit.

XX and XXI century exposed the complexity of the universe in general, and social life in particular. Modern man is in a state of confusion, helplessness before challenging the unknown. How did he navigate the complex, contradictory and uncertain world? Where are the limits of certainty and uncertainty of complex systems concept? What is difficult to understand? Each of us affects the situation of waiting and looking into the future. How to prevent a social crisis, as the lead society on the path of the progress of civilization? You must be able to understand the laws of self-organization, which operates a complex system. «An important role is played here by the chaos,» free will «disorderly behavior at the micro level, leading to the emergence of macro-level dissipative (non-equilibrium open) processes. That dissipative processes combined system components into a single unit, promote common development. This — the transfer of information, human migration, this spread of disease and market relations. Without these events, each part of the system is closed on itself, from the general structure» [9; 89].

The dynamics of civilization so great that at the time of acute perfect, seemingly minor accident lead to unpredictable macro-consequences. For example, a group of terrorists could pose a threat to the existence of human world.

To this end, humanity must be able to apply the principle of co-evolution of complex systems, know the laws of their joint global development. On the first place, we must move away from the «homogenization» of the principle of equalization. Structure totally different levels of development can come together into one complex.

Sociologists therefore proposes to raise the level of non-linearity of the medium, its degree of complexity. «This kind of» environmental education «is also often found in self-organizing systems. Is this not how people are doing every day, raising their children? If we compare the brain child of tabula rasa, a blank page,

the education is not merely filling her knowledge and skills, but above all the improvement of the material to this page so that it is self-sufficient could give rise to ideas and concepts, to build on its model of internal environment and surrounding the world» [9; 90].

But most of all we must think about radical change in human civilization itself. In the information society, which was formed in the last decade, and fundamental change in the relationship between people. In place of the pair interactions come collective, and thanks to modern scientific and technical means of communicative in these relationships include a huge mass of people. This further increases the scale of the non-linearity of the medium, the level of complexity of society, social relations and relations. I think that knowledge and skillful application of the laws of self-development of dissipative systems, the principles of their co-evolution, self-creation based on these complex structures will allow to develop a new positive approach to solving global problems facing our modern science and in general to human civilization.

In the West in recent years, a new direction was found, called «complexity science» (science of complexity). It is yet an interdisciplinary direction and consists of a collection of different techniques, philosophical views, intellectual discourses, metaphors in order to study complex systems. The main objective of this line — to be able to predict the trends of development of those systems that do not lend themselves to precise unique description, which, no doubt, include, for example, natural, social and economic systems.

Our future is open and diverse, but it is not arbitrary, or social cognition a priori, it would be meaningless, that does not correspond to the facts. There are a number of future development opportunities. This range is determined mainly by its own properties.

Fractal concept as the post-classical, on the one hand, is opposed to reductionism as an attribute of classical linear research paradigms. But on the other hand, reductionism — is a priori property of the human mind, making out anthropic human knowledge, and therefore gives an approximate reflection of reality (by the way, Euclidean geometry is an example of reductionism). As for the study of synergetic paradigm, claiming to fractal theory, it inscribes the latest mathematical representations associated with the names of mathematicians Cantor Koch Mandelbrot managed to explore the complex, non-linear structure (Mandelbrot was able to measure the length of coastlines). Nevertheless, it seems that it is the same reductionism, complicated indeed, but still offers the tough rationalization, schematization, mathematization in the study of any processes.

But whether is this the essence of the fractal paradigm?

References

- 1 *Мамардашвили М.К.* Введение в философию из книги «Философские чтения». — СПб.: Азбука-классика, 2002. — 832 с.
- 2 *Эпштейн М.* К философии возраста // Звезда. — М., 2006. — № 4. — С. 25–28.
- 3 *Хайдеггер М.* Время и бытие. — М.: Республика, 1993. — 448 с.
- 4 *Шелер М.* Человек и история // THESIS. — М., 1993. — № 3. — С. 132–154.
- 5 *Бодрийяр Ж.* Система вещей. — М.: Рудомино, 1999. — 224 с.
- 6 *Хабермас Ю.* Будущее человеческой природы. — М.: Весь Мир, 2002. — 144 с.
- 7 *Тоффлер Э.* Шок будущего. — М.: АСТ, 2002. — 557 с.
- 8 *Пригожин И., Стенгерс Н.* Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. — М.: Наука, 1986. — 432 с.
- 9 *Палатников Д.Е.* Социальная синергетика как новая парадигма в социально-философском познании // Фундаментальные исследования. — М. 2009. — № 1. — С. 89–90.

Б.Ж.Жүсіпова

Әлеуметтік кеңістіктің фракталдық өлшенуі

Мақалада XX–XXI ғғ. қоғамды зерттеу классикалық парадигмасы өзінің өзектілігін көптеген салаларда жоғалтуда. Оның сипаттамасы метафизикалық, бірқалыпты, идеалистік және жансыз деп айтуға болады. Классикалық әлеуметтік парадигма әлемді және қоғамды танып білуде рационалды көзқарастар орнатты. Автор XIX–XX ғғ. білімнің барлық салаларында, жаратылыстану және гуманитарлық, жаңа тенденциялар байқалатындығы жайлы айтты. Бұл табиғаттың және қоғамның күрделі функционалдығы, ондағы релятивтігі, субъективтігі, иррационалдығы, кездейсоқтығы және белгісіздігі деп ойлаймыз. Қазіргі әлемнің ғылыми бейнесі индетерминистік позициясы фракталдық феномен арқылы күрделі сызықтық емес қоғам сияқты объектілер арқылы күшке ие екендігі дәлелденген.

Б.Ж.Жусупова

Фрактальное измерение социального пространства

В статье отмечено, что классическая парадигма в исследовании социума в XX–XXI вв. стала терять свою актуальность во многих своих положениях. Она обнаружила во многом метафизичность, прямолинейность, идеализацию и даже безжизненность. Классическая социальная парадигма, подчеркивает автор, впитала в себя рациональные установки в познании общества и мира в целом, но на рубеже XX–XXI вв. во всех сферах знаний, как в естественно-научной, так и гуманитарной, обнаружились совершенно новые тенденции в развитии, что свидетельствовало о более сложном функционировании мира природы и общества, о наличии в нем таких факторов, как релятивность, субъективизм, иррационализм, случайность и даже неопределенность. Выделено, что современные индетерминистские позиции в научной картине мира были усилены появлением феномена фрактальности, который атрибутивно присущ сложным нелинейным объектам, к которым относится социум.

References

- 1 Mamardashvili M.K. *Introduction to the philosophy of the book «Philosophical reading»*, Saint Petersburg: Azbuka-Klassik, 2002, 832 p.
- 2 Epshteyn M.K. *Zvezda*, Moscow, 2006, 4, p. 25–28.
- 3 Heidegger M. *Time and Being*, Moscow: Respublika, 1993, 448 p.
- 4 Sheler M. *Thesis*, Moscow, 1993, 3, p. 1321–154.
- 5 Bodriyyar J. *System of things*, Moscow: Rudomino, 1999, 224 p.
- 6 Khabermas Yu. *Future of Human Nature*, Moscow: Ves' mir, 2002, 144 p.
- 7 Toffler T.E. *Future Shock*, Moscow: AST, 2002, 557 p.
- 8 Prigogine I., Stengers N. *Order out of Chaos: Man's New Dialogue with Nature*, Moscow: Nauka, 1986, 432 p.
- 9 Palatnikov D.E. *Basic Research*, Moscow, 2009, 1, p. 89–90.

С.К.Рақымжанова

*С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана
(E-mail: rahimzhanova.82@mail.ru)*

Қазақ мәдениетіндегі философия феномені

Мақалада автор қазақ халқының даналық рухын айқындаған. Қазақ ойшылдарының философиялық көзқарасын ашқан. Қазақ философиясының философия тарихындағы және адамзат өміріндегі рөлін анықтаған. Қазақ философиясының даму тарихын көрсеткен. Қазақ философиясының даму тарихын анықтай отырып, оның адамзат өмірінде алатын орнын анықтаған. Қазақ философиясына қатысты негізгі мәселелерді қарастырған. Қазақ философиясының бүгінгі келбетін және философиялық ойлаудың жаңа моделін көрсеткен. Қазақ философиясы бойынша зерттеудің ғылыми бағыттарын анықтаған.

Кілт сөздер: философия, мәдениет, дүниетаным, миф, адам, әлем, табиғат, ар-ұят, ынсап, шаманизм, әдіснама, ұлт.

Философия — бүкіл адамзатты танудың басты жолы, ал қазақ философиясы қазақ халқын танудың бірден-бір жолы деп білеміз. Қазақ бітім-болмысын, адамгершілік негізін анықтаған көшпелі мәдениеттің тарихи типі. Қазақ халқын тану үшін оның ұлтының бойына сіңген ұлы данышпан даналардың қалыптастырған ғасырдан ғасырға ұласқан, ғасырлар бойы қазақ халқының қойнауын бойлаған даналық рухын тануға міндетті. Қазақтың даналық рухы даналық дүниетанымы басқа елдерде қайталанбайтын төлтума өнерінде мақал-мәтелінде, аңыз әңгімелерінде, шешендік өнерінде, рухани құндылығында жатыр. Қазақтың кең байтақ даласы, тау-тасы, топырақ, жануары оның дүниетанымдық көзқарастарында ерекше орын алған. Қазақ халқының даналық дүниетанымы қазақ өмірінің болмысымен, шаруашылық тұрмыс жағдайымен, саяси қызмет ахуалымен, халықтың бойына біткен тәлім-тәрбиесімен, халқымыздың керемет бай әрі терең ойлы асыл қазына тілімен ұлы даналардың мұраларымен тығыз байланысты. Қазақ философиясы адамның этикалық, эстетикалық қабілетін арттыратын, қоғамда белгілі бір көзқарас қалыптастыратын, адамның санасында шөгіп жатқан құндылықтарға сәуле түсіретін қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан даналардың асыл мұрасы. Ана сүті жас баланың буыны бекіп, бұғанасы қатаюға қандай әсері зор болса, сол секілді қазақ даналығын оқу арқылы әрбір қазақ баласының азаматтық рухы көтеріледі. Қазақ даналығын оқи отырып, оның ұлтының бойына сіңген дүниетанымды тани аламыз. Бүгінгі күні өзіміз өмір-тіршілігімізде қолданылатын таным түсінігіміздің түптамасы тереңде екенін сезінген сайын тарихымызға, ұлттық пәлсапамызға деген құмарлығымыз арта түседі.

Қазақ философиясының ерекшелігі адамдық қатынастардың рухани-құндылық аспектілерінің экономикалық шындықпен байланысымен де анықталуы керек, ал соңғы мәселе әдет-ғұрып, саяси сана, мінез-құлық және құндылықтар формасымен анықталады. Біздің ойымызша, тарихи фактілерді көрсету ғана емес, отандық, патриоттық идеялар негізінде халықтың әр кезеңдеріндегі мәдениетін, даналығын, руханилығын тарихи және мағыналы түрде анықтап, олардың аксиологиялық, методологиялық, герменевтикалық сипатын көрсету қажет.

Халқымыздың рухани қазынасы мол. Әрқайсысы адамзаттың табиғи-тарихи тіршілігіне ұлылық берер биік арман асуларын аттаған сайын жаңа мақсатта, жаңа жолға бастайтын тарихи баспалдақтары іспеттес. Өмір өзегінің азығы болар ең маңызды бастау тарих пен мәдениеттің дамуына қажетті объективті алғышарттарды дайындап беретін танымдық болмыс, сол тарихта мәдениетті, парасатты философияны жасайтын адам. Олай болса, қазақ философиясының проблемалар жүйесі де «Адам – Әлем» екендігін тура айтуға болады.

Тәуелсіздіктің рухымен ортамызға қайта оралған Қорқыт Ата мен мұсылмандық қайта өрлеудегі ғұламаларымыздың мұраттарынан ұлт-өнеге алуға бет бұруымыздың өзі тарихи-мәдени құбылыс. Адам және адамгершілік, білім мен өнерге үйрену, еңбексүйгіштік пен сыйластық, достық пен сабырлық сияқты адам болмысы тақырыптарын тереңінен толғап, таза ой маржандарын тере білген даналарымыз жеткілікті.

XVI–XVII ғғ. қазақ философиясы космологияға бағытталды. Оның ішінде жұлдыз әлемі, мұсылмандық күнтізбе және эмпирикалық (тәжірибелік) метеорология болды. Космологиялық

түсініктер діни сенімдермен байланысты. Олар әсіресе ақын, сал-сері, жырау шығармашылығында, Доспамбет, Шалкиіз, Жиімбет ерліктерінде байқалды. XVIII ғасырдағы «ақтабан шұбырынды» философиялық проблемаларды ақыл мен үкімет ара қатынасында, практикалық философия мәселелері ретінде қойды. Бұқар-жыраудың «Практикалық зердесі», Ақтамбердінің этикасы, Төле, Әйтеке, Қаздауысты Қазбек билердің рух философиясында қалыптасты. Бұл Махамбеттің, Шернияздың, Сүйінбай, Шөже, Жинақ, Кемпірбай шығармашылықтарында және «Қармыс-Батыр», «Балуан-Нияз», «Бекет-Батыр» шығармаларында байқалды.

XIX ғ. философиясында Ш.Уәлихановтың қоғамдық прогресс концепциясы мен әлеуметтік-саяси көзқарастары ерекше орын алды. Өзінің ағарту философиясында Ы.Алтынсарин жастардың тағдырын ерекше көңіл бөліп, педагогикалық және психологиялық көзқарастарын дамытып, халқымыздың өмірде жаңғыруын көкседі. Қоғамдық дамудың жаңа сатысында эстетика көтеріліп, ақындардың айтысы, хикаялар мен қиссалар жаңа этикалық поэмалар өз көріністерін тапты. Музыкалық мәдениеттілікке Құрманғазы, Дәулет-Керей, Тәттімбет, Ықылас, Біржан, Мұхит, Ақан сері, Жаяу Мұса, Әсет, Сара т.б. ән-жырлары мен күйлері арқылы көрінді.

Философияның ең жоғарғы көрінісі — Абай Құнанбаев. Өзін «философ» деп есептемесе де, оның айтуынша, философтар Платон, Сократ, Аристотель табиғат — адам — қоғам жүйесінде философияның экзистенциалды мотивін ашып, «45 қара сөзін» болашақ ұрпағына өсиет етіп кеткен ұлы тұлға.

Абай Құнанбаев — қазақ халқының ұлы данышпан ойшылы, ұлы ғұламасы. Абайдың философиялық көзқарастары:

*Атымды адам қойған соң,
Қайтіп надан болайын, —*

деген қағидасынан басталады [1].

Әрбір адамды өз болымысына сай өмір сүруге шақырады. Өмірде адам бойынан адамдық әрекеттерден басқа хайуандық әрекеттерде бой алады. Ал адам хайуандардан ақыл-ой арқылы өзгешеленбейді ме? Міне, адам өзінің ақыл-ой, санасы арқылы өткінші өмірде орынды әрекет етуге шақырады.

«Ей өтіп кеткен қайран күндерім-ай» демейтіндей, өзінің адами табиғатына сай әрекет етуді талап етеді. Адам табиғаттың аясында туған ұланы. Ендеше, сол табиғаттың аясындағы бұта, сол берілген мүмкіндікті, еркіндікті пайдалана отырып, неге өспейді. Өздерінің орынсыз әрекеттері арқылы өмірдің тұнығын шайқап, шат-шалағай болатындығы не? Адам атына лайықты іс істеліп, оның мәртебесін көтеретін биік мұраттан мұрындық болмаса, өзгенің бәрін-бәрін қойғанда пендешілік, ал әрілеп айтсақ, хайуандықтың айналасындағы бірдеңелер болып шығады. Ондай адам тіршілігінде от оттап, су сулаған жабайы хайуан «нәжістің қабы», ал өлгеннен кейін, одан да сасық өлексе, бара-бара қара топыраққа айналып кететін шіріндіге айналмақ. Сондықтан әрбір адам адамдық мәнділігін жоғалтпауы шарт. Ол үшін Абай адамдарды ғылым-білімге, адамгершілікке, еңбекке шақырады. Надандық пен күрестің басты құралы — ғылым-білім. Халқының санасына сәуле түсіргісі келді, ол сәулені Абай ғылымнан іздеді. Білімді адамның жүрегі — айна, көңілі ояу. Білімді адам үнемі білген сайын білуге талпынады, өйткені көкірегі ояу, бірден айтса, жаны балқып шын көңілімен еліге тыңдайды, беріле ұғынады. Білімнің күдіреттілігі соншалықты, адамның санасында шөгіп жатқан құндылықтарға сәуле түсіреді. Тек қана биологиялық қажеттіліктерді қанағаттандыру адам үшін түкке тұрғысыз нәрсе. Әрине, биологиялық қажеттіліктер тұқым жалғастыру, тамақ ішу, құрып кетпеу үшін қажет. Ал адамды мәңгілікке жетелейтін оның рухани өмірі. Рухани өмірде адам шексіз мәңгіліктің аясында өмір сүреді. Өлмес құндылықтарға қол созады. Адами мәнділігін жоғалтпауға тырысады. Адам тек қана биологиялық қажеттіліктерді қанағаттандыратын болса, адамға тән көптеген құндылықтар қалыптаспаған болар еді. Адамды мәңгіліктің аясына жетелейтін оның рухани өмірі екендігін болашақ ұрпағына жеткізеді. Адам болам десең, байлықпен озбай, адамгершілік, ғылым, ар-мінезбен оз дейді. Кісінің адамшылық қасиетін бірінші орынға қояды. «Өмір жолының екі басы» туу мен өлу ғой. Екеуі де тәңір ісі, жаратылыс заңы. Осы екі аралықта өзіңе шақтап берілген өмірде құлап кетпе, тура шық дегенге шақырады. Адамгершілікті жоғары бағалап, әрбір ісің адамшылыққа бастауға шақырады. Жалған намыс сақтау қасиет емес, ар-ұят адамшылықты сақтау қасиет. Ар-ұят жазасы бар жазадан ауыр. Қазақта: «Өлімнен ұят күшті» деген қағида текке айтылмаған секілді. Абай — қазақ халқының ұлы ғұлама данышпаны. Абайдың дүниетанымы терең даналық, оның философиялық экзистенциалды мотиві терең, синтездің сипаты да бар. Абай дүниетанымында қазіргі заманымызда ерекше орын алатын ар-ұят мәселесі өз өрнегін табады. Кімнің

ұяты жоқ болса, оның иманы жоқ, — дейді Абай. Ұят деген — адам өз бойындағы адамшылығы. Ал ұялып қызара білу адам бойындағы адамгершілік қасиетті білдіреді. Ұялу — жақсы сезім, ең жақсысы адамның өзінен-өзі ұяла білу. Егер адам өзінен-өзі ұялса, жаман харекетке бармайды, өтірік, өсек, мақтаншақтыққа салынбайды. Көбінесе адам өз-өзінен ұялмаған нәтижесінде өзгелерді алдайды. Кімде-кімнің әділеті жоқ болса, оның ұяты жоқ. Әділ, шыншыл адам ешқашан ұятсыз әрекетке аяқ баспайды. Адал еңбекпен мал іздемек — ол арлы адамның ісі. Егер де адамдардың бойында ар-ұят болса, оның әрбір істеген әрекеті адамшылдыққа бастайды. Ешкімге зиян тигізбей, қазіргі қоғамымызда адамның бойында ар-ұят табылса, ол болашаққа деген сенімді жол болар еді. Шындығында жалған намыс сақтау қасиет емес, ар-ұят — адам бойындағы ұлы қасиет. Арлы адам әрбір ісін әділділікпен істейді, ақты ақ дейді, қараны қара дейді. Не әділ болса, сол мәңгілік қой. Әділді әділ деу қажет деп қарау қажет екендігін ұғындырады.

XX ғасырда қазақ философиясы репрессияға ұшыраған, не қудалаған зиялы қауымның іс-әрекеттерімен байланысты. Жаңа қоғамдық қатынастар негізінде (қоғамдық қатынастарды жасайтын адам) ұлттық философияны дамытқан, «Үш анық» еңбегі арқылы синтетикалық ой-тұжырым жасаған Шәкәрім Құдайбердиев. Шәкәрім Құдайбердиев — қазақтың ұлы данышпан ойшылы. Оның дүниетанымында көбіне мораль философиясымен мәдениет ілімін қамтыды. Шәкәрім дүниетанымында Тәңір, Нұр, Күн, Табиғат — ол үшін қасиетті, киелі ұғымдар. Оның дүниетанымы мораль философиясына жақын.

*Еңбекке шыда ебін тап,
Сабырдың түбі сары алтын.
Өзімшіл болма, көпті сыйла.
Адамның бәрі өз халқың [2; 45].*

Адамзатқа өзара бірін-бірі қор қылмауға шақырады. Адамзатқа ортақ негізде өмір сүруге үндейді. Әрбір адам адамзатқа ортақ мүддені қорғауға, адам деген ұлы ұғымды қор етпеуге шақырды. Ар-ұят мәселесін бірінші орынға қойды. Егер адам өзіне сай адамгершілігін адамшылығын жоғалтса, оның өлгенімен бірдей. Бар жазадан ар-ұят жазасы ауыр. Қараңғы елді надандықтан құтқарудың басты жолы адамгершілік пен өнер, білім жолы деп біледі. Өнер білімге сүйене отырып, адамгершілік мақсаттарды туралы көзқарастарды көтереді. Ойшылдың өлеңдері, шығармалары терең даналыққа толы. Осындай шығармаларының бірі «Үш анық». Бұл Шәкәрімнің терең даналыққа толы шығармасы еді. Шәкәрімнің дүниетанымындағы өзекті мәселе — ар-ұят мәселесі. Әрбір адам дүниеге келгеннен соң мақсаты дос көбейтіп, өзгелермен адамгершілік, ар-ұятты сақтамақ. Өйткені өмір бірқалыпты тұрмайды, ол аумалы-төкпелі. Қазақ дүниетанымында жақсылық пен жамандық категорияларының алатын орны зор. Себебі жамандық жасаған адамның өзіне, жақсылық жаса, сонда оны жеңесің, жақсылық жасасаң, жарқырап ашылып, толарсың. Ар — үлкен, ұлы ұғым. Ар — адамның өмір сүруінің бірден-бір кепілі. Ұят сезімі ардан келіп шығады. Ары жоқ адамда ұят болмайды. Осы ар-ұят мәселесі Шәкәрім дүниетанымында ерекше орын алады.

*Сабыр-сақтық ой толып болмаған жан,
Анық төмен болмай ма хайуаннан,
Ынсап, мейірім, ар-ұят табылмаса,
Өлген артық дүниені былғағаннан, —*

деп жырлайды [2; 57].

Әрине, адам қарны ашса, өмір сүруі мүмкін, қаны бұзылып, ар-ұятты сатса, саналы адамның өмір сүруі мүмкін емес. Қазақта осыған орай жоғарыда айтылған «Өлімнен ұят күшті» деп таныған. Егер ар-ұятты аяққа бассаң, өлгенмен бірдейсің. Сондықтан қазақ дүниетанымында ар-ұят мәселесіне байланысты тірі жүріп, арамдықпен бал жалағанша, адамгершіліктің уын ішіп өлген артық деген идеяға сәйкес өмір сүруге шақырады. Шәкәрім Құдайбердіұлының ең негізгі философиялық шығармасы — «Үш анық». Шәкәрім дүние ешқандай кездейсоқсыз белгілі бір заңдылықты дамуының негізінде құдайдың, жаратушы, жаратқанды — *бірінші анық* деп таныған.

Жанның ажалсыздығы, аса маңыздылығы — Шәкәрім философиясындағы *екінші анық*. Егер дүние мақсаты жарымсақтылы дамып жетілсе, адамның жаны мәдениетті жасауда ең негізгі роль атқарса, оған енді азық керек, ол ұждан. Ұждан — бұл Шәкәрім философиясындағы *үшінші анық*. Ол *әділет, мейірім, ынсап*. Шәкәрімнің философиялық толғаулары адамды даналыққа бастайды, адамды үнемі орынды харекет етуге шақырады. Шәкәрімнің философиялық ойлары адамдардың өз болмысына үңілуге шақырады. Бұл өте ауыр жол, қиын. Бұл жеке адамның тұлғаның ғана қолынан келе береді. Сондықтан көп адам осыдан қашады. Қашу арқылы біз мүмкіндігімізден айырыламыз.

Егер адамдар өз болмысына үңіліп, соған сай әрекет етсе, дүниеде адам деген атқа лайықты орын тебеді. Сондай-ақ қазақ даналығының дамуына өзіндік үлесін қосқан ойшыл адам бойындағы тал бесіктен жер бесікке дейінгі барлық мәселелерді көтере отырып, адамзатқа ортақ мәселелерді көтерген. Адамзат өмірінде Шәкәрім Құдайбердиевтің дүниетанымының ерекше даналыққа толы, даналық екені анық. Оның тереңіне бойлаған сайын біз оны әр түрлі қырларымен көреміз. Оған зерттеулер жүргізілген сайын біз даналыққа шомыламыз. Сондықтан Шәкәрім дүниетанымы адамзатқа ортақ құндылық. Қазақ философиясында өзіндік орыны бар ойшыл Шоқан Уәлиханов. Ш.Уәлиханов — қазақ халқының ұлы ғұлама, ағартушысы. Шоқанның дүниетанымында терең философиялық көзқарастар жатыр. Шоқан адамдардың діни сенімін табиғат күшінің адамға еткен өктемдігінің әсерінен, адамның оның алдындағы әлсіздігінен пайда болған деп дәлелдейді. «Табиғат пен адам» өмір мен өлім ақыл жетпес құпия болып келді. Әлемді және ғажайып ғаламаттарын өмір мен өлімнің сырын адамның табиғатқа деген қатынасын, құпиясын білу сияқты қажеттіліктерден келіп әлем мен табиғат, өлген адамдарды қастерлеу шаман дінін туғызды. Сәбилік дәрежедегі адам күнге, ай мен жұлдызға және біздің табиғат немесе әлем деп атап жүрген шетсіз, шексіз мәңгілікке, бәріне табынатын болады. Әлемнің басы да аяғы да жоқ, өмір мәңгілік деп білген.

Ш.Уәлихановтың саяси, әлеуметтік көзқарасына тоқтайтын болсақ, ол басыбайлылық, патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсы шыққан ресей прогресшіл-демократтар тобына жақындығын дәлелдеді. Ол қазақ қауымын демократиялық жолмен өзгертуді көкседі. Шоқан алдымен елжанды, адамгершілігі мол, интернационалист жан еді. «Ең алдымен өзімнің туған халқымды, сосын Сібірді, сосын бүкіл Ресейді, содан кейін барлық әлемді сүйемін», — деп жазды Шоқан.

Қоғамдық құбылыстарды ол ағартушылық тұрғыдан түсіндірді. Өз халқын Еуропа мәдениетінен үйренуге, прогреске шақырды. «Сот реформасы туралы жазбаларында» Шоқан патша өкіметі жүргізген сот реформасында бай, сұлтан, билердің, орыс отаршылдарының ғана мүддесі көзделінгенін, қазақ еңбекшілері солардың қанауында қалып, олардың озбырлығына жол берілгендігін әшкерледі. Сөйтіп, ол қазақ қоғамында үстем тап пен езілуші тап бар екенін айқындайды.

Дүниетанымдық көзқарасында Шоқан жалпы идеализм шеңберінен шыға алмағанымен, көп жағдайда материалистік көзқарасқа жақындады. Материяның санаға қатысы туралы мәселені материалистік тұрғыда шешті. Оның діни ұғым туралы пікірі өте құнды. Қазақ жерінде ол ислам дінімен қатар шамандық дін кең орын алып отырғанын талдап көрсетті. Діннің гносеологиялық тамырын ашты. Ислам дінін таратушы татар молдаларын сынады. Қазақ халқының тез дамуы үшін қазақ жерінде орыс мектептерін ашып, ислам діні ықпалынан босату қажет деп көрсетті. Шоқан Орта Азия, Шығыс Түркістан елдерінің тарихын, мәдениетін, тұрмыс-салтын зерттеді. Қырғыздардың «Манас» эпосын зерттеп, ол туралы ғылыми пікір айтты. «Жоңғария очерктерінде» Шоқан ең бай мәдени ошақтары болған Самарқан, Хиуа, Ташкент, Ферғана, Бұқара кітапханалары мен XIII–XIV ғасырларда қирағанын өкінішпен айтады.

Ұлт азаттық қозғалыстың өкілі А.Бөкейханов, ұлттық тілтану мен лингвистика саласын дамытқан А.Байтұрсынов, әйгілі ақын-лирик М.Жұмабаев, қазақ романтикасының негізін қалаушы М.Дулатов, «Шығыстың ұлы азатшысы» М.Шоқай. Көне түрік жазбаларындағы алғашқы философиялық ойлардың да орыны ерекше. Қазақтың ата-тегі болып табылатын сақтар, ғұндар, үйсіндердің түп төркіндеріндегі карама-қайшылықтарға қарамастан, көшпенділік әмбебапшылығы басымдылыққа ие болды. Солай бола тұра, жер өңдеушілердің де дүниетанымдық көзқарастары үнемі елеулі ықпалын жүргізіп отырды.

Қазақтың ата-тегінің арғы философиясынан бастап дінге сенімінде, тәңірге табынушылығында және сақтар, ғұндар, үйсіндер мифологиясында алдыңғы орынға философиялық дүниетанымдық мәселе отырықшы тайпалардың тіршілік бағыттарының, жолдарының ара қатысы шығады. Бұл көне түрік жазу мәдениетінің дүниеге келуімен белгілі.

Ашина (көк бөрі) ұрпақтары VI ғасыр хандықтың басқару жүйесін құқықтық негізде құрды. Өкілетті билік пен заң шығару ісі ақсақалдар алқасының (кейінгі Қазақ хандығында — билер алқасы мен хан кеңесі) құзырында болды. Ал хан жарлығы атқарушылық міндеті үлкенді-кішілі лауазымдар иесіне жүктелді. Бұл мансаптар мұрагерлік жолмен хандық билік, әскери демократия арқылы жүзеге асырылған. Халықтық құқықтық санасының әрі мемлекеттік басқару жүйесінің арқауы кең ауқымды жеті баптан тұратын, Тәуке ханның «Жеті жарғысы» деген атқа ие болған ел заңы.

VIII ғасыр басында жазылған аталмыш жәдігерліктер типі XV–XIX ғасырларға дейін жеткен. Мұндай жәдігерліктер қатарына «Қорқыт Ата» кітабы мен «Оғызнаманы» да жатқызуға болады. Олардың өзара желілері, баяндау үлгілері, дүниетанымдық арқаулары өте ұқсас.

Бұл аталмыш жәдігерліктердің барлығының да мазмұнын тәңіршілдік көктей өтеді, ол олардың дүниетанымдық өзегі ретінде көрінеді. Мысалы: көне түркілердің космогониялық түсінігін мына сөздерден бағамдауға болады: «Жоғарыда Көк тәңірі, төменде Қара жер жаралған екі арасында кісі текті жаралған екен». Олардың үстінен қарайтын «Тәңіріден болған», яғни қоғамдық үстемдікке ие болғандар, Бумын, Істемі, Білге қағандар еді. Аспанның, жердің, тау-ойпатының кереғар ұғымдар, диалектикалық қарама-қарсылықтардың бірлігі екендігін көне түріктер үстірт болса да пайымдай алды ма? Әрине, оның үстіне тәңіршілдік, анимизм мен тотемдік көзқарастар үстем болды. Сонысына қарамай Аспан (Көк тәңірі) мен Қара жер (Жер-ана) аралығындағы ғұмыр кешкен адамзаттың екі топқа бөлінуі де адамдардың қарама-қарсы екі жаратушының қайсысына «жақын» екендігі туралы эпсаналармен тығыз байланысты болғандығын көруге болады. Тәңіршілдік көзқарастың танымдық тірегі — Тәңірінің жасампаздық күдіретіне деген халықтық сенім. Түркілердің танымдық қабілеті, жеңіске жетуі (қарақытай) бағынғаны үшін жазалануы да Тәңірінің мейіріміне немесе қаһарына ұшырағандықтың жемісі. Орхон-Енисей жазбалары «Қорқыт Ата» кітабы, «Оғызнама» жәдігерліктерінде тотемдік, анимистік көзқарастар сілтемдері сақталғанымен, мифтік ойлаудың ықпалы азая бастағаны байқалады. Оны оқиғалар желісінің реалистік, тарихи шындыққа біршама жанасымды тұрғыда баяндалатынынан-ақ пайымдауға болады.

Табиғи ортаны өңдеудің туындауы философиялық көзқараста адамның айқын мақсатты қызметінің, мақсат белгілеу факторының пайда болуын көрсетеді. Мұның өзі, адамның табиғаттан бөлініп, дербес тіршілік иесі болып қалыптасуының алғышарты еді. Тұтас, бірақ қарама-қайшылықты процесте оның әрқилы табиғи заңдылық және адамдардың мақсаты қызметі ретінде көрінеді. Енді ол «табиғат бөлшегі» емес, оның әміршісі, өңдеушісі дәрежесіне ұмтылуымен бірге дамиды. Қауымдық болмыстың бейнесі — қауымдық сананың негізгі өзекті мазмұнын құрайтын, жеке адамдардың, яғни қауым мүшелерінің, мінез-құлқын қалыптастыруға ықпал жасайтын, реттеушілік атқаратын ой кешу үрдістерінің жиынтығы танымдық тәжірибесі мол, көргені мен көңіліне түйгені көп ру ақсақалдарының құзырында болды. Жазу-сызудың жоқ кезінде ру көсемдерінің ұрпақтан ұрпаққа ұласқан тәжірибені зердесіне сақтаған әрі күнделікті өмір сүру процесінің қарапайым қағидаларын тұжырымдап отыруы сол заманға тән заңдылық болатын.

Көне жазулар ең алғаш тас бетіне жазған, одан кейін ағашқа жазған. Қазіргі күнгі жазу-сызу жобалары осындай үлкен өзгерістерден өту арқылы бізге жеткен.

Қазақ философиясының түп-тамырын ашу, оның тарихи кезеңдерін анықтау бүгінгі философтар үшін терең ойды, білімділікті қажет етеді. Біздің ойымызша, ең бір тиімді әдіснама — ол философияның принциптері мен заңдылықтарын қолдану, герменевтика, тарихилық пен логикалық бірлігі.

Тарихилық пен логикалықтың бірлігі. Қазақ философиясына қатысты негіздері үш мәселені ашып алу керек:

1. Қазақ философиясы «қалай» пайда болды?
2. Қазақ философиясы «қандай» даму сатыларынан өтті?
3. Осы дамудың негізінде қазақ философиясы неге айналды қандай болды, болу керек? [3].

Біз айқындап көрсеткен тарихи кезеңдер, сұрақтың қойылуына байланысты көрсетіліп отыр. Әдебиетшілердің, әлеуметтанушылардың, мәдениеттанушылардың т.б. мамандардың өз тұрғысынан ойы болар. Солай болуы да керек. Осы орайда бүгінгі қазақстандық философия тұрғысында сөз ету өте орынды. Бүкіләлемдік философияның бір бөлігі ретінде қазақстандық философияның өзінің қайталанбайтын тағдыры бар, алдына қойған императивтері мен міндеттерін жауапкершілікпен жүзеге асыратын қоғамдық сананың ерекше формасы, рухани іс-әрекет. Көптеген міндеттердің ішінде ең бастысы — қазақ философиясының ерекшелігі, философиялық рухани құндылықтарымызды тереңінен зерттеу, қазақи дүниетанымның бет-бейнесін жасау, оның өмірлік-мағыналы құндылық бағыттылығын анықтау. Қазақ философиясы — өзіне тән онтологиясы мен антропологиясы бар мәдениеттің рухани «квитэссенциясы» ретінде анықталады.

Қазақ философиясы батыстың логоцентризмі мен рациоцентрилік дәстүрінен ерекше біртұтастық принциптеріне негізделіп, жүрек пен сезім бірлігі арқылы руханилық пен адамгершілік өлшемін анықтайды. Қазақ философиясының дамуының 5 кезеңін анықтаймыз:

- V–XV ғғ. болмысты түсінудегі түрік кезеңі;
- XV–XVIII Қазақ хандығының дүниетанымы;
- XIX ғ. қазақ даласындағы ағартушылар;
- XX ғ. басындағы қазақ зиялы қауымның көзқарастары;
- XX ғасырдың ортасынан бастап бүгінгі күнге дейінгі қазақстандық кәсіптік философия [4].

Қазақ, түрік, ислам философиясының ерекшеліктері мен айырмашылықтарын ашып көрсету арқылы қазақ философиясының бүгінгі келбеті, философиялық ойлаудың қазіргі моделі, руханилықты меңзейтін біртұтас көзқарас қалыптастыруда мына төмендегі мәселелерді ескеру керек:

- қазақ философиясын жаңа деңгейде дамыту;
- қазақ философиясының тарихын зерттеуде әдіснамалық бағыттылықты анықтай білу (материалистік тұрғыдан қарастырудан гөрі, тарихи-логикалық, аксиологиялық, герменевтикалық, синергетикалық принциптерді этноәлеуметтілік кеңістікте қолдану);
- қазақ даналығының негізгі көзқарастық ерекшеліктерін талдауда адамзаттың рухани біртұтастығы негізінде, жеке тұлға ретінде олардың көзқарастық жүйесін ерекше айқындау;
- қазақтың дүниетанымын анықтауда әлемдік философиялық ғылымның бүкіл технологиясы мен методологиясын, қос-қостан болатын категорияларды қолдану қажет. Бірақ шығыс менталитетін, көшпенділер, қазақи дүниетаным сипатын қабылдауы мен түсінуін ерекше сақтағанымыз дұрыс;
- қазақи дүниетаным, діни ерекшеліктер мен түсініктер, әлемдік-кеңістік таным, қазақи ойлауды терең түсіну;
- бүгінгі қоғам дамуының жаңа сипатын ескере отырып, адамның жаңғыруы ұстанымын анықтау;
- қазақ философиясының категориялық деңгейде анықтау.

Сонымен қатар бүгінгі күнде қазақ философиясы бойынша зерттеу пәні болатын ғылыми бағыттарды көрсетуге болады:

- түріктілдес әлемдегі мифология;
- қазақ даласындағы ислам философиясы (өткені мен бүгіні);
- қазақ ойшылдарының дүниетанымындағы ерік идеясы;
- ортаазиаттық аймақтық ойшылдардың көзқарастық категориялардағы «Адам — Әлем» проблемасы;
- қазіргі глобалды проблемалар контекстіндегі Қазақстан философиялық мектебінің еңбектері.

Қазақ халқының ұлтына нәр беретін ұлттық рухы өз дамуында талай тарихи кезеңді басынан өткізді. Қазақ философиясы бүкіл адамзатты танудың және халықтың ұлттық рухын танудың басты жолы. Адам ең бірінші өзін-өзі тану арқылы, өзін білім алып жетілдіру арқылы халқының рухани дүниесіне зер салып, содан өзіне керек руханилықты жинай білмек.

Рух, ең алдымен, қазақ рухының күнделікті өмірімен, тұрмыс-тіршілігімен, шаруашылығымен байланысты болған. Рухтың негізі халықтың бойына сіңген тәлім-тәрбиесінде, халқымыздың бойына сіңген керемет әрі бай, терең даналыққа толы тілінде, басқа елдермен салыстыруға келмейтін төл тума өнерінде жатыр. Халқымыздың даналық рухы мәңгі сарқылмайтын даналық. Рух дегеніміз — көне заманнан бүгінге дейін келе жатқан халық дүние-танымының ең жоғарғы формасы. Қазақ халқының даналық рухының көзіне айналған аңыз әңгімелер, жыр дастандар, мақал-мәтелдер, күй өнерінде жатыр. Бұның бәрі адамның өмір салтына байланысты туындаған. Қазақ даналығы — таусылмас дүниетаным. Қазақ даналығы адамдардың санасында шөгіп жатқан құндылықтарға сәуле түсіретін, ойлау қабілетін артыратын дүниетаным.

Қазақ халқының ұлттық сананың қалыптасуы оның даналық дүниетанымының қалыптасуының ең басты жолы. Халық санасында ерекше орын алған мәселелер оның күнделікті өмір тіршілігіне байланысты туындады. Халық санасына оның тереңінде шөгіп жатқан құндылықтарға сәуле түсірген ғылым-білім болды. Халықтық дүниетанымының қалыптасуы күнделікті өмір тіршілігімен тығыз байланысты. Көптеген ұлттық даналықтың қалыптасуына әсер еткен ол күнделікті өмір әрекеті. Адам жалпы өз тағдырын жасаушы өмірдің негізін құрушы басты себепші, өзгертуші пенде болса, оның өмірінде ерекше орын алған құндылық оның ұлттық санасы.

Жалпы қазақ халқының дүниетанымында ұлттық ілімнің идеялары басым. Жалпы адамды өзге тіршілік иелерінен өзгешелендіретін оның ұлттық санасы. Қазақ халқының ұлттық санасы өте биік, ұлттық сананың өзіндік ерекшелігі басым екенін анық дәлелдей аламыз. Біз оны ұлы даналарымыздың

дүниетанымынан және жыраулар ілімінен аңғара аламыз. Халық дүниетанымындағы ұлттық рухтың биіктігі, ол біздің ұлттық санамыздың жемісі. Сондықтан халық санасының қалыптасуы өзіндік қайталанбас әртүрлі кезеңдерден өтті. Халықтық дүниетанымының қалыптасуы ол жалпы халық санасының жемісі. Қазақ халқының даналығы ұлтының бойына біткен асыл қазынаны таныттыратын ерекше бір тағылым. Қазақтың даналық дүниетанымы толғамы тереңде жатқан құндылық. Сонау ертеден келе жатқан даналық сөздері қай заманда болмасын мағынасын жоғалтпайтын асыл қазына. Біз оны қай жағынан алып қарастырсақ та, терең даналыққа толы тағылым. Даналық дүниетанымының болашақ ұрпақтың өмірінде алатын орны ерекше. Ол әрбір қазақ баласының жанына мәңгі азық бола бермек.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Құнанбаев А.* Шығармалар жинағы. — Алматы: Атамұра, 1991. — 32-б.
- 2 *Құдайбердиев Ш.* Шығармалары. — Алматы: Жазушы, 1996. — 45–57-б.
- 3 *Қасабеков А., Алмаев Ж.* Қазақ философиясы. — Алматы: Атамұра, 2006. — 12-б.
- 4 *Табылдиев Ә.* Халық тағылымы. — Алматы: Жазушы, 1985. — 33-б.

С.К.Рахимжанова

Феномен философии в казахской культуре

В статье автор стремится показать основу духовной мудрости казахского народа, раскрыть философское значение мировоззрения казахских мыслителей, определить роль казахского мировоззрения в жизни человечества, уточняет историю развития казахской философии, обозначая ее роль в жизни человечества. Рассмотрены основные проблемы казахской философии. Показаны современный образ и философское мышление, определены направления научных исследований казахской философии.

S.K.Rahimzhanova

The phenomenon of philosophy in Kazakh culture

To learn a basis spiritual wisdom introduced on extents of centuries in the Kazakh people. To open philosophical meaning of outlook thinkers, borrowing special place in the Kazakh wisdom. To learn a role of the Kazakh outlook in life making and society in history of philosophies. Specifying a history of development of the Kazakh philosophy to open the lifted essence. By defining history of the Kazakh philosophy revealed its role in the life of mankind. Main problems of Kazakh philosophy considered. The modern image of Kazakh philosophy and philosophical thinking has been shown. Scientific directions of Kazakhs philosophical researcher has been shown.

References

- 1 Kunanbayev A. *Collected Works*, Almaty: Atamura, 1991, p. 32.
- 2 Kudaiberdiev Sh. *Works*, Almaty: Zhazushy, 1996, p. 45–57.
- 3 Kasabekov A., Almaev Zh. *Kazakh philosophy*, Almaty: Atamura, 2006, p. 12.
- 4 Tabyldiev A. *Folk wisdom*, Almaty: Zhazushy, 1985, p. 33.

А.Б.Ахметбеков

*Казахский агротехнический университет имени С.Сейфуллина, Астана
(E-mail: Amanjol08@mail.ru)*

Казахстанский патриотизм и религия

В данной статье рассматриваются проблемы патриотизма и религии, которые на сегодняшний день становятся все более актуальными. Патриотизм является нравственной основой жизнеспособности государства и выступает в качестве важного внутреннего мобилизующего ресурса развития общества, активной гражданской позиции, готовности служению Отечеству. Вместе с тем, рассматривается вопрос о межконфессиональном диалоге, толерантности как главных принципах патриотического воспитания молодежи.

Ключевые слова: патриотизм, религия, патриотическое воспитание, казахстанский патриотизм, профессиональность, уважение, гуманизм, сострадание, преданность, ответственность.

«Наша молодежь должна расти приверженной таким высоким ценностям, как честь, верность долгу, порядочность, созидание во имя процветания нашей Родины. Требовательность в отношении себя, честность в отношении окружающих, верность в отношении страны — вот ключевые моменты в воспитании подрастающего поколения» [1].

«Фундамент казахстанского патриотизма — это равноправие всех граждан и их общая ответственность за честь Родины».

«Новый казахстанский патриотизм — это то, что должно объединять все общество, вне этнических различий. Новый казахстанский патриотизм — основа успеха нашего многонационального и многоконфессионального общества» [2].

Изучение любого явления требует понимания его сущности, т.е. определение содержания понятия «патриотизм». Впервые слово «патриот» появилось в период Французской революции 1789–1793 гг. Патриотами тогда себя называли борцы за народное дело, защитники республики.

Более современные понятия «патриотизма» связывают сознание человека с эмоциями на проявления воздействий внешней среды, его воспитания, детских и юношеских впечатлений, становления его как личности. Патриотизм призван дать новый импульс духовному оздоровлению народа, формированию в нашей стране единого гражданского общества.

Патриотизм — это любовь к Родине, преданность своему Отечеству, стремление служить его интересам и готовность, вплоть до самопожертвования, к его защите.

Патриотизм, одна из устойчивых характеристика человека, выражается в его мировоззрении, нравственных идеалах и нормах поведения. Кроме того, представляет собой значимую часть общественного сознания, проявляющуюся в коллективных настроениях, чувствах, оценках, в отношении к своему народу, его образу жизни, истории, культуре, государству и системе основополагающих ценностей. Патриотизм проявляется в поступках и в деятельности человека, всегда конкретен и направлен на реальные объекты, зарождающаяся из любви к своей Родине, перерастая в общегосударственное патриотическое самосознание.

Патриотизм является нравственной основой жизнеспособности государства и выступает в качестве важного внутреннего мобилизующего ресурса развития общества, активной гражданской позиции, готовности служению Отечеству.

Патриотизм может быть индивидуальным, групповым и массовым, он:

- неразрывно связан с интернационализмом (идеология и политика, провозглашающие равноправие и общность интересов социальных групп, принадлежащих к различным нациям) [3];
- чужд национализму (гипертрофированная форма национального сознания, провозглашающая идеи национальной исключительности, замкнутости, превосходства) [4];
- чужд сепаратизму (движение за отделение части государства и создание нового государственного образования или за предоставление части страны автономии) [5];
- чужд космополитизму (теория и идеология, обосновывающие отказ от национальных традиций и культуры, отрицающие государственный и национальный суверенитет во имя единства человеческого рода) [6].

Сегодня патриотическое воспитание молодежи выступает как неотъемлемая часть развития всего гражданского общества на пути его движения к устойчивому и стабильному прогрессу.

В Конституции Республики Казахстан одним из основополагающих принципов государства представлен казахстанский патриотизм. Если обратиться к словарю Ожегова, то понятие «патриотизм» означает «преданность и любовь к своему отечеству, к своему народу» [7].

Независимость нашего государства является ярким символом гордости и казахстанского патриотизма. Высокое и священное понятие независимости выступает основой единства и общенациональной идеи Казахстана, призванной объединить наш народ, и станет бесценным достоянием потомков, которым предстоит дальнейшее созидание устремленной в будущее страны [8; 3].

Во многом воспитание патриотизма начинается с государственного языка, который стал таким же символом государственности, как гимн, флаг и герб. И для того чтобы быть патриотом своей страны, достаточно начать с себя, взяться за овладение казахским языком — именно такую цель нужно ставить перед современной молодежью, юными гражданами Казахстана.

По мнению Президента Центра развития социального предпринимательства Б. Сыздыковой, патриотизм не поддается измерению цифрами и на деле выражается в чувствах, объединяющих людей.

Патриотизм не рождается на пустом месте. Его истоки в глубоком знании истории страны, в понимании и уважении деятельности тех поколений, усилиями которых обеспечивались ее независимость и процветание [9; 4].

В Конституции Республики Казахстан к основополагающим принципам государства относится также и казахстанский патриотизм [10; ст. 1 п. 2].

Казахстанский патриотизм — это осознание государственного, казахстанского. Он включает в себя: чувство привязанности к тем местам, где человек родился и вырос; уважительное отношение к родному языку; заботу об интересах родины; проявление гражданских чувств и сохранение верности родине; гордость за ее социальные и культурные достижения; отстаивание ее свободы и независимости; уважительное отношение к историческому прошлому родины и унаследованным от него традициям; стремление посвящать свой труд, силы и способности расцвету родины.

Поэтому главными целями являются объединить и наполнить смыслом жизнь гражданина, вызвав привязанность и приверженность к деятельности, укладу и чувства, отражающие эту привязанность и приверженность, так как психика человека устроена так, чтобы иметь под собой основу или почву.

Казахстанский патриотизм является нравственным и политическим принципом, социальным чувством, качеством гражданина и человека. Вместе с тем патриотизм предполагает гордость человека за достижения своей страны, за богатейшую и многогранную культуру своего полиэтноконфессионального казахстанского народа. Веками и тысячелетиями закрепленное существование обособленных государств формирует привязанность к родной земле, языку, традициям, культуре и религии. В условиях образования наций и национальных государств патриотизм становится составной частью общественного сознания, отражающего общенациональные моменты в его развитии.

Патриотизм является идеологией, характерной чертой возвышенного отношения к символам социальной группы, к которой относится человек. Представления о патриотизме связываются с трепетным отношением к историческим событиям, памятникам, символике, культурным различиям и великим предкам. Представление о сущности патриотизма у разных людей разное. По этой причине одни люди считают себя патриотами, а другие себя таковыми не считают.

Важно, чтобы цели государства и гражданина совпадали по всем основным направлениям. Это и есть главная задача казахстанского государства. Граждане доверяют государству только тогда, когда есть перспектива, есть возможности для развития, личного и профессионального роста. Государство и народ должны это осознавать и работать вместе. Надо воспитывать в себе и формировать у подрастающего поколения чувство родины, любви и гордости к своей земле, народу и стране, к достижениям своего государства, это и есть краеугольные составляющие казахстанского патриотизма.

Настоящий патриот — это высоко одухотворенный человек. А, как известно, такими личностями не рождаются, а становятся в процессе жизнедеятельности и труда, в ходе общения и сотрудничества со сферой ближайшего окружения, взаимодействия с окружающим миром.

Особое место занимает независимость казахстанского государства, которая являлась вековой мечтой народа и свершилась на стыке двух тысячелетий, символизируя собой высокие чувства его народа — патриотизм. Высокое и священное понятие независимости любимой Родины выступает ос-

новой единства и общенациональной идеи Казахстана, призванной объединить все этносы в один народ — казахстанский, что, безусловно, станет бесценным достоянием последующих потомков, которым предстоит дальнейшее созидание будущего своей страны, устремленной на десятилетия вперед.

Высокая духовность составляют фундаментальную основу казахстанского патриотизма, являясь живым источником морали и нравственного здоровья человека и общества, его жизнеспособности, энергии и силы, особенно сильно проявляющихся в переломные периоды развития, в годы трудных испытаний.

В данном контексте необходимо выделить следующие цели патриотизма:

- формирование у граждан высокого патриотического сознания, чувства верности своему Отечеству, готовности к выполнению гражданского долга и конституционных обязанностей по защите интересов Родины на основе изучения исторических ценностей и роли государства в судьбах мира, сохранение и развитие чувства гордости за свою страну;
- воспитание активной гражданской позиции личности;
- военно-патриотическое воспитание;
- патриотическое воспитание и национальный вопрос, воспитание толерантности как принципа взаимоотношений разных национальностей, рас, конфессиональной принадлежности и т.д.;
- формирование и развитие социально значимых ценностей общества и личности и др.

Вместе с тем, рассмотрев цели патриотизма, необходимо перейти к конкретным задачам данного явления, поставленным для развития патриотизма в нашей стране.

Во-первых, направление патриотизма должно быть поставлено правильно, т.е. нужно развивать патриотизм у граждан и направлять патриотизм не в русло уничтожения, а в русло созидания, как в общественной жизни, так и находясь у власти.

Глава государства Н. Назарбаев, возлагая большие надежды на молодое поколение, отмечает, что главное, чтобы у молодых, приходящих к руководству страной, было чувство патриотизма. Патриотизма не националистического, угрожающего, а демократического, окрашенного истинной любовью к Отчизне, к ее народу. Патриотизма животворного, который на деле должен стать мощной движущей силой в строительстве благополучного, гордого, обладающего развитой экономикой и высокой культурой Казахстана [11; 1].

Во-вторых, задачей, не уступающей по значимости задаче направлению патриотизма, является вопрос национальной безопасности, т.е. вопрос воспитания патриотизма — это и вопрос национальной безопасности. В содержании данного понятия выделяется гражданско-патриотическое воспитание: пропаганда государственных символов, уважение к армии, правоохранительным органам, ко всем государственным институтам; правовое воспитание молодежи, которая должна знать свои права и обязанности; профилактика правонарушений и пропаганда здорового образа жизни.

В-третьих, к задачам понятия патриотизма также относится достижение результатов, для чего необходимо знать, что основы патриотизма заключаются в морально-нравственных отношениях с окружающей действительностью.

Важно и значимо акцентировать внимание на патриотическом воспитании, являющемся составной частью общего воспитательного процесса, в котором представляется систематическая и целенаправленная деятельность органов государственной власти и общественных организаций по формированию у граждан высокого патриотического сознания [12].

Цель патриотического воспитания — развитие в казахстанском обществе высокой социальной активности, гражданской ответственности, духовности, становление сознания граждан, обладающих позитивными ценностями и качествами, способных проявить их в созидательном процессе в интересах Отечества, укрепления государства, обеспечения его жизненно важных интересов и устойчивого развития.

В этом контексте важное место занимает религия, исконно определявшая высокие моральные принципы личности, прививавшая в ней сознание глубокой ответственности и любви к окружающему миру.

В исследованиях ряда ученых отмечается, что патриотизм верующих людей определяется глубиной их веры, зависящей от уровня развития личности, сознания молодого человека. Именно масштаб личности человека позволяет ему ощутить связь с Богом, приблизиться к нему, пережить духовный опыт, воспринимать окружающий мир как Священное, Божественное пространство, которое он глубоко любит. Наиболее ярко выражен патриотизм у глубоко верующих людей.

Благодаря возрождению национальной памяти народа, его истории и культуры возродилась духовная составляющая — религия, которая аккумулирует в себе систему общечеловеческих ценностей, составляющих незыблемый остов патриотизма — любовь, уважение, гуманизм, сострадание, преданность, ответственность и т.д.

Главная тенденция современности — адаптирование непреходящих ценностей религии в современную действительность, в практику воспитания и образования подрастающего поколения, главным образом — формирование в подрастающем поколении казахстанского патриотизма, что нашло свое надлежащее отражение в принятой на национальном уровне программе, способствующей дальнейшему укреплению в обществе межконфессионального диалога, согласия, толерантности.

В свою очередь, межконфессиональный диалог религий на сегодняшний день — огромная ответственность, которую не каждая страна могла бы взять на себя. Данный диалог подразумевает подвести религиозных представителей под общие единые убеждения.

Сам предмет предполагает, что:

- никто не должен покушаться на самое святое — на веру, заставляя приверженцев других религий принимать другие догматы;
- никто не должен навязывать собственные системы культа, ритуалы или обычаи, доказывая их превосходство.

На основе межконфессионального диалога предполагается связать разные конфессии в рамках общества, разных государств, регионов и мира в целом.

Межконфессиональный диалог должен строиться на принципах толерантности и уважительного отношения ко всем участникам диалога, равноправия всех представителей и возможности свободного выражения мнений.

Ни у кого из участников диалога не должно быть привилегированного положения по отношению к другим, диалог не должен быть нацелен на обращение в свою веру представителей других религий либо на демонстрацию превосходства одной религии над другими, должен быть ориентирован на поиск путей мирного сосуществования и сотрудничества всех народов.

Фундаментальной основой межконфессионального диалога, ориентированного на общечеловеческие ценности, является толерантность. В толковании термина «толерантность» выделяются два основных подхода — социокультурный, определяющий его общественное значение, и семантический, основанный на определении языкового содержания данного понятия.

Вместе с тем в содержании понятия «толерантность» выделяются два основных направления: во-первых, толерантность рассматривается как принцип диалога, отношения между определенными религиозными представителями; во-вторых, толерантность трактуется как право отдельного человека не изменять своим ценностям, своему характеру, если это не нарушает свободу других и правила поведения в обществе.

Проявление толерантности к другому человеку является важным условием как для функционирования и адаптации человека в современном обществе, так и для выживания и развития самого общества. Такие взаимоотношения предполагают изначально развитие взаимопонимания, уважения и доброжелательности.

Современная действительность свидетельствует, что все больше молодежи приходит в религию в поисках нравственных ориентиров и идеалов, а также ответов на интересующие их жизненно важные вопросы. Крайне важно, чтобы именно в подростковом и юношеском возрасте — возрасте активного поиска ответов на насущные вопросы бытия — всеми институтами гражданского общества были даны молодежи верные/правильные ответы и определены духовные ценности, среди которых ключевым выступает казахстанский патриотизм.

Таким образом, необходимо воспитать в сознании молодежи толерантность как принцип взаимоотношений людей разных национальностей, рас, конфессиональной принадлежности — основной принцип патриотического воспитания.

По этому поводу Глава государства подчеркнул: «...Современные казахи, следуя традициям предков, должны показать пример единства, толерантности и патриотизма. Пример самоотверженного служения государству и обществу» [13].

В заключение хотелось бы отметить, что глубокое осознание своей неразрывности с Отечеством, нераздельной сопричастности с ним, с тем, что составляет его — природой, историей, культурой, родным языком, территорией, климатом, образом жизни, — произойдет тогда, когда все компоненты патриотического воспитания будут использованы комплексно.

В Казахстане для воспитания патриотизма используется множество из этих компонентов. Политика Главы государства ориентирована на повышение общественного статуса патриотического воспитания, формирование казахстанской нации как единой этнополитической общности — сохранение и поддержание общегражданского мира и межнационального согласия.

По этому поводу 11 ноября текущего года Глава нашего государства — Лидер нации Н.А. Назарбаев в своем ежегодном Послании четко обозначил круг вопросов, касающихся межэтнического, межнационального и патриотического воспитания. Он отметил важность и значимость данного процесса как главного в становлении и формировании стабильности и согласия всего казахстанского общества: «...Межэтническое согласие — это живительный кислород. Мы не замечаем его, когда дышим, делаем это автоматически — мы просто живём. Мы должны сами беречь наше единство и межэтническое согласие. Извне никто и никогда не придет делать это за нас. Наша молодежь растёт в новой, независимой стране. Нынешнее поколение не видело межэтнических войн и конфликтов, разрухи 90-х годов. И многие воспринимают стабильность и комфортную жизнь в Казахстане как нечто положенное от рождения» [14].

Вместе с тем в Послании акцентировано внимание на молодежь — будущее страны, а также ее патриотическое воспитание: «...Патриотизм дегеніміздің өзі — Мәңгілік Ел! Ол — барша Қазақстан қоғамының осындай ұлы құндылығы... Жаңа Қазақстандық Патриотизмді ұрпақ жадына сіңіруге айрықша рөлге ие. Біз 2015 жылды Қазақстан халқы Ассамблеясы жылы деп жарияладық. Елдің тұтастығы мен бірлігі, татулығы мен тыныштығы ең басты назарда» [15].

Подытоживая сказанное выше, необходимо отметить, что смысл патриотизма заключается в удовольствии жизни в этой стране и в желании освободить ту скрытую энергию, которая существует у нас в недрах, внутри и пытается вырваться на свободу, сделать что-то для своего народа, любить и быть любимым, любоваться жизнью и брать свою жизнь в свои руки, зная, что за действием следует привычка, а за привычкой — судьба, быть бескомпромиссным по отношению к навязанным границам и ограниченности человеческих возможностей. Есть вера в то, что мы сможем, мы преодолеем, мы осилим, а при необходимости, защитим свою жизнь и то, чем мы восхищаемся, то, что нам дорого, свою страну.

И будущее нашего государства зависит от того, насколько выверенными и дальновидными будут принимаемые сегодня меры по патриотическому воспитанию молодого поколения, при безусловном сохранении лучших национальных традиций, заключающихся в интеграции феномена патриотизма с реалиями современности.

Воспитывать патриотизм — значит дать свободу жизненным проявлениям индивида для его собственного целесообразного развития через придание определенной социальной направленности развитию личности молодого человека, наладить связь между социальными ценностями предшествующих поколений как основы ее патриотической жизненной позиции, сделать эти проявления субъектными в отношении человека к коллективу, обществу и государству.

Список литературы

- 1 Назарбаев Н.А. Выступление Главы государства на расширенном заседании Политсовета НДП «Нур Отан». — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.zakon.kz/101863-vystuplenie-glavy-gosudarstva-n.-a.html> (дата выступления 17.01.2008).
- 2 Роль Н.А. Назарбаева в формировании казахстанского патриотизма. — [ЭР]. Режим доступа: <http://e-history.kz/ru/contents/view/1382> (дата обращения 18.01. 2014).
- 3 Глоссарий.ru. — [ЭР]. Режим доступа: http://www.glossary.ru/cgi-bin/gl_sch2.cgi?RNg.oo.
- 4 Глоссарий.ru. — [ЭР]. Режим доступа: http://www.glossary.ru/cgi-bin/gl_sch2.cgi?RNg.outgrons.
- 5 Космополитизм. — [ЭР]. Режим доступа: <http://ru.writers.wikia.com/wiki/>.
- 6 Академик. Словари и энциклопедии. — [ЭР]. Режим доступа: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/politology/2579/>.
- 7 Толковый словарь С.И.Ожегова. — [ЭР]. Режим доступа: <http://slovarozhegova.ru/word.php?wordid=20061>.
- 8 Ишимухамедов К. Символ гордости и патриотизма // Казахстанская правда. — 2008. — 11 дек. — № 208–209. — 3 с.
- 9 Бакытова А. С чего начинается Родина // Казахстанская правда. — 2009. — 5 июня. — № 121–122. — 4 с.
- 10 Конституция Республики Казахстан. Раздел I: общие положения ст.1 п.2. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.akorda.kz/ru/category/konstituciya>.
- 11 Фоменко Ю., Абсалымова Н. Будущее начинается сегодня // Казахстанская правда. — 2002. — 14 нояб. — № 196–197. — 1 с.
- 12 Отечество. — [ЭР]. Режим доступа: <http://отечестворт.рф/metod/008/002.htm>.

13 Назарбаев Н.А. XX сессия Ассамблеи народа Казахстана «Стратегия «Казахстан — 2050»: один народ — одна страна — одна судьба». — [ЭР]. Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/page/page_213672_vystuplenie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-a-nazarbaeva-na-xx-sessii-assamblei-naroda-kazakhstan (дата обращения и выступления 24.04.2013).

14 Назарбаев Н.А. Послание Президента Республики Казахстан — [ЭР]. Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/page/page_218341_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-nazarbaeva-narodu-kazakhstan-11-noyabrya-2014-g (дата выступления 11 ноября 2014 года).

15 Назарбаев Н.А. Послание Президента Республики Казахстан — [ЭР]. Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/page/page_218341_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-nazarbaeva-narodu-kazakhstan-11-noyabrya-2014-g (дата выступления 11 ноября 2014 года)

А.Б.Ахметбеков

Қазақстан патриотизмі және дін

Мақалада қазіргі заманның өзекті мәселелердің бірі — патриотизм және дін мәселелері қарастырылған. Өз кезегінде патриотизм мемлекеттің рухани өзегі мен негізі, қоғам дамуындағы маңызды, мемлекеттің ішкі үндеуі болып табылатын сипаты ретінде және жастар санасындағы патриоттық тәрбиенің негізі болатын конфессияаралық пен толеранттылық проблемалары баса айтылған.

A.B.Akhmetbekov

Kazakhstan patriotism and religion

This article discusses the problem of patriotism and religion, which today have become increasingly urgent. Patriotism is the moral basis of the viability of the state and serves as an important internal resource mobilizing social development, active citizenship, readiness to serving the Fatherland. However, the issue of inter-religious dialogue and tolerance as the main principle of patriotic education of youth.

References

- 1 Nazarbayev N.A. *Speech of the President at the enlarged meeting of the Political Council of «Nur Otan»*, [ER]. Access mode: <http://www.zakon.kz/101863-vystuplenie-glavy-gosudarstva-n.-a.html> (date of performance 17.01. 2008).
- 2 *The role of Nazarbayev N.A. in the formation of Kazakhstani patriotism*, [ER]. Access mode: <http://e-history.kz/ru/contents/view/1382> (date accessed 18.01.2014).
- 3 *Glossariy.ru*, [ER]. Access mode: http://www.glossary.ru/cgi-bin/gl_sch2.cgi?RNg.oo.
- 4 *Glossariy.ru*, [ER]. Access mode: http://www.glossary.ru/cgi-bin/gl_sch2.cgi?RNg.outgrons.
- 5 *Cosmopolitanism*, [ER]. Access mode: <http://ru.writers.wikia.com/wiki/Cosmopolitanism>.
- 6 *Academician. Dictionaries and encyclopedias*, [ER]. Access mode: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/politology/2579/Separatism>.
- 7 *Explanatory Dictionary Ozhegova*, [ER]. Access mode: <http://slovarozhegova.ru/word.php?wordid=20061>.
- 8 Ishmuhamedov K. *Kazakhstanskay pravda*, [ER]. Access mode: from 11.12.2008 g., 208–209, 3 p.
- 9 Bakytova A. *Kazakhstanskay pravda*, [ER]. Access mode: from 05.06.2009, 121–122, 4 p.
- 10 *The Constitution of the Republic of Kazakhstan Section I*, general provisions article 1 paragraph 2, [ER]. Access mode: <http://www.akorda.kz/ru/category/konstituciya>.
- 11 Fomenko Yu., Absalyamova N. *Kazakhstanskay pravda*, [ER]. Access mode: from 14.11.2002, 196–197, 1 p.
- 12 *Fatherland*, [ER]. Access mode: <http://otechestvort.rf/metod/008/002.htm>.
- 13 Nazarbayev N.A. *Speech by President of the Republic of Kazakhstan at the XX Session of the Assembly of People of Kazakhstan «Strategy» Kazakhstan – 2050*, one nation — one nation — one destiny», [ER]. Access mode: http://www.akorda.kz/ru/page/page_213672_vystuplenie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-a-nazarbaeva-na-xx-sessii-assamblei-naroda-kazakhstan (date of access and speech 24.04.2013).
- 14 Nazarbayev N.A. *Message to the people of the President of the Republic of Kazakhstan*, [ER]. Access mode: http://www.akorda.kz/ru/page/page_218341_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-nazarbaeva-narodu-kazakhstan-11-noyabrya-2014-g. (the date performances 11.10.2014).
- 15 Nazarbayev N.A. *Message to the people of the President of the Republic of Kazakhstan*, [ER]. Access mode: http://www.akorda.kz/ru/page/page_218341_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-nazarbaeva-narodu-kazakhstan-11-noyabrya-2014-g. (the date performances 11.10.2014).

Р.С.Каренов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: rkarenov@inbox.ru)*

Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастаны сан-салалы білімдерді қамтыған терең философиялық шығарма ретінде

Мақалада XI ғасырдың философы, ақыны, ағартушысы Жүсіп Хас Хаджыб Баласағұнның өмірі мен қызметі қарастырылған. Әсіресе оның «Құтты білік» атты философиялық еңбегінің мазмұны мен маңызы толық ашылған. Бұл әйгілі философиялық еңбек сол кездегі барлық дерлік ғылым салаларының: философиялық, поэзиялық, құқықтық, экономикалық, этикалық, тарихтық, педагогикалық жетістіктерін жалпылайтындығы дәлелденген. «Құтты білік» Шығыс елдері тарихындағы түрік тілінде жазылған тұңғыш философиялық және әдеби трактат болып табылатындығы дәлелденген. Аталған еңбектегі көптеген ғылыми қағидалар және философиялық тосқаулар қазіргі кезге дейін өз өзектілігін жоғалтпайтындығы айтылған.

Кілт сөздер: әдеби мұра, мемлекетті басқару, зерттелу, басты идеясы, дүниетаным, құт, бақ-дәулет, білім, қанағат, тіл өнері, тәрбие, нақыл.

Kipicne

Жүсіп Баласағұн (Баласағұни) — XI ғасырдың аса көрнекті ақыны, есімі күллі Шығыс елдеріне мәшһүр болған данышпан-ойшыл, белгілі қоғам қайраткері. Ол замандастары мен өзінен кейінгі ұрпақтарға тек дарынды ақын ғана емес, сондай-ақ Орта ғасырдың атақты ғалымы, дәлірек айтсақ, табиғаттану, риезиет (математика), фәләкият (астрономия), тарих, араб-парсы тіл білімі, тағы басқа толып жатқан ғылым салаларын жете меңгерген ғұлама-ғалым ретінде жақсы мәлім болған.

Ал, Жүсіп Баласағұнның есімін әлемдік әдебиет тарихына мәңгілік өшпестей етіп жазып қалдырған бірден-бір әдеби мұрасы — «Құтадғу білігі» («Құтты білік») дастаны. Бұл дастан қазіргі түркі тілдес халықтардың орта ғасырдағы тарихи, қоғамдық саяси-өмірі, ғылымы, әдебиеті мен мәдени дәрежесі, әдет-ғұрпы, наным-сенімі, тағы басқа жөнінде аса қызықты әрі қыруар мол деректер беретін көркем туынды [1].

Кезінде кітапты Шығыс патшалары көшіртіп алдырып оқитын болған. Бір қызығы, бұл еңбекке әр елде әр түрлі ат берген [2; 86]:

- ирандықтар Фирдоусидің «Шахнамасымен» қатар қойып, «Шахнамаи түркі» («Түркі Шахнамасы») деген;
- Шың елінің (Солтүстік Қытай) адамдары «Адабул-мүлік» («Әкімдердің әдептілігі») деп, ал Машын (Оңтүстік Қытай) жұрты «Айнкүл мамлакат» («Мемлекет тәртібі»), Шығыс елдерінің әкімдері «Зийнатул-умаро» («Әмірлердің сән-салтанаты»), турандықтар «Құтадғу білігі» («Құтты білім») деп атаған;
- дастанды зерттеуші-ғалымдар орыс тіліне де түрліше тәржіма жасап отырған: мәселен, В.В.Бартольд кітаптың атын орыс тіліне «Патшаларды ақылға шақыратын білім» («Знание, образующее царей»); С.Е.Малов — «Бақыт кітабы» («Книга счастья»); А.А.Валитова — «Басқару туралы білім» («Наука об управлении»); В.В.Радлов — «Бақыт сыйлайтын білім» («Знание, дарующее счастье»); В.Томсон — «Бақытты болу өнері» («Искусство сделаться счастливым»); С.Иванов — «Құтты білім» («Благодатное знание») деп аударған.

Бұл атаулардың қай қайсысы болса да, «Құтты білік» дастанының мемлекетті басқару істеріндегі моральдық-этикалық, адамгершілік мәселелеріне арналғанын дәлелдей түседі.

Ақынның өмірбаяны туралы мәліметтер

Жүсіп Баласағұнның өмірі туралы мәлімет мүлдем аз сақталған. Философ-ғалым өз өмірі мен ақындық қызметі жайындағы кейбір деректерді «Құтты білік» дастанының соңғы үш тарауында қысқаша түрде, үстірт қана әңгіме етеді. Міне, ақынның осы өзі жазған мәліметтерге қарағанда, Жүсіп Баласағұн орта ғасырда Қарахан әулеті билік жүргізген мемлекеттің бір кездегі астанасы Баласағұн шаһарында дүниеге келген.

Шапырашты Қазыбек бек Тауасарұлы «Түп-тұқианнан өзіме шейін» атты кітабында Жүсіп Баласағұндың ескіше жазғанын айта келе, ойшыл ғалымның қазақтың Ұлы жүзі, соның ішінде Елсау бидің немересі Албанның Қас-Қажыл тұқымынан шыққандығын еске алады [3].

Жүсіп білімді Фараб (Отырар), Қашғар, Бұхара қалаларынан алады. Араб, парсы тілдерінде еркін сөйлейді. Өзінің атақты философиялық-диалектологиялық «Құтты білік» дастанын Баласағұнда бастап, Қашқарда аяқтауы кездейсоқ жайт емес еді. Өйткені сол кездегі түркі тілдес тайпалардың мәдени өмірінде Қашқар қаласы зор рөл атқарғаны мәлім.

X–XII ғғ. Қараханидтер әулеті билік құрды. Соғыссыз, мамыражай, бейбіт өмір сүргісі келетін ру-тайпалар Орта Азия төңірегінде өркендеп өсіп келе жатқан Қарахан мемлекетіне бірігіп, мемлекеттің ел басқару жүйесі нығая бастады. Қарахан мемлекетінің көшпелі билік ордасы Қашқар қаласында болды. Қашқар сол кездегі Ұлы Жібек жолының бойындағы мәдениеті, әдебиеті, экономикасы дамыған ірі қалалардың бірі болған. Қарахан мемлекетін елдің ұлы көсемі, атақты Табғаш Қара-Боғрахан билеген. Осындағы «Табғаш» деген сөз *күшти, пәрменді* деген мағынаны білдіреді. Ал «*Бозра*» деген сөз *Бура*, қашаннан да өте алып-жойқын күштіліктің белгісі. Осыдан Табғаш Қара-Боғрахан дегеніміз Батыл Қара-Бурахан (Қара-Бура) болып шығады. Қара-Бураханды Орта Азия халықтары әрқайсысы өздеріне жақын тартып, біздің үлкен бабамыз деп құрметтейді, ұлы тұлға санайды. Қазақтар, ұйғырлар, қырғыздар, тәжіктер, өзбектер, түріктер, тағы басқа ұлт өкілдері әрқайсысы өздеріне иемденеді. Өйткені Қара-Бурахан өзінің әділдігімен де, тазалығымен де, батырлығымен де, адамгершілік-білімділік қасиеттерімен де бүкіл Орта Азия халықтарының, батыр, билері мен ғылым-білім жаршыларының және қарапайым халықтың жоғары қолдауына ие болған. Ұлы Жібек жолымен келетін жаңалықтарды, ғұлама ғалымдар мен дін таратушыларды, Ислам дінінің қасиетті таза дін екенін айрықша қолдап отырады. Қара-Бурахан ел басқаруда өзіне де, өңірлерді басқарушы хандар мен барлық билік өкілдеріне де төрт түрлі ұстанымды, негізгі, өзекті мәселе ретінде қояды [4]:

Әділдік — Әділеттік — Ақ жолды жаза баспас әділ үкім басшының ысымы, осыған қарап бұқара халық та әділ болады, қоғамда әділеттілік қалыптасады.

Адалдық — Тазалық — Жүрегі адал, ділі таза, ақпейілді, кешірімшіл, кең пейілді, саналы халқы мен би-сұлтандары көп мемлекет әрдайым бақытты-бақуатты.

Білімділік — Батылдық — Ақ-қараны айыра білу, білгір — айлакер, ер жүрек — алғыр, ақылды батыр болу, дүниенің барлық құбылыстарына зер сала білу, қайсарлық.

Адамгершілік — Иmandылық — Адам адамдық қасиетін сақтап, уақытша болатын аштық-тоқтыққа шыдап, байлық-мансапқа қызықпай, бос құмарлыққа алданбай, Алланың бірлігіне шүбә келтірмей, мұсылмандықты бұлжытпай орындау.

Қара-Бурахан осы кезде барлық мұсылман дінін таратушыларды өте жауапкершілікпен қолдап, мыңдаған сауатты жастарды үлкен қалаларға жіберіп, мұсылман дініне үйретеді. Қара-Бурахан Орта Азияда мұсылман дінін, Иmandылықты толығымен өрбітуді, уағыздауды мүдделес досы Қожа Ахмет Иассауиге тапсырады. Қожа Ахмет Иассауидің басшылығымен Түркілер тек Ислам дінін тұтынушы емес, сонымен бірге Ислам мәдениетін жасаушы күшке айналады. Осындай түрік халықтарының рухани, мәдени дербестігі кезінде Жүсіп Баласағұн тарих сахнасына шығады. Ол Қарахан мемлекетінің хан сарайында қызмет етіп, білім алады. Жүсіп Қарахан мемлекетінің көсемі Қара-Бураханның хандық дәуірін, ел басқарудағы ұстанымдарын, елдің ынтымағын, мұсылман дінінің жақсы қасиеттерін — адалдылық пен әділдікті, білімділік пен адамгершілікті, Ислам дінінің тазалығын пайымдап зерттеп, Қара-Бураханның төрт ұстанымын негізге ала отырып, өзінің аса жоғары көркемді деңгейдегі басты шығармасын дүниеге әкеледі.

Жүсіп Баласағұн «Құтты білік» еңбегін хижра есебі бойынша 462 ж., яғни жаңаша жыл санау есебі бойынша 1070 ж., жазып бітірген. Бұл жөнінде автордың өзі дастанда ескерткен [5; 589]:

*Төрт жүз алпы екінші жыл ішінде,
Бұл сөзімді тіздім бәйіт пішінде.
Он сегіз ай құрастырдым, талғадым,
Теріп түгел сөз сарасын таңдадым.*

Осы шығарманы ұзақ жылдар бойы зерттеген ғалымдардың есебі бойынша, Жүсіп Баласағұн өз дастанын шамамен елу төрт жасында жазып бітірген. Демек, ақын 1015–1016 жж. қазіргі Шу өзенінің бойындағы Құзорда (Баласағұн) деп аталатын қалада атақты түрік әкімінің отбасында туылған.

Ойшыл өз дастанын жарыққа шыққан жылы Табғаш Қара-Боғраханға (Қара-Бураханға) — «хандардың ханына» тарту етеді. «Құтты білікпен» танысқан соң Қара-Бурахан Жүсіп Баласағұнға

өте ырзалығын білдіріп, бұдан былай «Хас Хажыб Жүсіп Баласағұн» деген атақ берілетінін, ол хан сарайының бас ақылшысы, ақыны, бас уәзірі деген мағынада екенін айтып, өзін қызметке алады. Бұл туралы ақын [5; 44]:

*Кетті шығып туған елден алысқа,
Жырмен кітап берді түгел халыққа.
Хаттап-қаттап барын жазды көңілде,
Тамамдады жырмен Қашқар елінде.
Хандар ханы Тавғаш Қара Бұғра —
Падишахтың құзырында оқыды.
Мархабатпен даңқ қосты атына —
Ақылы мен қаламының хақына.
Хас Хажыбтық атақ берді тағы да,
Мұны сеніп жақын тұтты жанына.
Сол мәні үшін жұрт құрметтеп қарады,
Аты: Жүсіп Хас Хажыб деп тарады, —*

деп жазады.

Кемеңгер философ «Құтты білікте» қандай адам «Ұлы Хас Хажыб» болып істеуі мүмкін деген сауал қойып, оған өзі егжей-тегжейлі жауап айтады.

Ұлы Хас Хажыб — әмірші-патшаның көрер көзі, естір құлағы. Ол мемлекет заңдары мен сол елдің әдет-ғұрпының дұрыс орындалуын қадағалап отырады. Сондай-ақ ұлы уәзір — қазына ісін басқарушы адамға, сарайда қызмет ететін хат көшірушілер мен қолөнершілерге патша атынан әмір береді. Елшілерді қабылдап, шығарып салып отырады, ресми түрдегі салтанатты жиындардың заңға сәйкес өтуін қадағалайды. Әрі кедейлер мен жетім-жесірлердің арызын тыңдап, оны Тағбаш Қара-Бураханға жеткізіп отыруы тиіс. Бұған қарап, Жүсіп Баласағұнның патша сарайында қандай қызмет атқарғанын ғана емес, сонымен бірге ақын «Құтты білікте» өзіне өте жақсы таныс мәселелерді мейлінше терең біліп барып жазғанын да аңғарамыз.

«Құтты білік» дастаны — мемлекетті басқару қағидалары мен ұстанымдарын сөз ететін ел басқарудың ережелері мен заңдарын, мінез-құлық пен әдет-ғұрып нормаларын қамтыған көркем туынды. Этикалық-дидактикалық сарында жазылып, ғибрат-уағыздарды бейнелі көркем тілмен жырлайтын бұл шығармада бекке, уәзірге, әскербасына, хаджибке, елшіге, хатқа түсірушіге, қазынашыға, аспазға, емшіге, түс жорушыға, жұлдыз санаушыға, өлең шығарушыға, диқанға, малшыға, кәсіпкерге, саудагерге және басқаларына қажетті қасиеттер әңгіме болады. Данагөй Жүсіп Баласағұнның қырағы көзі бүкіл қоғамды төменнен жоғарыға дейін қамтиды.

«Құтты біліктің» зерттелуі

Академик Ә.Нысанбаевтың ғылыми зерттеулеріне [6] сүйеніп айтсақ, «Құтты біліктің» үш нұсқасы бар: Веналық нұсқа (1439 ж.), Каирлық нұсқа (1895 ж.) және Наманган нұсқасы (1913 ж.). Ғалымдар осы үш нұсқаның әрқайсысына тән өзіндік ерекшеліктерді жинақтай келе, «Құтты білік» дастанының ғылыми негізделген толық мәтінін жасап шықты. Дастанның көне қолжазбасы табылғанын алғаш әлемге хабарлап, 1823 ж. Парижде шығатын «Азия» журналында Вена нұсқасынан үзінді жариялаған француз ғалымы Жауберт Амадес. Венгер ғалымы Германи Вамбери (1832–1913) дастанның бірнеше тарауын неміс тіліне аударып, 1870 ж. Инсбрук қаласында кітап етіп шығарды. «Құтты білікті» Қ.Кәрімов өзбек тіліне, Н.Гребнев (1971) пен С.Иванов (1983) орыс тіліне, А.Егеубаев (1986) қазақ тіліне, бір топ аудармашылар ұйғыр тіліне (1984, Пекин) аударды. Дастанды аударумен В.В.Радлов (1837–1918) 20 жыл бойы үзбей айналысты. Түркия ғалымдары 1942–1943 жылдары аударып, үш нұсқасы 3 том болып Стамбулда жарық көрді. Шығарманы зерттеуге түрік ғалымдары Р.Арат (1900–1964), М.Кепрюлд (1880–1960), А.Ділашар (1897–1979) көп еңбек сіңірді.

Жоғарыда көрсетілген дастанның үш нұсқасын салыстыра келе орыс ғалымы С.Е.Малов Каир, Наманган нұсқаларының өзара жақындығын айтып, «ал ұйғыр редакциясы (Вена-Ғират) көп жағдайда бұлардан алшақтап кетеді» дей келе, бұл нұсқа «ислам мәдениетінің ұйғыр жазбаларындағы сирек кездесетін ірі ескерткіш» деп бағалаған. В.В.Радловтың да: «Баласағұн қаласының (Жетісудағы) тұрғыны ретінде автор дастанын әуелінде ұйғыр жазба тілінің әсерінсіз араб әрпімен жазған, бірақ поэма бұл ықпалға Қашқарда аяқтап, ханға апарған тұста, ел ішінде тарату үшін ұйғыр әрпімен қайта жаздырғанда ұшыраған», — дейді [7].

Көптеген ғалымдар «Құтты білікті» Араб халифатының әлсіреген тұсында жазылғандықтан, оны өтпелі кезең шығармасы деп санайды. Себебі араб мәдениеті мен әдебиетінің түркі халықтары әдебиетіндегі үстемдігі өте күшті болатын. Түркі халықтарынан шыққан ғұламалардың көбі өз шығармаларын араб тілінде жазуға мәжбүр болды. Оның үстіне, араб тілі — ислам діні мен мәдениетінің тілі болғандықтан, одан бас тарту еш мүмкін емес-ті. Сондықтан араб және түркі ақындары арасындағы тіл мәселесі өте өткір болды. Ал Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігі» түркі тілінің өте бай тіл екендігін дәлелдеуге тырысқан тұңғыш шығарма. Ол туралы данагөй ақын [5; 45]:

*Кітаптар көп арабша да, тәжікше,
Біздің тілде бұл жалғыз-ақ әзірше, —*

деп өз қоғамында жазылған алғашқы туынды екенін ескерте отырып, сол қоғамның түркі тілдес екенін [5; 45]:

*Біл, түркіше жырмен жазып арнадым,
Дұға қылсаң, мені ұмытып қалмағын, —*

деген жыр жолдарымен аңғартады.

Дастанның құрылысы мен сюжеті

Ежелгі Шығыс ілімі бойынша, әлемді төрт нәрсе ұстайды: жер, су, ауа, от. Осы төрт нәрседен әлемнің үйлесімі жасалады. «Құтты білікте» қоғамдағы, өмірдегі үйлесім осы төрт нәрседен тұрады. Дастанның басты идеясы мынадай төрт принципке негізделіп жазылған [8; 161]:

Біріншісі, мемлекетті дұрыс басқару үшін қара қылды нақ жаратындай әділ заңның болуы. Автор әділдіктің бейнесі ретінде Күнтуды патшаны көрсетеді.

Екіншісі, бақ-дәулет, яғни елге құт қонсын, деген тілек. Бақ-дәулет мәселесі дастанда патшаның уәзірі Айтолды бейнесі арқылы жырға қосылған.

Үшіншісі, ақыл-парасат. Ақыл-парасаттың қоғамдық ролі уәзірдің баласы Ұғдүлміш (Өгдүлміш) бейнесінде жырланады.

Төртіншісі, қанағат-ынсап мәселесі. Бұл мәселе дастанда уәзірдің туысы, дәруіш Одгүрміш (Одғұрмыш) бейнесі арқылы әңгіме болады.

Композициялық құрылысы жағынан дастан 6520 бәйіттен (екі жолдық өлең) тұрады. Бұл — 13000 өлең жолы деген сөз.

Дастан қара сөз бен өлең түріндегі кіріспеден, сексен бес бөлімнен және қорытындыдан тұрады. Алғашқы төрт бөлімі діни мақтауларға, бесіншісі — жеті ғаламшар мен шокжұлдыздардың белгілерін суреттеуге арналған, ал алтыншы — он бірінші бөлімдер негізгі бөліміне кіріспе болып табылады. Шығарманың сюжетті бөлігі он екінші бөлімнен басталады. Ол бас кейіпкерлердің әңгімелері мен хат жазысуларынан тұрады. Туындының негізгі бөлімдері екі жолдық месневи түрінде жазылған.

«Құтты білік» дастанының сюжеті автор алға қойған дидактикалық міндеттерге, яғни шығарманың әділдікті, бақ-дәулетті, парасатты, қанағатты бейнелейтін төрт қаһарманның іс-әрекетіне тікелей байланысты етіп құрылған. Дастанның сюжеттік желісі қарапайым болып келеді.

Кітаптың сұрақ-жауап, диалог түрінде жазылуы Авестадан бері келе жатқан дәстүр болатын. Ж.Баласағұни сол дәстүрді жалғастыра келіп, ақыл-білімге, кемелдікке деген ізденісін кейіпкерлердің өзіне жинақтайды. Адам мүмкіндігі шексіз екендігін, адамның әділетке жете алатындығын, мұсылмандардың қыркыншы парызы — ғылымның таным процесіндегі рөлі туралы айтады. Бала тәрбиесі, адамгершілік, т.б. көптеген мәселелер қамтылған [2; 90].

Туындыда кейіпкерлер дүниелік қызықтардың жалғандығы, маза бермейтін игіліктердің тұрақты еместігі, ізгілікті, әділеттілікті, ақыл мен білімді, ұстамдылықты, мырзалықты бағалау керектігі туралы сыр бөліседі.

Кітапта еңбектің және кәсіптің қай түрі болмасын маңызды деген ой білдіреді. Тек соны адал істей білген адам ғана өз еңбегінің жемісін көреді.

«Құтты білік» дастанындағы дүниетаным

«Құтты білік» 1069–1070 жж. жазылған адамгершілік пен имандылыққа, білімділік пен біліктілікке, әділдік пен еңбекке үндеген түркі тіліндегі философиялық, дидактикалық шығармалардың көшбасшысы. Баласағұнидің бұл еңбегі кезіндегі ел билеуші хан-қаһандарға әділдік пен парасатты биліктің шешен шежіресі ретінде, ақылымен іс қыла білудің заң ережесі ретінде ұсынылған:

1. Дастанның белгілі бір мағынада елдегі Ата Заң (Конституция) қызметін атқаруы.

Жүсіп Баласағұн шығармасы Қарахан мемлекетінің Ата Заңы қызметін атқарған. Ол үшін автор өз еңбегінде патшалар мен уәзірлердің, хан сарайы қызметкерлері мен елшілердің, әскербасылар мен нөкерлердің, тәуіптер мен аспаздардың, диқандар мен малшылардың, т.б. қоғам мүшелерінің мінез-құлқы, білім дәрежесі, ақыл-парасаты, құқықтары мен міндеттері қандай болу керектігін жеке-жеке баяндап шығады. Ақын мәселені әмірші-патшаның өзінен бастайды. Ел-жұртты басқаратын адам — ақыл-парасаты ұшан-теңіз, ниеті түзу, сөзі шырын, білім мен өнерге жетік, қолы ашық, пейілі кең, жүзі жарқын, ешкімге кек сақтамайтын жан болуы шарт екенін айтады. Ел басқарған әкімдерді күншілдік, ашкөздік, сауық-сайранға құштарлық, қатыгездік, кекшілдік сияқты жаман қылықтардан сақтандырады. Бұдан кейін ақын патшаның көрер көзі, естір құлағы «Хас Хажыб», яғни бас уәзір, міндеттерін тізбектеп, зор білгірлікпен айтып шығады. Бас уәзір халықтың талап-тілектерін патшаға, ал патшаның айтар ой-пікірін, жарлықтарын халыққа жеткізіп отыруы тиіс. «Құтты білікте» елшіге қойылатын талаптар егжей-тегжейлі сипатталып жазылған. Елші ерекше зерек, өзі көрікті, көп тіл білетін, шешен, жақсы аңшы, құсбегі, жұлдызшы (астролог), түс жори білетін, музыкант сияқты көптеген қасиеттерге ие жан болуы қажет дейді ғұлама [9].

Баласағұни ел басқаратын әміршіге, бекке мейлінше жоғары талаптар қояды. Ел басқарған адам өте зерек, іскер болса ғана мемлекет гүлденіп, қазынасы алтын-күміске толады, халқы бақытты болады деген пікір айтады [5; 213–215]:

*Ақылды бар, ақымақ бар, бар ғалым,
Бай-кедей бар, надан, аңқау, бар залым.
Бәрін соның алаламай бөлектеп,
Басқаратын қандай болу керек Бек?
Елі гүлдеп, байып бектің бағына,
Даңқы тарап, өссе халық саны да!
Қазна толып, күміс судай ағылса,
Шоқтығы өсіп, күшіне әлем табынса.
Әскер толып, тұрса күші дігірлеп,
Тұрмыс, заңды тураласа іліммен,
Бектің аты бар жаһанға тараса,
Күн-күн сайын құты артса тамаша.
Бектік үшін туған олар анадан,
Бектік сүтпен, іспен бойға тараған
Бектің ісі, тек бектердің еншісі –
Бектер ісін, ұғар бекке тең кісі.
Бек халықты тек білікпен сендірер,
Барлығын да ақылына жеңдірер.
Бек дегенің білікпенен берік тұр,
Білік кетсе, бек қалады — желік құр...*

Дастанда Қара-Бураханға (Бограханға) елді басқару әдісі мен жаулап алған жерлерге тәртіп орнату тәсілдері жөнінде ақыл айтылады. Елді өз қолында ұстау үшін бірыңғай күш қолдану, қылыш жұмсау жеткіліксіз, қол астыңдағы халыққа ақыл-айламен айтқаныңды істете білу керек деген пікір білдіреді.

Жалпы, басқару мәселесінде Баласағұн ұстанған рухани құндылықтар — қайырымдылық, парасаттылық, ізгілік, тәрбиелі адамға тән іс-әрекет.

2. Дастандағы құт, бақ-дәулет, бақыт ұғымдарының мәні.

Халқымыз бұл ұғымдарға өте үлкен мән берген. Жүсіп осы ұғымдар туралы былайша толғанады [5; 194–195]:

*Құт-дәулетке жарық көңіл жарасар,
Дана жүрек шыққан күнмен таласар!
«Бақыт қонса, шаңырағыңа күтпеген,
Кішіктікпен, байқап, соңын күт деген.
Бақ та білсең, білікті ерге лайықты,
Өзіңе де, ісіне де байыпты.
Дәулет қона, ақымақ та «зиялы»,
Кісіліктен бөлек, әттең сияғы...*

*Дәулет қонса ақылдыға, ағайын,
Шуағымен нұрландырап маңайын.
Біліксіздің дәулет артын жабады,
Біліктіге құрметпен тон жабады.
Ақымаққа қонған бақыт тоналар,
Қалай қонса, солай ұшып жоғалар!
Бұл сөздер мен төркіндес сөз бар тағы,
Асыл сөздер бірін-бірі тартады:
Ақылдыны бақ құрметке бөлейді,
Күн мен түнін кереметке теңейді.*

Баласағұнның ойынша, бақ дәулет, құт оларды қадірлемеген адамның басынан тез ұшып кетеді. Өмірде тұрақты ештеме жоқ, бәрі өткінші. Ғұлама [5; 111–112]:

*Дәулет үркек, ор киікке ұсаған,
Қонса келіп, жөні тас қып тұсап ал!
Тұта білсең, дәулет тозып, безбейді
Қолдан шықса, қайта айналып келмейді!
Сенбе құтқа: келсе, кетіп қалады,
Сенбе баққа: береді һәм алады, —*

сияқты жолдармен өмірде «болдым, толдым, бақытқа кенелдім» деген тоғышарлық психологиядан әрқашан бойды аулақ салуға шақырады.

Сөйтсе де, ақын құт пен бақыттың адамзат басынан ұшып кетпей, баянды да мәңгі қонуын аңсайды [5; 111]:

*Баянды боп жаралса ғой құт деген,
Асыл бақыт сол болар-ау күтпеген.
Ұшпай бақыт, қонса алаңсыз түгелдей,
Мәңгі жайнар, күн көзі де түнермей!*

«Құт дарыған елдің адамы қандай?» деген сұраққа Баласағұн былай деп жауап береді: «Құт-бақытқа кенелсем деп тор құрушылар көп. Бірақ ол қасиетті адамға ғана қонады. Құтты іздеген адам жібек мінезді, көңілі таза, тілі майда, жігерлі болып, үлкенге құрмет көрсетіп, кішіге мейірін төксе, араз көңілді тыйып ұстаса, осы қасиеттер — құтты ұстаудың құлып-кісені» [10].

Ғұлама ақын баюдың жолдарын ашып айтпаса да, байлыққа деген өзінің көзқарасын білдірген. Оның пайымдауынша, байлық, алтын-күміс дүниедегі ең қымбат нәрсе емес.

Керісінше, ең қымбат нәрсе — ол оқу-білім, ақыл-қанағат, адамгершілік. Сондықтан да Баласағұн алтын, күміске көзі тұнбаған адамды нағыз періштеге балайды [5; 278]:

*Күміс көрген адам көңіл бұрмаса,
Көзі тұнып, дымы құрып тұрмаса.
(Алтын көріп, адам жолдан таймаса,
Адамдықты, адалдықты ойласа).
Ондай жанды періште деп қараңыз,
Шынында да періштеге балаңыз.*

Жалпы, дастанда дәулетқұмарлық, дүниеқорлық, байлық, мансапқа құмарлық жан-жақты сыналады. Ғұламаның пайымдауынша, нағыз байлық — жан тазалығы. Өйткені рухың таза болса, сен аспандай бересің. Байлыққа құмарлық тұлғаның мінез-құлығының азып-тозуына жол ашады.

Ойшыл ақын «опасыз өткінші ғұмырда байлық қумай, білімге ұмтылындар» деп үндейді [5; 68]:

*Кісіден кісі айырмасы — нарқы көп,
Айтсам, білім — бұл парықтың нарқы дөп.
Бұл сөзімді білімдіге арнадым,
Білімсіздің тілін ұға алмадым.
Білімсізбен ешбір сөзім жоқ менің,
Ей, білікті, қызметшіңмін мен сенің.*

3. Баласағұни әлемдік үйлесімділік негізінде әділетті адамзат әулетін құруды армандаған. Сондықтан да ол ғылым мен білімге зор мән берген.

Ақын мемлекет, қоғам, ел басқарған әкімдер, мораль, этика, тағы басқа мәселелерге арналған тарауларында білімнің күш-күдіретін ардақтап, ғалымдарды көкке көтере мадақтайды [5; 75–77]:

*Ақыл — шырақ, қара түнді ашатын,
 Білім — жарық, нұрын саған шашатын.
 Ақыл болса, асыл болар — болса ер,
 Білім болса, бектік қылар — қылса ер.
 Ақыл кімде болса — болар асыл ол,
 Білім кімде болса — бек һәм басың ол.
 Кісі ұланы қара жерге қол салды,
 Көтерді бәрін, білімін ол қолданды.
 Ақылмен кісі асыл атанар,
 Бекке ел ісі білімімен жасалар.
 Талай ізгі іс, атқарылды ақылмен,
 Мың рахмет ақыл-еске асыл кен!
 Пайдасы көп, аз ақылды аз деме,
 Қадыры көп, аз білімді аз деме!
 Жұпарға ұқсап білім де тез таралар,
 Сақтап болмас басқалардан даралап.
 Жасырсаң жұпар, оны иісі білдірер,
 Жасырсаң білім, тілің айтып бүлдірер.
 Білім — байлық, азаймас һәм жоғалмас,
 Еш қарақшы, ұрыға да тоналмас!
 Ақыл, білім бейне кісен кісіге,
 Кісенді ашып бармас қылмыс ісіне.*

Жүсіп Баласағұн оқыған, парасатты, көзі ашық адамдар, ғалымдар ел басқару ісінде, ел-жұрттың талап-тілектерін жүзеге асыруда патшаларға, түрлі дәрежедегі әкімдерге, бектерге ұдайы ақыл-кеңес беріп көмектесіп отыруы тиіс деп түсінеді. Ақын ел билеушілердің, білімді адамдардың ақыл-кеңесін тыңдап, соған сәйкес елге билік жүргізуге шақырады.

Дастанда мынадай ой-пікір бар: Патша ел-жұрттың қылыштың күшімен, қатал тәртіппен басқарып отырады, ал ғылымдар қалың бұқараны ақыл-парасатымен басқаруы керек [8; 171].

Философ-ғалым адам бойындағы жаман қасиеттердің бәрі, атап айтқанда, зұлымдық, қатыгездік, сараңдық, опасыздық, т.б. — бәрі түптеп келгенде білімсіздіктен, надандықтан туындайды деп есептейді.

Баласағұн ең алғашқы ағартушылардың бірі ретінде сауаттылықты дәріптеп, оны халықтың мәдени деңгейін көтеретін бірден-бір құралы деп білді. Бүгінгі күнде мәнін жоймаған мына бәйітті оқиық [5; 68]:

*Білімді — аз, білімсіздер қаптаған,
 Ақылсыз көп — ақылдыны таптаған.*

Философ білікті, парасатты адамдарды қоғам өз дәрежесінде бағаламайтын, бұл дүниеде ашкөз надандардың ұтатынын, олар пайдакүнемдік пен парасатқа, білімге, адам тағдырына, адамзаттық мұраттарға көз жұма қарайтынын айтады [11].

Бұл жағдайды түзеу үшін өмірдің бар салаларына білім нұрын сеуіп, қараңғы халықтың көзін ашып, оларды бұл дүниелік күйкі әрекеттерден серпілту керек дейді ғұлама.

Жалпы, Баласағұни бәйіттері арқылы біз «білім мен ақыл — адам болудың нағыз кемел жолы» деген ой түйеміз. Сондықтан да дастанда ақыл мен білім жайында айтылған ойлар көп. Осы белгілеріне қарап, оны ғибратнама үлгісіндегі дастан деуге болады [5; 77]:

*Ақыл, сенің анттасқан нақ жолдасың,
 Білім, сенген мейірімді қандасың.*

Немесе [5; 78]:

*Ей, ақылды! Өкпе-сорға шалдырма!
 Сақтап атты, ашуға бой алдырма! —*

деп келетін өсиетке толы жыр үлгілері — соның айғағы.

4. «Құтты білікте» көтерілген этикалық-философиялық мәселелердің бірі — қанағат, ынсап мәселесі болып табылады. Ақын «қанағат» ұғымын философиялық категория ретінде қарастырады. Ел басқарған әкімдердің бәрін қанағатшыл, ынсапты болуға шақырады. Сондай-ақ ол дүниеқұмарлықты, ашкөздікті, паракорлықты өлтіре сынайды [5; 219]:

*Ашкөзденбе, ұятты ойла, адал бол,
Ашық айтып, әділ іске жарар бол!
Мешкей тынып, сұғанақ көз қояр ма!?
Ашкөзділер жаһанды жеп, тояр ма?!
Сұғанақтық — дауасыз дерт, арылмас,
Күллі жаһан емі қонбас, жазылмас.
Барлық аштар, жесе ақыры тояды,
Сұғанақ көз, тек көрінде қояды.*

Өз дәуірінің рухани тәжірибесін бойына сіңірген осынау шығарма қазақ әдебиетінің дамуына айрықша әсер еткен. Қазақтың классикалық поэзиясы өзінің шығармашылық бастауын «Құтты біліктің» рухани, эстетикалық әлемінен алған. Мәселен, жаңа қоғамдық тарихи жағдайда қазақ ақын-жыраулары адам мінез-құлқының бір көрінісі болып табылатын қанағат сезімін өздерінше пайымдаған. Оны қазақ қауымының ұғымына лайықты етіп жырлаған.

5. Дастанда тіл өнері жайлы айтылған ойлардың эстетикалық тәрбиені қалыптастырудағы маңызы.

«Құтты біліктің» ең негізгі көтерген мәселесі — адамгершілік. Адамгершіліктің сан саласы бар. Оның бірі — тілді тыйып ұстап, орынды жұмсай білу. Тіл екі жүзді қанжар секілді. Тілден бак қонады, тілден бас кетеді.

Дастан авторы тілдің маңызын түсіндіруге талай тапқыр сөздер қолданған [5; 64–67]:

*Тіл қадірлі етер, ерге бақ қонар,
Қор қылар тіл, кететігұн бас болар.
Тіл — арыстан есік баққан ашулы,
Сақ болмасаң жұтар, ерім, басыңды!
Не дейді, ұққын, тілден жапа шеккен ер,
Құлақ салып, амал қылып, есті елер:
«Тілімнен көп жапа шектім, есебім:
Бас кесілмес үшін, тілді кесемін!
Сөзіңді бақ, басың кесіп алмасын,
Тіліңді бақ, тісің сынып қалмасын!»
Біліп айтқан сөз — білікті, саналар,
Біліксіз сөз басыңды жеп, табалар.
Көп сөйлеме, аз айт бірер түйірін,
Бір сөзбен шеш түмән сөздің түйінін.
(Көрген емен көбік сөзбен оңғанды,
Тобықтай түй тоқсан ауыз толғамды!)
Сөз кісіні ұлы қылар, бек қылар,
Көп сөз басты қара жерге кеп тығар.
Көп сөйлесең, «Езбесің» деп жек қөрер,
Сөйлемесең, «Мылқау» екен — деп сөгер!
Бұлай болса, тең ортасы — керегің,
Тілге ұстамды болсаң, өсер беделің!
Тіліңді бақ, басың аман болады,
Сөзді қысқа айт, жасың ұзақ болады.
Туған адам өліп сөзі қалады,
Өзі кетіп, ізгі аты қалады!
Қалар мұра — сөз, кісіден кісіге,
Сөзді мұра тұтсаң, пайда ісіңе.*

Ойшыл ақынның пайымдауынша, дана адамның сөзі де, ісі де бір жерден шығады. Ол барлық жағынан әділет үлгісі болуға тиіс деп біледі. Тауып айтылған өнегелі сөзге берер бағасы зор: «Алтын мен күміс байлық емес, тауып сөйлей білген байлық. Дүниеде ешнәрсе де баянды емес, тек жақсы сөз ғана баянды».

6. «Құтты білік» дастанында отбасындағы эстетикалық тәрбиеге зор мән берілуі.

Адам өмірінде эстетикалық тәрбие зор рөл атқарады. Әсемдікті көре, түсіне және жасай алу адамның рухани өмірін байытады, қызғылықты етеді. Оған ең жоғары деңгейде рухани ләззаттануға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда Жүсіп Баласағұн отбасы жайлы айтылған мына бір бәйітінде [5; 601–602]:

*Адал жарда болмаса ізі күдіктің —
Бақыты сол, байлығы сол жігіттің.
Жаны сұлу — нұр құяды жаныңа,
Мейірім, мінез, шаттық тіле жарыңа.
Бай қатынға басты тіксең — жақпассың,
Атақтыдан еш береке таппассың.
Құлай сүйген, жаны таза, ақылды,
Жақсы әйел құрметті етер атыңды.
Бай келіншектің кесепатын білмейсің...
Қайын жұртпен саудаласып жүрмейсің...
Шын ойласаң, ошағыңның ырысын,
Адал жарың — байлығың да, тынысың, —*

деп жырлап, ерлі-зайыптылардың бір-біріне адалдығының, отбасында сақталуы тиіс эстетикалық, этикалық құндылықтардың маңыздылығын айқын көрсеткен [12].

Дана ақын [5; 419]:

*Әйел алмақ болсаң, егер, қарарсың,
Жіті бағып таңдаулысын аларсың! —*

дей келіп, жақсы әйел үш сипатты болады деген ой қорытады [5; 421]:

*Жібек мінез — қыз-келіншек шырыны,
Біле білсең, әйел көркі — қылығы!
Ақылды, пәк болса, асылға баларсың,
Үш сипаттың бәрін содан табарсың!
Ақылды әйел, ізде — іздесең сен егер,
Есті болса, төрт құбылаң теңелер.
Мұндай жанды кездестірсең, бекін де.
Ей, батырым, тырыс, қолдан кетірме!*

Жалпы, Баласағұн шынайы көркемдікті адамның рухани жан дүниесі мен эстетикалық сұлулығын көрсететін белгі деп санаған.

Жүсіп Баласағұндың пайғамбарымыз Мұхаммедті (с.ғ.с.) үлгі етіп суреттеуі

Мына бес күндік алдамшы дүниеде бір жаратушының хақ жолына өз өмірін арнап көптеген пайғамбарлар өткен. Сол абзал жандардың ардақтысы Мұхаммед (с.ғ.с.) болғаны шындық.

Мұхаммед (с.ғ.с.) — Ислам теологиясының негізін қалаушы. Ол ең бірінші болып иманды адамдар санының көбеюіне ықпал етті. Адамдарға Ислам негіздерімен өмір сүруді үйретті. Оған қоса ол — қасиетті кітап Құран Кәрімді [13] Алладан жеткізуші. Сондықтан да біз оны соңғы пайғамбар әрі Алланың сүйікті құлы деп танимыз, солай деп иман келтіреміз.

Жүсіп Баласағұни да өз дастанында пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с.) өнеге етіп суреттеген [5; 53]:

*Рахымды ием, пайғамбарын жіберді,
Кісі ізгісі, ел сарасы жігерлі.
Түнек түнде шамы болды халықтың,
Саған, жұртқа нұрын шашты ол жарықтың!
Ол Құдайдың елшісі, ерім, білгейсің,
Сен, содан соң, тура жолға кіргенсің!
Ата-анасын қиып мұнда келді ол,
Үмбетіне тілек, бағыт берді ол!
Кірпік ілмей, нәр де сызбай жүдеді,
Жалғыз сенің тілеуіңді тіледі!
Сені тілеп, бейнет шекті күні-түн,
Риза болсын, мақта: ақта үмітін!*

Бүкіл өмірін Алла жолына арнап, адам баласының игілігіне қызмет еткен Жүсіп Баласағұни атақты «Құтты білік» шығармасында Алланың хикметін жанымен былайша толғаған [5; 50–51]:

*Алла атымен айттым сөздің әлібін,
Жарылқаған, жаратқан бір тәңірім!
Тіледі де, жаратты бар болмысты,
«Бол!» — деді де, бірден бәрін болғызды.
Жаралғанның бәрі мұңлық, мұңы көп,
Ием ғана, жалғыз шері, мұңы жоқ.
Ей, ерікті, мәңгі мұңсыз, Құдайым,
Бұл ат жалғыз саған ғана лайық!
Саған өзге кіріге алмас, дарасың,
Әуелгі де соңғы да өзің, сарасың.
Жалғыздығың қосылмай еш санаққа —
Еркің сенің жетті күллі тарапқа.
Иш пен тысты бірдей білген асылсың,
Көзден — жырақ, көңіліме жақынсың.
Барың аян, күн мен айдай жарықсың,
Ақыл, көңіл жетпес, тегің алыс тым.*

Сонымен, ғұлама ақын Алланың асқан нығыметін, бір Жаратушы екенін жырлап қоймай, басқалардың да Құдайды танып білуіне, тіпті жас жеткіншектердің үлгі өнеге алуына терең өсиет қалдырған.

Дастандағы өсиет сөздердің қазақ халқының мақал-мәтелдерінің түптөркініне іспеттес болуы

Баласағұн шығармасындағы даналық сөздері қазақ мәдениеті мен халықтық мақал-мәтелдері арқылы ұштасып кеткенін байқау қиын емес.

«Құтты білікті» оқи отырып, бүгінгі қазақ мақал-мәтелдерінің түпкі негізі соларда жатқанын анықтауға болады:

1. Қазақ мақалында: *Жақсының аты өлмейді, ғалымның хаты өлмейді.*

Баласағұнида [5; 532]:

*Ойлы кісі айтқан сөздің ақ шынын:
Кісі өлсе де, өлмес аты жақсының!*

2. Қазақта: *Бүгін бітер істі ертеңге қалдырма.*

Баласағұнида [5; 501]:

*Ертеңге — деп, бітер істі тастама,
Қалар кейін, шықса ісің басқа да!...*

3. Қазақта: *Кеңесіп пішкен тон келте болмас.*

Баласағұнида [5; 512]:

*Кеңесіп іс жасау керек кеңінен,
Кеңеспеген кісі өкініп, еңірет.*

4. Қазақта: *Жақсымен жанассаң атаққа ілінерсің, жаманмен жанассаң шатаққа ілінерсің.*

Баласағұнида [5; 483]:

*Жаманға сен жолама, жаласына жанарсың,
Жақсылыққа жанассаң, жақсы қылық табарсың!*

5. Қазақта: *Ит үреді, керуен көшеді.*

Баласағұнида [5; 332]:

*Көк төбетті бөрі елемей жеңбей ме?
Ит үреді, керуен көше бермей ме!?*

6. Қазақта: *Әуелгі байлық — денсаулық, екінші байлық — ақ жаулық, үшіншісі — он саулық.*

Баласағұнида [5; 344–345]:

*Ишпек-жемек әуелгісі бұлардың,
Қатын алмақ — бірі рахат-құмардың,
Үшіншісі — тән саулығың, тірлігің,
Бұл үшеудің сақтау қажет бірлігін.*

7. Қазақта: *Таяқ еттен, сөз сүйектен өтеді.*

Баласағұнида [5; 264]:

*Таяқ еттен, сөз сүйектен өтеді,
Сөз қалады, таяқ табы кетеді!*

8. Халық арасында *Бір топ итті арыстан бастаса, күндердің күнінде олар арыстанға айналар, ал бір топ арыстанды ит бастаса, олар итке айналады* деген мысал бар. Осыны ойшыл ақын поэзия тілімен [5; 222]:

*Біл, арыстан басшы болса иттерге,
Арыстандай күркірер кеп иттер де!
Арыстандар басы болса ит бір күн,
Арыстандар жасар еді ит тірлік! —*

деп суреттеген.

Ж.Баласағұни «Құтты білікте» әдеп, әдет туралы былай деген:

Аз ғана игі іске көп рахмет айт.

***

Кісі алдындағы асқа қолыңды созба.

***

Кісі айыбын ашқаннан, жапқан жақсы.

***

Мінезі жақсы төрге озар.

***

Жақсы қылық адамға — ас пен киім.

***

Сәлем берген саулық береді,

Сәлем алған қызығын көреді.

***

Үлкен келсе, асыңды аяма,

Бістық асқа үрleme.

***

Құрсақта біткен қылық қара жерге бірге кіреді,

Сүтпен біткен ізгі қылық, өлгенше өзгермейді.

Қорыта айтқанда, дастанда қазақтың шешендік сөздерімен, бата-тілегімен, мақал-мәтелімен сабақтас тақырып — ойы, жүйесі мен мәнері, өрнегі бірдей шығып жататын нақыл сөздер аз емес.

Кемеңгер ақын мәтінге кіргізген нақыл сөздер, мақалдар мен мәтелдер дастанды ерекшелендіре түседі: «Түркілерде бұл жөнінде мақал бар, соны осы жерде келтірудің реті бар», «Түркі тілі дана сөздерді сақтаған, Бабалардың сөздерін тыңдау керек ол үшін. Бабалардың мақалдарын сақтау — сенің борышың», — дейді автор.

«Құтты білік» еңбегінің тәрбиелік мәні

Бұл еңбек — халықтың құты, ырысы болған ілім. Ғасырлар бойы көзі ашық, көкірегі ояу ұрпаққа адамдық, азаматтық қасиеттерін, әдеп-адалдық дәстүрін сіңірген шығарма. Бұны біз келесі жыр жолдарынан аңғарамыз:

1. Жүсіп Баласағұнның еңбекті «Құдатғу білік» қоюына өзінің жауабы бар [5; 80]:

Кітап атын «Құдатғу білік» қойдым —

Құтын тұтсын оқушым білікті ойдың.

Жазған кітап, сөйлеген сөздеріммен,

Екі дүниені ұстауды көздедім мен.

2. Ғұламаның жігіткке ашынып, өкініп, қарттық-егделік хақында айтқандары мынадай [5; 581]:

Жортқан бұлттай жігіттіктен ауыстым,

Ескен желдей тірлігімді тауыстым.

Қайран жастық, қайран отты күндерім,

Тұта алмадым, қадіріңді білмедім!

Жігіт дәурен, оралшы бір құстайын,

Бұлде жауып, алақанда ұстайын!

*Беу, жігіттік, қайда жолың, тұрағың?
Таба алмадым сарсылдым сан, сұрадым!*

Осы өлең жолдары адамның пендешілік өмір кешпей, рухани тазалыққа шақырады. Оқушыларға болашақтарына мақсат қоюға, уақыттың қадірін түсінуге, жамандықтан аулақ болуға тәрбиелейді.

3. Ақын жақсылықтың мерейі туралы былайша толғанады [5; 595]:

*Бұл дүние қып-қысқа көрген түстей,
Қадірін білген дұрыс көрге түспей.
Өмір де бір қазына, алған қарыз,
Қайырым етті қайтара салған парыз.
Түптің-түбі бұл тағдыр теңестіретер,
Ажал келсе: ұлық, құл демес, білем.
Жақсылық қыл, суымай бойда қаның,
Бір өлім бар, жөн болар ойлағаның.
Қалар өлсең меншігің — есімің де,
Қатты серпкен кең дүние есігінде.
Құрметтер ел, жан болсаң затың жақсы,
Талай гасыр жаңғырар Атың жақсы.
Қарғысын естір талай гұмырлардың,
Есімі қаны қара зұлымдардың.
Не күтіп жүр: Даңқы ма, мазағы ма?
Өз ырқында. Тек сынба азабына.
Қалар ныспы, сіңерміз қара жерге,
Мақтап?.. Даттап?.. «Тірілтер» қалың ел де...*

Жүсіп Баласағұн бұл өсиетінде ақиқатты ашып көрсетеді. Жер бетіндегі адамдардың теңдігін баяндайды.

4. Жас нәресте өмірге келісімен-ақ оны дұрыс тәрбиелей бастау — әке-шешенің қасиетті борышы екенін ақын жырға былайша қосқан [5; 421–422]:

*Ай мандайлы ұл-қыз туса алдыңда,
Үйіңде өсір, бөтен жерде қалдырма.
Тәрбиеші ал ізгілікті, көшелі,
Ұл-қыз жақсы, таза болып өседі.
Ұл-қызыңа әдеп үйрет, білім бер,
Қос жалғанды бірдей көріп, күлімдер.
Ұлына әйел әпер, қызды ерге бер,
Қайғы-мұңсыз тірлікке не тең келер!
Ұлды үйрет күллі өнер-білімге,
Онымен мал-дүние табар түбінде.
Бақ ұлыңды, бекерге бос жүрмесін,
Бейбастақ боп кетер бекер жүргесін.*

5. Данагөй адамшылыққа — адамшылық, қайырымға — қайырым ету туралы былай дейді [5; 598–599]:

*Ілкі сәттік өмірің болса жалғанда —
Қайырым ет, қайырым қылған жандарға.
Серттей түйсең, ұшқан ойды сөзімнен,
Шет қалмайсың несібеңнен, еліңнен.
Сиымды бол сыйлап сені жақтаса,
Тайраңдама — қалың елің мақтаса.
Адамшылық — адамға тән қазына,
Солай қазір, солай болғын бағыдан.
Қайырым етсе достарың, не бауырың,
Еселеп бер, көтер жүктің ауырын.
Сөйтсең, дана ер болғаның сенімді,
Құрығанда, байқатасың тегіңді.*

Данышпан философ оқушыларға адамгершілік қасиеттерді дарыта отырып, оларды достықты бағалауға, жақындарын сыйлауға тәрбиелейді. Тұлғаға тән қасиеттерді, ізгілікті насихаттайды.

Қорыта айтқанда, Баласағұни философ ретінде және тәрбиелік тағылымға толы педагог ретінде артына өшпес мұра, тәрбиелік дәстүр, өнеге қалдырған адам.

Түйін

Жалпы, «Құтты білік» не жайында?

- «Құтты білік» — мемлекетті басқару ғылымы. Ол — түркі тілінде жазылған тұңғыш саяси еңбек.
- «Құтты білік» — жалпыадамзаттық ұстанымдарды, адамгершілік қағидаларды зерттеген терең философиялық мұра.
- «Құтты білік» — ежелгі түркі тіліндегі классикалық поэзияның тұңғыш шығармасы.
- «Құтты білік» — оқырманын тәрбиенің түрлі салалары бойынша даналық ойлардан сусындататын тәлім-тәрбиелік энциклопедия.
- «Құтты білік» — кісілікті қорлауға, орынсыз қантөгіске, әлеуметтік әділетсіздікке жаны қас ақынның дүниенің қызығы, құты — білім, ақылда, адамшылықта деген мүддесін биік көтерген толғаныс.
- «Құтты білік» — насихат, ғақлия саздары айқын, елдік, мемлекеттік құрылысты егжей-тегжейлі түсіндірген тариқат.
- «Құтты білік» — заманның, уақыттың озмыштығына ойшылдықпен мән берген, дүниенің асыл мәнін байсалды түсіндірген ақылман дастан.
- «Құтты білік» — «мұсылман идеологиясына негізделген, сол идеологияны насихаттайтын, түркі тілінде жазылған жалғыз еңбек». Сондай-ақ Жүсіп Баласағұн — түркілік ислам әдебиетіндегі мадақ (Аллаға, пайғамбарға, сахабаларға, ел билеуші қағанға) жанрының негізін қалаушы.

Сөз соңында айтарымыз «Құтты білік» («Құтадғу білік») — «Құтқа, бақытқа қалай жетуге болады?» деген адам баласы үшін ең өзекті, аса маңызды өмірлік хәм мәңгілік сұраққа жауап беретін ақылман туынды. Ал оның қандай жолдар екенін көкірегі ояу оқырман баба мұрасын зерделей оқу арқылы ұғына алады [5; 40–41; 605]:

*Әзіз кітап — бұл ұлылық негізі,
Біліктіге болғай білім теңізі!
Құт білікпен безенген бұл, жамағат,
Шүкір қылып ал да, тіле қанағат.
Күллі дана сөзі түгел сүзілген,
Інжу-маржан тізбегіндей түзілген!
Тыңдағанға — ұғынықты, қадірлі,
Жазбасы — ауыр, надандарға кәдімгі!
Көз-қолыңды демеп жарық шашар да,
Ісіңді оңдар сөзі екі жаһанда.
Шығыс елі, күллі түркі ішінде,
Дүниеде — кітап жоқ бұл пішінде...
Сөзімді айттым, құлы болмай құлқынның,
Пайдасы үшін қалған қалың жұртымның.
Аңсамадым — мадағыңды, даңқыңды,
Көзге ілмедім күміс, гауһар, алтынды.
Көз суалды, түнді түнге жалғадым,
Сөзді жазып, баршаңызға арнадым.
Менің зілдей еңбегімді білсін деп,
Келер ұрпақ еске тұтып жүрсін деп.
Бұл кітаптың әр ұйқасын, әр жолын,
Тілім айтып, тізді мына өз қолым.
Бұл кітапты сендер оқып жүргенде,
Қолым қалмас; болмас тіпті тіл менде.
Ұмытпа тек, оқырманым-сырласым,
Жақсы сөзім жалғызсырап тұрмасын.*

Сонымен, Жүсіп Баласағұн өмірдің өткіншілігін, болымсыздығын айта келіп, өзі бұл дүниеден кетсе де, сөзінің мәңгі қалатынына сенген.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Келімбетов Н.* Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері. — Алматы: Раритет, 2011. — 243-б.
- 2 *Қыраубаева А.* Ежелгі әдебиет. 5-томдық шығармалар жин. 2-т. / Томды баспаға әзірлегендер: Г.Аскарова, Н.Мәтбек. — Алматы: Өнер, 2008. — 216 б.
- 3 *Тауасарұлы Қ.* Түп-тұқианнан өзіме шейін / Баспаға дайынд. Б.Қыдырбекұлы. — Алматы: Жалын, 1993. — 25-б.
- 4 *Ержанов Қ.* Қара-Бурахан, Қожа Ахмет Иассауи және Жүсіп Баласағұн — бір асылдың сынықтары // *Қазақ.* — 2014. — № 49–50 (721–722). — 5–12 желт. — 7-б.
- 5 *Баласағұн Ж.* Құтты білік / Көне түркі тілінен ауд. және алғы сөзі мен түсінік. жазғ. А.Егеубаев. — Алматы: Жазушы, 1986. — 616 б.
- 6 *Нысанбаев Ә.* «Құтты білік» сол заманда «Қарахан» мемлекетінің Ата Заңының орнында жүрді // *Жүсіп Баласағұн (ХІ ғ.).* — Аңыз адам: Жұлдыздар отбасы. — 2013. — № 18 (78). — 28-б.
- 7 *Әбілдаев Ж.* Қазіргі таңда «Құтты білік» дастанының үш нұсқасы белгілі // *Жүсіп Баласағұн (ХІ ғасыр).* — Аңыз адам: Жұлдыздар отбасы. — 2013. — № 18 (78). — 42, 43-б.
- 8 *Келімбетов Н.* Ежелгі дәуір әдебиеті: Оқулық. — Алматы: Ана тілі, 1991. — 264 б.
- 9 *Қазақстан ғылымы: Энциклопедия. I-т.* / Бас ред. Б.Ө.Жақып. — Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» ЖШС, 2009. — 450-б.
- 10 *Қыраубаева А.* «Құтты білік» — кемел мемлекеттің құрылымы // *Жүсіп Баласағұн (ХІ ғасыр).* — Аңыз адам: Жұлдыздар отбасы. — 2013. — № 18 (78). — 10-б.
- 11 *Қазақ даласының ойшылдары (IX–XII ғғ.).* — Алматы: Ғылым, 1995. — 160 б.
- 12 *Әнуарбекқызы Ә.* Баласағұн ойларындағы басты мақсат — адамның өзін-өзі тәрбиелеуі // *Жүсіп Баласағұн (ХІ ғасыр).* — Аңыз адам: Жұлдыздар отбасы. — 2013. — № 18 (78). — 48, 49-б.
- 13 *Құран Кәрім / Ауд.: Р.Нысанбайұлы, У.Қыдырғанұлы.* — Алматы: Жазушы, 1991. — Қазақшасы — 578 б.; арабшасы — 585 б.

Р.С.Каренов

Произведение Юсупа Баласагунского «Благодатное знание» как фундаментальный философский труд, синтезирующий разносторонние знания из других наук

В статье рассматриваются жизнь и деятельность выдающегося философа, поэта, просветителя XI столетия Юсупа Хас Хаджыба Баласагунского. обстоятельно раскрываются содержание и значение его философского произведения «Благодатное знание». Доказывается, что этот гениальный философский труд обобщает в себе достижения почти всех наук его времени: философии, поэзии, права, экономики, этики, истории, религии, педагогики. Отмечается особо, что «Благодатное знание» является первым философским и поэтическим трактатом в истории Востока, написанным на тюркском языке. Делается вывод, что многие научные положения и философские размышления, выдвинутые в данной работе, не потеряли своей актуальности и значимости до настоящего времени.

R.S.Karenov

The work of Yusuf Balasagun «Beneficial knowledge» as a fundamental philosophical work, synthesizing versatile knowledge from other Sciences

In this article discusses the life and work of the eminent philosopher, poet, educator XI century Yusuf Khas Hajiba of Balasagun. Circumstantially describes the content and significance of his philosophical works «beneficial knowledge». It is proved that this brilliant philosophical work summarizes the achievements of almost all the sciences of his time: the philosophy, poetry, law, economics, ethics, history, religion, pedagogy. It's noted particularly that «beneficial knowledge» is the first philosophical and poetic treatise in the history of the east, written in Turkish language. It is made a conclusion that many scientific and philosophical reflections put forward in this paper hasn't lost its relevance and significance to the present.

References

- 1 Kelimbetov N. *Ancient literature of the Turkic peoples*, Almaty: Rarity, 2011, p. 243.
- 2 Kyraubaeva A. *Literature ancient time. The five-volume collected works*, vol. 2, vol. was is published: Askarova G., N.Matbeck, Almaty: «Oner», 2008, 216 p.
- 3 Tauasaruly K. *From tiny to itself*, prepared for publ. by B.Kadyrbekov, Almaty: Zhalyn, 1993, p. 25.
- 4 Erzhanov K. *Kazakh*, 49–50 (721–722), 2014, 5–12 December, p. 7.
- 5 Balasagun Zh. *Written. Beneficial knowledge*, translated from the ancient language, preface and annotations to the text made by A.Egeubayev, Almaty: Zhazushy, 1986, 616 p.
- 6 Nyssanbaev A. *Yusuf Balasagun written (XI century)*, legendary personality: Star family, 2013, 18 (78), p. 28.
- 7 Abildaev Zh. *Yusuf Balasagun written (XI century)*, legendary personality: Star family, 2013, 18 (78), p. 42–43.
- 8 Kelimbetov N. *Literature of ancient times*, textbook, Almaty: Ana Tili, 1991, 264 p.
- 9 *Science of Kazakhstan*, encyclopedia, vol. I, the Chief editor B.O.Zhakup, Almaty: LLP «Kazakh encyclopedia», 2009, p. 450.
- 10 Kyraubaeva A. *Yusuf Balasagun written (XI century)*, legendary personality: Star family, 2013, 18 (78), p. 10.
- 11 *Thinkers of the Kazakh steppe (IX–XII century)*, Almaty: Gylym, 1995, p. 78.
- 12 Anuarbekkyzy A. *Yusuf Balasagun written (XI century)*, Legendary personality: Star family, 2013, 18 (78), p. 48–49.
- 13 *Quran Karim*, transl. R.Nyssanbayuly, U.Kydyrganuly, Almaty: Zhazushy, 1991, 578 p.

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ

УДК 378.14

А.Ш.Насирова

*Карагандинский государственный университет имени Е.А.Букетова
(E-mail: alima_nasyrova@mail.ru)*

Принципы и практика тестирования и оценивания учебных достижений студентов в вузе

В статье отмечено, что современный рынок труда зачастую не удовлетворяется качеством подготовки специалистов в вузах, в связи с чем остро встает вопрос о квалификации выпускающихся специалистов. Квалификация и качество подготовки специалистов, подчеркивает автор, во многом определяются оценкой их учебных достижений. В статье анализируется проблема оценивания учебных достижений студентов в учебном процессе, а также поднимаются вопросы составления и обоснованности применения тестовых заданий, их достоверность и надежность, которые являются показателем объективности оценок. Автор обосновывает принципы оценивания учебных достижений студентов, а также определяет роль и место тестирования в образовательном процессе.

Ключевые слова: готовность, критерии оценивания, качественная подготовка специалистов, профессиональная деятельность, тестирование, оценивание, учебные достижения, критериальное оценивание, компетенции.

Современный исторический период имеет свои проблемы и задачи. Без особого проникновения в суть проблем и их анализа понятно, что образование в нашей стране нуждается в изменении.

Как показывают работы многих исследователей [1; 58], изменение системы образования требует решения проблем на макро- и микроуровнях. Требуются гуманизация образования, ориентация на личность и измерение личностных особенностей, ценностная ориентация.

В настоящее время вопросы качественной подготовки специалистов для нашей страны являются приоритетными. В связи с этим проблема разработки критериев оценки качества образования становится актуальной.

Анализируя понятие «качество подготовки специалистов», мы связываем это с необходимым уровнем знаний, умений, навыков по изучаемой отрасли, мотивом изучения профессиональной деятельности, способами творческой деятельности, формированием специальных и общих компетенций, которыми овладевает студент в процессе изучения дисциплины, что является составной частью формирования профессиональной компетентности студентов.

Вполне понятно, что такой широкий объем знаний, умений и навыков студентам может передать высококвалифицированный преподаватель, поэтому остро стоит проблема различных аспектов профессиональной подготовки.

Важным компонентом каждой профессии есть готовность специалистов к выполнению избранной профессиональной деятельности. Понятие готовности может быть определено в психологическом смысле по-разному: как «психическое состояние», как «личностное», как «свойство» личности и т.д. Как показывает анализ литературы по проблеме готовности, нужно дифференцировать понятия «готовность» и «подготовка» и рассматривать подготовку как процесс, а готовность — как результат этого процесса [2; 96].

Критерий готовности к профессиональной деятельности определяется компетентностным подходом, где освещаются характер связей и зависимостей между состоянием готовности и эффективно-

стью будущей деятельности, факторы и условия, дидактические и воспитательные средства, которые обеспечивают становление специалиста. В состояние готовности будущего специалиста входят уверенность в правильном выборе профессии, позитивное отношение к ней, видение себя в роли специалиста в данной профессиональной сфере, наличие профессионально-значимых качеств личности, усвоение психолого-педагогических знаний и умений, необходимых для общения и деятельности с окружающими.

Эффективность самого процесса подготовки будущих специалистов к профессиональной деятельности обеспечивается разными факторами и условиями: изначальное профессиональное самоопределение студента, мотивационный компонент, который формируется в зависимости от того, как преподаватель относится к своему предмету и педагогической деятельности, и, конечно же, методы и приемы преподавания и оценивания результатов учебных достижений. Поэтому необходимость в действенной системе подготовки будущих специалистов обуславливает потребность в определении уровней готовности студентов на основе разработки соответствующих критериев их оценивания [3; 91].

Таким образом, успешность учебного процесса определяется эффективностью организации процесса обучения и еще, что немаловажно, контролем усвоения знаний, формирования необходимых компетенций учащихся. Следовательно, проблема совершенствования методов, форм и средств процесса оценивания играет важную роль в подготовке и обучении будущих специалистов. То есть оценочная деятельность преподавателя имеет особое значение в связи с модернизацией содержания образования и образовательной системы. Проблема достоверности и объективности оценки учебных достижений учащихся чрезвычайно важна для системы образования в целом и для каждого студента в частности.

Смыслы и принципы оценивания учебных достижений студентов в высшей образовательной сфере, которые заложены в систему кредитной, сейчас уже модульной, системы образования, нацелены на формирование конкурентоспособных специалистов. И предполагается, что система оценивания, точнее, тестирования учебных достижений должна быть репрезентативной и достоверной. Однако, как показывает система оценивания результатов учебных достижений, в действительности она несовершенна, так как не отражает достоверную картину овладения студентами учебных материалов и компетентности в профессиональной сфере. Причинами этого являются множественно переплетенные факторы, которые требуют тщательного анализа и осмысления, и прежде всего, осмысления на макроуровне в системе с микроуровнем. Макроуровнем можно обозначить социально-культуральные особенности конкретного общества, а под микроуровнем можно подразумевать принципы и традиции создания оценивающего инструментария, содержание сознания и самосознания преподавателей и студентов и т.д.

В данной статье мы попытаемся лишь показать основные принципы, по которым должна быть построена система оценивания учебных достижений. Главная цель оценивания должно быть действенна и адекватна той системе требований, которую ставит действительность и практическая деятельность перед специалистом.

В Европе, в том числе и в Англии, система оценивания учебных достижений действенна и адекватна, так как выстроена четко в соответствии с теми критериями, которые соотнесены с запросами практики. Тони Принц, преподаватель The East Anglia University по проблеме оценивания достижений студентов, подчеркивает, что каждый балл студентами «зарабатывается» и что эта система оценивания достаточно прозрачная, так как все требования оговариваются до начала занятий. Для студентов из СНГ, в том числе Казахстана, проводятся адаптационные и просвещаемые курсы лекций до основных занятий.

Итак, очевидно, что оценивание учебных достижений студента — одна из основных и важных функций деятельности преподавателя. Чтобы определить основные принципы оценивания уровня овладения определёнными компетенциями студентов, постараемся раскрыть смысл и значение этого понятия.

Первое, на что хочется обратить внимание, — это дифференциация понятия «оценивание» на английском языке. Это понятие обозначается несколькими терминами: «evaluation», «assessment», «estimate». «Estimate» обозначается больше как некая оценка отношения, «evaluation» и «assessment» — как измеряемая оценка. В рамках образовательного процесса больше используются последние два термина.

В чем же различие «evaluation» и «assessment»? Дейв Аллан, директор NILE, обозначает, что «evaluation» — это оценивание объекта, а «assessment» — это оценка субъекта [4]. Данный ответ требует определенного комментария.

«Evaluation is the collection of analysis and interpretation of information about any aspect of a program of education or training as part of a recognized process of judging its effectiveness, its efficiency and any other outcomes it may have» Mary Thorpe in «Handbook of Educational Technology» (Ellington, Percival and Race, 1988) [5]. — То есть данный вид оценки является сбором анализа и интерпретации информации о любом аспекте программы образования или обучения как части признанного процесса оценки его эффективности, его производительности и любых других результатов, которые это может иметь.

«Assessment» — измерение достижений учащегося, «evaluation» — измерение эффективности обучающей системы. Хотя во многих случаях они используются как синонимы, но все-таки это разные уровни обследования. Первый относится к макроуровню, или целостному уровню, где принимаются во внимание разные факторы, входящие в контекст обучения. А второй лежит на микроуровне, где оценивается обучаемость студентов. И у каждого вида оценки разные цели, методы и пути обследования, а также оценщики.

Намного ближе к процессу преподавания понятие «assessment» — как оценка достижений обучения студентов. Но и здесь надо дифференцировать понятия «оценивание» и «тестирование». Эти два термина тоже неразлучны, как «Закон» и «Порядок». Между ними много совпадений, общее поле использования, а также они имеют несколько схожих характеристик. Но они не одно и то же.

Мы часто склонны следовать порядку: тестирование — оценивание, а не наоборот. Потому что часто результатом тестирования является оценивание уровня достижений студентов. На самом деле, мы, преподаватели, постоянно оцениваем. Мы делаем это бессознательно на каждом занятии. Делаем ли мы это преднамеренно или нет, но в конце семестра у нас складывается определенное мнение о студентах. Очень распространены такие высказывания преподавателей, как «он не может завалить экзамен, потому что он лучше, чем тот» или же «тестовые баллы не отражают то, на что они способны». Хотя предполагается, что результаты тестов и экзаменов должны быть валидными и надежными, достоверными и репрезентативными. А оценка преподавателя считается более субъективной и, так сказать, ненаучной, потому что это предвзятое мнение и склонность к фаворитизму. Но такое предположение, на самом деле, неверно. С помощью аккуратного планирования и соответствующей структуры и системы оценивания бессознательное оценивание можно дополнить хорошо фиксируемыми оценивающими процедурами. Тогда мы можем обеспечить надежную оценку эффективности обучающегося. Такая оценка учителя дает большую пользу, так как обратная связь повышает уровень знаний студентов, а также обеспечивает более справедливую суммарную оценку студентам. А результаты экзамена часто мало связаны с реальными способностями и умениями, потому что во многих случаях не проверяют полный диапазон того, что изучали.

Таким образом, ключевые моменты различия оценивания и тестирования в следующем. Первое, тесты — краткие моменты обучающегося процесса, а оценивание — совокупность процессов, которые продолжаются постоянно. Но оно должно быть формализованным, систематизированным, гармоничным и передаваться разными способами.

Другое преимущество оценивания перед тестированием в том, что оно более гибко и деликатно учитывает индивидуальные возможности учащегося. С тестами такое мало возможно.

По понятным причинам, преподаватели создают индивидуальные тесты для каждого студента весьма редко, сама природа оценки как ряд продолжающихся процессов означает, что учитель может сосредоточиться на работе и успехе отдельных учеников способами, которые допускают индивидуальные различия, где преподаватель старается учитывать эти различия в выборе материалов и методов обучения. Широко известно, что персонализация и индивидуализация — это положительные особенности так называемого ученик-центрированного обучения. Оценивание позволяет учителям быть чувствительными к ученикам, тогда как тесты редко такое могут позволить. Как правило, в тестах фиксируются и стандартизируются инструменты оценивания, которые остаются нечувствительными к индивидуальным различиям учебных достижений учащегося. «Проходной балл» тестов можно сравнить с планкой прыжка в высоту, который установлен на фиксированной высоте. А процедура оценивания может позволить устанавливать планку на различных высотах, в случае необходимости так, чтобы в любой данный момент в развитии отдельного ученика доступные цели могли быть поставлены и положительный прогресс зарегистрирован. Проще говоря, оценка может позволить нам

достичь формирующих целей, которые мы имеем как учителя, предоставления обратной связи, чтобы поддержать процессы обучения каждого ученика и поддержать мотивацию, гораздо более эффективно, чем было бы возможно путем тестирования в одиночку.

Тестирование и оценивание должны иметь формирующие и суммирующие цели. Для этого следует оперировать целым набором инструментов и процедур, которые нужно создать для учащихся, а не только по отношению к учащимся. Тестирование имеет тенденцию к итоговому оцениванию. Тестовые результаты, как отметки и уровни, представляются цифрами, которые наиболее обоснованы научно и более восприимчивы к статистическому анализу, чем словесное описание результатов учебных достижений. Таким образом, оценивание имеет преимущество перед тестированием тем, что словесное описание оценивания достижений имеет более детальный словесный характер, который более информативен и полезен для учителей, родителей, для самих учащихся.

Итак, тестирование и оценивание описывают учебные достижения учащегося. Очевидно, что тестирование и оценивание должны взаимодополнять друг друга в процессе обучения и составлять комплексную систему оценивания достижений.

Система оценивания является основным средством диагностики проблем обучения и осуществления обратной связи между учеником, учителем и родителем, а также работодателем. Она носит разнообразный характер по типу и форме. Например, устное оценивание, формальное оценивание, неформальное оценивание, портфолио и т.д. Устное оценивание может быть индивидуальным, парным или групповым. Во всем этом разнообразии самым основным и важным моментом оценивания является понятие «критерий оценивания». В настоящее время в педагогической среде оно широко пропагандируется. Что же такое «критериальное оценивание»? Это оценивание по критериям, т.е. оценка складывается из составляющих (критериев), которые отражают достижения учащихся по разным направлениям развития их учебно-познавательной компетентности. Например, успешность психолога-практика складывается из полноты понимания психологических феноменов, умения устанавливать психологический контакт с людьми, степени осознания мотивов своего поведения и поведения других и т.д. Оценивая отдельного учащегося или студента, преподаватель обращает внимание учащегося на успешность в той или иной составляющей, из совокупности которых выставляется итоговая отметка. Таким образом, отметка становится более «прозрачной», и учащийся понимает, каким аспектам своей деятельности необходимо уделить большее внимание [6; 167].

Критерии оценки по предмету являются предметными образовательными целями, которые при переводе на язык характеристик ученика дают портрет идеально обученного человека.

Критерии расшифровываются показателями, в которых (для каждой конкретной работы) дается четкое представление о том, как в идеале должен выглядеть результат выполнения учебного задания, а оценивание по любому показателю — это определение степени приближения ученика к данной цели.

Итак, **критериальное оценивание** — это процесс, основанный на сравнении учебных достижений учащихся с четко определенными, коллективно выработанными, заранее известными всем участникам процесса критериями, соответствующими целям и содержанию образования, способствующими формированию учебно-познавательной компетентности учащихся [7; 55]. В критериальном оценивании можно использовать критериально-ориентированное тестирование как одну из процедур и как один из способов выявления достижений учащегося, связанных с умственными способностями человека.

Например, для оценивания говорения на английском языке выделяются следующие критерии: грамматика и словарь, управление рассуждениями, произношение, интерактивная коммуникация. Каждый из этих критериев оценивается по пятибалльной системе, в зависимости от степени расширения использованного словаря, связанности рассуждений, соответствия интонаций и ударений в произношениях, поддержания и умения развивать взаимодействие и договариваться.

Таким же образом можно определить критерии оценивания по другим дисциплинам. Например, следующие тестовые задания, подготовленные для изучения психологии на английском языке, можно использовать для формирования способов соотнесения психологических знаний с практикой. Ниже приводятся задания в форме тестов, которые можно использовать на занятии не только для того, чтобы оценивать учебные достижения студентов, но и в качестве инструмента для развития мыслительных операций. Здесь можно утверждать, что анализ и сравнение одной части с другой позволяют в некоторой мере тренировать умение соотносить и выстраивать знания в практическую деятельность. Первое задание, которое представлено ниже, направлено на то, чтобы студент обозначил уровни раз-

вития психики каждого животного соответствующей буквой из первой таблицы. В первой таблице даны названия уровней развития психики в филогенезе и каждая обозначена буквой:

Task 1

Write the appropriate letters A-E next to the names of animals

A lower level of perceptual psyche
B higher than the highest level of perceptual psyche
C the highest level of perceptual psyche
D lower level of elementary sensory psyche
E the highest level of elementary sensory psyche

Names of animals	Letters	Names of animals	Letters	Names of animals	Letters
Amoeba		Dolphin		Pike	
Elephant		Eagle		Fox	
Horse		Chimpanzee		Whale	
Flatworms		Lemur		Cobra	
Roundworms		Crustaceans		Rat	
Annelids		Crocodile		Dragonfly	
Modern flagellates		Crab		Hawk	
Jellyfish		Spiders		Leeches	
Sponge		Hydra		Planarian	

С одной стороны, данные задания нельзя использовать для финального оценивания учебных достижений студента, так как задания данного типа не могут показать, что студент знает характеристики каждого уровня развития психики в эволюционном плане. С другой стороны, они удобны в использовании на текущих занятиях для оценивания и в то же время для обратной связи. То есть студент на основе ошибок может обратиться к знанию о свойствах и характеристиках каждого уровня психического развития в филогенезе.

Task 2

Decide which type of levels of mental reflection corresponds with each features of behavior.

Stages and levels of mental reflection	The features of behavior
A lower level of perceptual psyche B higher than the highest level of perceptual psyche C the highest level of perceptual psyche D lower level of elementary sensory psyche E the highest level of elementary sensory psyche	1. Accurate reactions to biologically significant properties of the environment through change of speed and the movement direction. Elementary forms of movements. Weak plasticity of behavior. Unformed ability of response to biologically neutral properties of the environment deprived vital value. Weak, not purposeful physical activity. 2. Advanced instinctive forms of behavior. Ability to learning. 3. Formation of motor skills. Dominated by rigid, genetically programmed components. Motor skills are very complex and diverse (diving, crawling, walking, running, jumping, climbing, flying, etc.). Active search for positive stimuli, avoidance of negative (harmful), developed protective behavior. 4. Accurate reactions to biologically neutral irritants. The developed physical activity (crawling, digging in soil, swimming with an exit from water on land). Ability to avoid environment conditions, to leave from them, to conduct active search of positive irritants. Individual experience and learning play a small role. In behavior rigid congenital programs have a principal value. 5. Allocation of specialized bodies of a manipulation: paws and hands. Development of research forms of behavior with extensive use of previously acquired knowledge and skills.

Второй тип заданий немного отличается от первого. Здесь также требуется соотнесение одной части информации с другой. От студента требуется более развернутое понимание характеристик и особенностей каждого уровня психического развития в эволюционном аспекте.

Task 3

There are characteristics of different types of stages of development of the psyche of animals on list below. Characteristics of what level of psyche development, they are? Match them with 1–3 from the box

- 1 Development of sensory processes of animals
2 Development of perceptual processes of animals
3 Development of intelligent actions of animals

1. Improvement of locomotion.
2. Animals get complex nervous system.
3. The simultaneous development of body of reception — smell, sight, hearing, touch, etc., allowing more precisely to differentiate external irritations.
4. Animals have emotions.
5. Intelligent actions have primitive character and aren't the result of knowledge of objective laws of the nature.
6. Gradual formation of their ability to differentially react to external and internal irritants.
7. Animals get significant development and complication of receptor processes and also their role in behavior becomes complicated.
8. The central parts of the nervous system of the animals are improving, and enabling to form the connection between the analyzers.
9. There is a subject and figurative reflection of reality.
10. There is an ability to intelligent behavior in the event of obstacles to achieving the purposes.
11. Intellectual activities do not hold predominating position at animals behavior.
12. The invented ways of actions aren't transferred from one animal to another and thus the product of species development.

Третье задание позволяет выявлять умение различать качественные характеристики разных уровней психической активности. Соотнеся разные части информации, студент имеет возможность более детально описывать качественные характеристики уровней психической активности и отмечать для себя индикаторы этих различий.

Во всех этих заданиях основным критерием оценивания выступает когнитивный критерий, куда можно отнести следующие мыслительные операции: анализ, обобщение и конкретизация. Обратная связь по этим заданиям студенту позволяет переструктурировать знания по данной тематике. Однако нужно помнить, что данный вид заданий хорошо работает в текущем процессе обучения, а не как финальное оценивание учебных достижений.

Как видно из этих заданий, тестовые задания могут существовать в разной форме и вариациях. И в данных заданиях не требуется стандартизация тестов. Так как эти задания направлены на выявление умений соотносить полученное теоретическое знание с ситуациями.

В заключение нужно отметить, что важно помнить и понимать, что хороший преподаватель и тренер должен уметь использовать широкий набор тестовых инструментов и оценивающих процедур. Эффективное оценивание работы учащегося в образовательных программах не требует от преподавателя выбирать между тестированием и оцениванием, а нужно использовать правильную комбинацию обоих для конкретного контекста.

Список литературы

1 Радзивил Т.А. Критериальный подход при определении уровней готовности студентов педагогического колледжа к обучению музыке младших школьников // Азимут научных исследований: педагогика и психология. — 2014. — № 1. — С. 58–61.

2 Еришова О.В., Мишурина О.А. Критериальный подход к оценке качества химической подготовки студентов на основе рейтинговой системы // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Сер. Педагогика, психология. — 2014. — № 3. — С. 96–99.

- 3 Красноборова А.А. Критериальный подход в оценивании учебных достижений учащихся // Педагогическое образование и наука. — 2009. — № 6. — С. 91–94.
- 4 Dave Allan «Testing and Assessment in ELT». — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.slideshare.net/Cidher89/testing-and-assessment-in-elt> (дата обращения: 03.03.2015).
- 5 Philip Crompton «Evaluation: A Practical Guide to Methods». — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.icbl.hw.ac.uk/ltidi/ implementing-it/eval.htm> (дата обращения: 03.03.2015).
- 6 Зачёсова Е.В. Традиционные и инновационные принципы оценивания достижений учащихся // Школьные технологии. — 2007. — № 2. — С. 167–172.
- 7 Переверзев В.Ю. Критериально-ориентированное педагогическое тестирование в профессиональном образовании (методология, теория, практика). — М.: ФИРО. — 2008. — 247 с.

А.Ш.Насырова

Жоо студенттерінің оқу жетістіктерін тестілеу мен бағалаудың қағидалары мен тәжірибесі

Қазіргі еңбек нарығы жиі жоо дайындайтын мамандардың сапасына көңілі толмайды. Осыған орай бітірушілердің біліктілігіне қатысты сұрақтар қойылады. Мамандар дайындығының біліктілігі мен сапасы көбінесе олардың оқу жеткістіктерін бағалаумен анықталады. Мақалада оқу процесінде студенттердің оқу жетістіктерін бағалау мәселесі қозғалады. Сонымен қатар тестік тапсырмаларды құрастыру мен оның қолданудың орындылығы жайлы сұрақтары қойылады, бағаның шынайлығы көрсеткіші болып келетін тесттердің дәйектілігі мен сенімділігі мәселесі қозғалады. Автор студенттердің оқу жетістіктерін бағалау қағидаларын талдап, сонымен қатар білім беру процесінде тестілеудің орны мен ролін анықтайды.

A.Sh.Nassirova

Principles and practice of testing and assessment of student's achievements at university

Today's labor market is often not satisfied with the quality of training in universities. In this regard, sharply raises the question of qualification trains specialists. Qualification and quality of training is largely determined by the assessment of their academic achievements. The article analyzes the problem of assessment of educational achievements of students in the learning process. And also there are questions about the validity of the preparation and application of tests, their reliability, which reveals objectiveness of assessment. The author proves the principles of assessment of educational achievements of students, and also defines the role and place of testing in the educational process.

References:

- 1 Radziwill T.A. *Azimuth Research: Pedagogy and Psychology*, 2014, 1, p. 58–61.
- 2 Ershova O.V., Mishurina O.A. *Vector Science Togliatti State University. Series: Pedagogy, Psychology*, 2014, 3, p. 96–99.
- 3 Krasnoborova A.A. *Teacher Education and Science*, 2009, 6, p. 91–94.
- 4 Dave Allan «Testing and Assessment in ELT? [ER]. Access mode: <http://www.slideshare.net/Cidher89/testing-and-assessment-in-elt>. (дата обращения: 03.03.2015).
- 5 Philip Crompton «Evaluation: A Practical Guide to Methods, [ER]. Access mode: <http://www.icbl.hw.ac.uk/ltidi/ implementing-it/eval.htm> (дата обращения: 03.03.2015).
- 6 Zachiosova E.V. *Technology School*, 2007, 2, p. 167–172.
- 7 Pereversev V.Yu. *Criterion-Oriented Teacher Testing in Vocational Education*, methodology, theory and practice, Moscow: FIRO, 2008, 247 p.

R.V.Ilin, D.V.Sorokin

«Archeological expertise» LLC, Almaty
(E-mail: ilin-roman@mail.ru)

Use of geophysical methods for research of urban development and necropolis of the ancient city Kesken Kuyuk kala

Results of georadar scanning of the oguz ancient city Kesken Kuyuk kala IX-XII cc. and its necropolis — Kesken 1 are given in article. Use of geophysics researches in archaeological works gives possibility to receive information on object of research before the excavation works during which they can be lost. Analytical data processing was carried out with use of results of decoding of aero photos, and the supervision received during excavation of the ancient city. Result of works on Kesken Kuyuk kala ancient city was identification subsurface structures of the rooms which are the remains of walls, streets. On a necropolis Kesken 1 the remains of three funeral designs are revealed.

Key words: Kesken Kuyuk kala, necropolis Kesken 1, medieval archeology, oguz cities, geophysical methods in archeology, urban development.

Archaeological works of the last years allowed to characterize original city culture of the oguz tribes of East Aral which left a considerable trace in the history of Kazakhstan and Central Asia. Under the certificate of the Arab sources oguz tribes in the end of the IX-X centuries created own state and subsequently took part in formation of the modern Turkic people [1; 314–322]. From sources we know of existence of the oguz cities from which the old and new capitals — Dzhuvara (Huvara) and Yangikent (Dikh-i Nau) are identified now with ancient city Kesken Kuyuk kala and Dzhanakent [2; 26–28].

The ancient city Kesken Kuyuk kala was discovered and surveyed by S.P.Tolstov in 1946, but large-scale archaeological works on a monument began only in the middle of the 2000 efforts of «Archeological expertise» LLC (Almaty, the Republic of Kazakhstan) and «Societies of studying of Eurasia» (Hergisvil, Switzerland) [3, 57–71]. During the carried-out works considerable materials the characterizing economy, life, material and spiritual culture of the oguz tribes were saved up [2; 29–43, 4; 110–117].

Use of modern methods of documenting of the archaeological objects which allowed to receive more exact information became important advantage of the conducted researches and also considerably to simplify procedure of research and to lower labor costs. Application of a method of rectification of photos with use of total station and high-precision GPS receivers was allowed to record, with an accuracy of 1 mm revealed during excavation of a structures and layers. Topographical plan of the ancient city was made.

The results of research works are the database of the geo-information system (GIS) of the ancient city of Kesken Kuyuk kala made on the basis of data of remote sensing: the aero and satellite images and also the old topographic maps.

Use of contactless, nondestructive technologies — georadar sounding of buried structures became other direction. Remote researching of archaeological structures very important because during excavation some archaeological objects can be irrevocably lost, and the geophysics allows to receive information on object of research before archeological excavations [5; 92].

Results of the geoscanning which is carried out in 2014 on the ancient city Kesken Kuyuk kala and necropolis Kesken 1 are reflected in the this work.

Kesken Kuyuk kala ancient city is located on the left coast dried up deltoid channels in the Kazalinsk region of Kyzylorda area. This ancient city of roundish outlines, the sizes of 830x710 m stretched from the East to the west. Perimeter the ancient settlement is surrounded with the wall which turned into the shaft reaching in height of 2 m. In topography it is allocated square in the plan shahristan, the sizes of 220x220 m towering over the general level of ancient city on 3 meters. On its surface «the street network» and districts are traced. In a south-west corner of a shahristan there is a subsquare citadel of 60x60 m in the plan [2; 32]. The date of the ancient city IX–XII centuries.

From the south and the south-east the ancient settlement is adjoined by strongly dispelled necropolis. Kurgan hills remained on insignificant height and are badly recognized on a surface, but are well recognized on aero photos.

Operating Principle

Ground penetrating radar was designed for identification of subsurface structural-material inhomogeneities of different origin related to unequal watering of soil deposits, different composition of the soil, particularities of rock structures and textures (soil openness and banding), inhomogeneity of soil deposits and materials, jointing and deformity of the soil environment, and inclusion of foreign objects [5; 93].

Usage of ground penetrating method of shallow geophysics also known as subsurface radiolocation or radar probing is the representation of highly-accurate electromagnetic signal from the border of the section in the upper part of the cut — from the stratigraphic border, levels of water saturation, outlines of studied objects, foundations etc [6; 149].

Interpretation of ground penetrating data is a quiet complicated creative task due to the fact that the theoretical part of the method realization and mathematic device used for data interpretation are underdeveloped. Moreover many studied territories with radar-location method represented by industrial cuts of quaternary deposits, cultural layers, underground engineering constructions, archaeological sites and other areas that can be characterized by complicated and unhomogeneous structure, inclusion of different inhomogeneities, unhomogeneous and noncontinuous watering that creates complicated wavy pictures on the radiogram and aggravates comparison of geophysical anomalies with real subsurface sites [5; 93].

As the result, the aim of the interpretation of radar data is the radiogram transformation into stratigraphic deposit cuts, identification and separation of natural and industrial buried inhomogeneities, their comparison with real sites and identification of their parameters (depth, size, conservation status etc.).

Ground penetrating radar GSSI SIR-3000 with antenna frequency of 270 Mmhz that permits to scan on the depth of 5 meters was used during the geomagnetic scanning process.

The aim of the research works was the geomagnetic scanning of the district's housing system on the territory of the settlement's 'shakhristan' and one kurgan for identification of buried archaeological sites.

Research works with the ground penetrating radar were made on the territory of 4 different sites with the total surface of 3600 m².

Disposition of Sites (fig. 1)

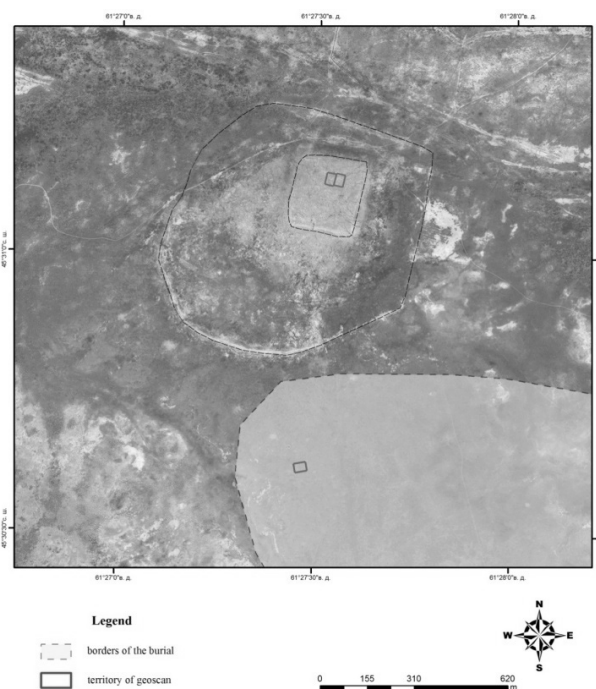

Figure 1. Scheme of geo scanning

Sites 1, 2 and 3 adjoin each other and form one bigger site with the total square of 2400 m². This site is situated on the north of the excavation site of 2009–2014. Modern dirt road is situated in the northern part of the site along the ancient inter-district street. The hummocky surface of this area is covered with holes, which was complicating the scanning process. Constructions on this territory were partially visible from satellite photos (fig. 2).

Forth site is situated on the territory of the burial ground situated on the south of the settlement. Scanned area covers 1200 m². The even surface of the site was covered with few brush woods. The kurgan was slightly visible from the topographical point of view; the height of the kurgan is about 0.3 m.

Figure 2. The territory of geo scanning with results of decoding of aero photos

The geomagnetic scanning was realized on the depth of 75 ns (2 meters) on the territory of the site № 1, which had 30 x 60 m in size.

Few anomalies of average density were identified on the depth of 0,63 m. A hollow was identified in the northern part of the site that covers the inter-district street. Few anomalies of high density were identified up to the south; it might be the beginning of the district's housing system. One premise of square form also visible on satellite image was identified in the southern part of the site on the depth of 0, 21 m. No anomalies were identified on the rest of the site (ill. 3).

The geomagnetic scanning was realized on the depth of 75 ns (2 meters) on the territory of the site № 2, which had 30 x 60 m in size. From the east this site adjoins the site № 1.

Section of the inter-district street was identified in the northern part of the site. Few anomalies of high density that belong to the district's housing system were identified up to the north; they were also visible on the satellite image. Constructions with the width of 3–4 cm in the southern part of the site stand along the street and go beyond the site area. The extension of constructions found on the territory of the site № 1 was identified in the southern part of the site. Two premises situated on the axis from the north to the south can be identified on the plan. Southern premise has the size of 9 x 7 m, northern premise was badly visible, and there is a certain structure inside the premise. An anomaly of high density of 8 x 3 m in size was visible up to the south-east of the southern premise; it might be the extension of the housing system. Two spots of high density that follow in eastern direction up to the area of the site № 3 were visible in the eastern part of the site. No important anomalies were identified in the southern part of the site; it proves the absence of any construction (ill. 3).

The geomagnetic scanning was realized on the depth of 75 ns (2 meters) on the territory of the site № 3, which had 28 x 40 m in size. This site adjoins the site № 2 from the east.

Anomalies that represent two constructions that adjoins each other were identified in the north-western corner on the depth of 0, 63 m. Western construction of 13 x 9 m in size consists of two premises that stands on the axis from the north to the south; northern part of this construction is more visible. Second construction adjoins the first one from the east. It consists of the wall that stands on the axis from the north to the south and three adjoined walls that stand on the axis from the west to the east. This construction became visible on the depth of 0, 42 m. A few square constructions that form a premise 6 x 6 m in size and a wall that adjoin to its south-eastern corner stand on the axis from the west to the east were identified up to the south-east.

Two anomalies that continue anomalies on the site № 2 were identified along the western border of the site. These anomalies have a round form. Northern and southern spots have 5 and 6 m in size. Anomalies of 2, 6 m in width were identified along the southern border of the site; their origin might be related to augmentation of soil moisture (fig. 3).

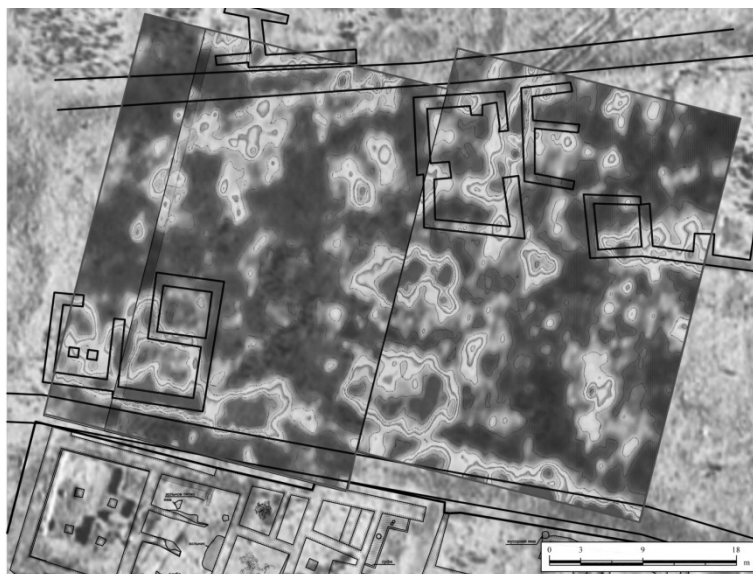

Figure 3. The plan of the revealed structures with results of decoding of aero photos

The geomagnetic scanning was realized on the depth of 75 ns (2 meters) on the territory of the site № 4, which had 30 x 40 m in size. The site is situated up to the south of the settlement on the territory of the burial site.

Contour of the kurgan of oval form and 19 x 11 m in size was identified as the result of scanning process in the western part of the site. There are a few anomalies in northern and eastern parts of the site that resemble to sections of kurgan circles that go beyond the site area. On the western part of the site only the kurgan itself was visible (fig. 4).

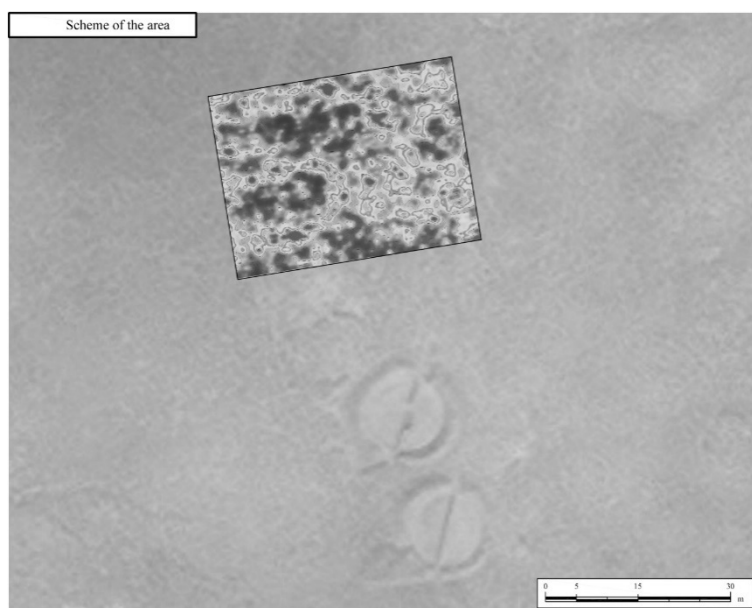

Figure 4. The plan of the revealed structures on a necropolis Kesken

Identification of subsurface structures was the main task during the site scanning process. Total scanned surface covers 3600 m² and goes up to 2, 5 m in dept.

The fragment of the inter-district street was identified as the result of the analysis of scanned data from the northern part of sites 1–3. Anomalies identified up to the north and the south from the street proves the presence of adjoined constructions. Contours of three premises that form a part of district's housing system were identified in the south-western part of the site. The line of an inter-district street is visible up to the south of these constructions. Contours of five premises that form a part of district's housing system were identified on the north-eastern part of the site. Anomalies of round form were identified in the central part of the site.

Contour of one kurgan and contours of two other kurgans that go beyond the scanned territory were identified as the result of the scanning process on the territory of the burial site.

Realization of additional research works during the period of minimal moistness can be recommended.

World experience of ground penetrating researches is shown by advantage of carrying out repeated researches, seasonally and according to humidity of soil (Коробов 148). Need of these researches is caused by working off of methods of ground penetrating researches that will allow to get high quality of archaeological interpretation of geophysical data.

Список литературы

- 1 История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). — Т. 1: Казахстан от эпохи палеолита до позднего средневековья. — Алматы, 1996. — 544 с.
- 2 Байпаков К.М., Воякин Д.А., Ильин Р.В. Города Хувара и Янгикент — старая и новая столицы государства огузов // Вестн. Междунар. ин-та Центральноазиатских исследований. — Вып. 16. — Самарканд, 2012. — С. 22–44.
- 3 Толстов С.П. Города гузов (историко-этнографические этюды) // Советская этнография. — М., 1947. — С. 55–102.
- 4 Байпаков К.М., Воякин Д.А., Ильин Р.В. Кескен Куяк-кала — Джуvara — столичный город огузов // Промышленность Казахстана. — 2012. — № 6 (75). — С. 110–117.
- 5 Байпаков К.М., Воякин Д.А., Сорокин Д.В. Геомагнитное сканирование — новый метод в области исследования памятников археологии // Промышленность Казахстана. — № 3 (84). — С. 92–98.
- 6 Байпаков К.М., Капеева Г.А., Воякин Д.А., Марьяшев А.Н. Сокровища древнего и средневекового Тараза и Жамбылской области. — Алматы, 2013. — 320 с.
- 7 Коробов Д.С. Основы геоинформатики в археологии. — М., 2011. — 224 с.

Р.В.Ильин, Д.В.Сорокин

Кескен Күйіккала қалашығынның қорымы мен қалалық құрылысын геофизикалық әдістерді қолдану арқылы зерттеу

Макалада ІХ–ХІІ ғғ. оғыздардың Кескен Күйіккала қалашығын және Кескен–1 қорымын георадарлы сканерден өткізудің нәтижесі келтірілген. Геофизиканы археологиялық жұмыстар кезінде қолдану зерттелініп отырған нысанға қазба жұмысына дейінгі жоғалып кету қаупі бар мағлұлатты сақтап қалуға мүмкіндік береді. Аналитикалық деректерді өңдеу қазба барысында алынған аэросуреттердің нәтижесін пайдалану арқылы жүзеге асырылды. Жұмыс нәтижесі бойынша Кескен Күйіккала қалашығының жер бетіндегі құрылымы қалашықтың сақталып қалған құрылыс қабырғалары, көшелері екені белгілі болды. Кескен–1 қорымында үш жерлеу құрылысының қалдықтары анықталды.

Р.В.Ильин, Д.В.Сорокин

Использование геофизических методов для исследования городской застройки и некрополя городища Кескен Куяк-кала

В статье приводятся итоги георадарного сканирования огузского городища Кескен Куяккала ІХ–ХІІ вв. и его некрополя — Кескен 1. Использование геофизики в археологических работах дает возможность получить информацию об объекте исследования до начала раскопочных работ, в ходе которых они могут быть утеряны. Аналитическая обработка данных проводилась с использованием результатов дешифровки аэрофотографий и наблюдений, полученных в ходе раскопок городища. Итогом работ стало выявление на городище Кескен Куяккала подповерхностных структур, являющихся остатками помещений, стен, улиц. На некрополе Кескен 1 выявлены остатки трех погребальных конструкций.

References

- 1 *History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)*, vol. 1: Kazakhstan from the Paleolithic era to the late Middle Ages, Almaty, 1996, 544 p.
- 2 Baypakov K.M., Voyakin D.A., Ill'in R.V. *Bulletin of the International Institute for Central Asian Studies*, 16, Samarkand, 2012, p. 22–44.
- 3 Tolstov S.P. *Soviet Ethnography*, Moscow, 1947, p. 55–102.
- 4 Baypakov K.M., Voyakin D.A., Ilin R.V. *Industry of Kazakhstan*, 2012, 6 (75), p. 110–117.
- 5 Baypakov K.M., Voyakin D.A., Sorokin D.V. *Industry of Kazakhstan*, 3 (84), p. 92–98.
- 6 Baypakov K.M., Kapkova G.A., Voyakin D.A., Maryashev A.N. *The treasures of ancient and medieval Taraz and Zhambyl region*, Almaty, 2013, 320 p.
- 7 Korobov D.S. *Basics of geoinformatics in archeology*, Moscow, 2011, 224 p.

M.G.Musayev

*Baku State University, Azerbaijan
(E-mail: vusala.musayeva@gmail.com)*

The Caspian Region as a political object

Each independent state puts foreign policy according to its national interests. The national interests of the state are its territorial integrity, sovereignty and the people's interests and national security. In a democratic society, the Heads of State or Government, for decision-making are trying to strike a balance between national interests and the needs of the population. In foreign policy should reflect the interests of the people. In this sense, the Caspian region is an important object of regional policy for all the countries bordering the Caspian Sea.

Key words: national interests, the Caspian Sea, oil, foreign and domestic policy of Azerbaijan, national security.

Every independent state leads its own specific foreign policy that corresponds to its national interests. The national interests of a state include such issues as its territorial integrity, sovereignty, the interests of its people and national security. In a democratic society while making decisions the heads of the state and the government try to build a balance between the national interests and demands of its people. The foreign policy must also reflect the interests of the people, because the Constitution provides for their approach, activities and freedom of socio-political and spiritual life.

The second important issue in the foreign policy strategy is the national security of the state. While building bilateral or multilateral relations, these issues are always considered the priorities of foreign policy and in the international system states openly declare them to the other side.

Foreign policy also includes such issues as the relations of a state with its bordering neighbors and international organizations, joining projects and expressing opinion regarding the ongoing events in the region.

The theoretical analysis of the current state of the real power centers and the regional and international relations of the modern world are absolutely crucial for an independent state which is defining its foreign policy strategy and wishes to join interstate regional and international relations. The place and the role of every state, which has chosen the path of independence, among the world countries depend on which development model it has chosen, which international power center it inclines its economic-political and security interests towards and which center it creates cooperation, partnership, friendship relations and, most importantly, strategic alliances with.

The success of Azerbaijan's foreign policy strategy during independence is explained by the fact that our country not only manages to adapt to the ever changing international environment, but also to become the regional leader. Some of the specific characteristics of Azerbaijan's foreign policy are carrying out national interests, strengthening independence and sovereignty, active foreign policy strategy targeted at restoration of territorial integrity and creating a balance among the actors in and outside the region, with peculiar and at times conflicting policies. These political directions and strategic choices are defined by the following influential factors:

- The Armenian aggression towards Azerbaijan (military occupation, ethnic cleansing, violation of rights of around a million Azerbaijani refugees and internally displaced people and destruction of a great part of historic and cultural heritage in the country by the Armenians) plays the main role in the formation of security provision and foreign policy in Azerbaijan.
- Global processes. Azerbaijan reinstated its independence at a time when the international relations system was facing fundamental changes. The events, occurring in the last 20 years, show that the system, in essence, is still competitive. States lead different and at times conflicting foreign policy goals. If it turns out to be permanent, this competition will negatively affect the global and regional security environment.
- Strategic geographic location. Azerbaijan's geographic location is of great strategic importance. Being located on the crossroads of major trade ways on the East-West and North-South transport and energy corridor gives the country the opportunity to become an energy and infrastructure center.

- Rich natural resources. The fact that Azerbaijan has great natural resources does not only serve the development of the country and wellbeing of its people, but also is a great factor in the strengthening of the national security, political independence and sovereignty of the country. Development of the rich hydrocarbon resources of the Caspian Sea and their transfer to the world markets later became the main direction in the policy, called Azerbaijan's energy strategy. Being founded by the national leader Heydar Aliyev and successfully carried out by President Ilham Aliyev, this strategy is the cornerstone of Azerbaijan's foreign policy.
- Threats and risks to security in the modern world. The non-state actors in the international arena, such as international terrorist groups, military separatist movements, ethnical and religious extremism, organized crime networks, as well as illegal migration, narcotics and human trafficking, distribution of mass destruction weapons, sabotage risks at the major energy and transport infrastructure and cyber-attacks that have become the latest phenomenon, are some of the factors that seriously influence the global and regional security environment.

The region Azerbaijan is located in is of great geopolitical and strategic importance. Considering the sensitivity of the region, the common interests of both the USA and Russia in this area, Azerbaijan carries out a balanced policy in both its neighborhood policy and its relations with the countries outside the region.

It should be noted that the reaction of the regional countries to the ongoing processes and their level of participation are very different. For example, Armenia's foreign policy does not correspond to modern requirements, thus its participation in the international projects regarding the region is almost nonexistent. Armenia also has a minimum influence on the formation of security system, development of political cooperation and improvement of diplomatic activity in the South Caucasus. Azerbaijan's foreign policy, on the other hand, is completely different. The main principles of Azerbaijan's foreign policy were defined by Heydar Aliyev. He said to the people of Azerbaijan on 29 December 2000 upon starting a new century and the third millennium: «The main purpose of Azerbaijan's foreign policy is to build beneficial relations with all countries of the world on the basis of equal rights, to develop them and to efficiently use these bonds to strengthen the international positions of the Republic of Azerbaijan and develop the country's economy, science and culture. The main principles of Azerbaijan's foreign policy are to respect the interstate relations regulated by international law norms, to respect the sovereign rights of all countries, solve all conflict situations through peace and negotiations, build mutually beneficial economic, scientific and cultural cooperation and eliminate all obstacles for interstate relations.»

The active role Azerbaijan has been playing in the formation of the geopolitical environment in the region proves that the foreign policy principles are constructive and fully correspond to the modern conditions. Now international projects regarding the region cannot be carried out without Azerbaijan's participation. Azerbaijan is considered one of the main participants in all programs on the formation of world energy security system. These programs are even impossible to carry out without Azerbaijan's consent.

The analytical articles printed in foreign mass media constantly note the fact that the dynamics of geopolitical, economic, energy and other processes of the South Caucasus are always closely connected to Azerbaijan's policy. Azerbaijan has been given a special place in the concepts on the formation of Black Sea-Caspian Sea security system, prepared by the USA and the European Union.

The oil and gas resources that Azerbaijan develops jointly with foreign companies in the national sector of the Caspian Sea have turned the country into a major actor in the world energy market. At present the Western countries and the USA consider Azerbaijan one of the most stable and reliable partners in energy sector and show Azerbaijan the necessary help to reach the world energy market. At this new millennium and its shift to global economy, Azerbaijan is successfully integrating into the universal economy system of the world and cooperates with the European Union, World Trade Organization, International Monetary Fund, the World Bank and other organizations.

The tenth paragraph of the Constitution of the Republic of Azerbaijan reads that Azerbaijan builds its relations with other countries and the foreign world based on the principles of international law norms and the country's interests.

The aims of independent statehood in Azerbaijan demand a many-direction foreign policy, including strengthening independence, providing security, territorial integrity and economic interests, etc. At present the country leads a varied and balanced policy in order to protect the independence, to eventually pull it out of the traditional political influence circle, to efficiently use the economic, political and cultural relations that have formed historically for state interests, to provide a righteous place for Azerbaijan in the relations system

between the East and the West, with the condition of not offending the fundamental interests of the regional countries.

As always, Azerbaijan stands in the center of the geopolitical interests of the super and regional states of the world in the Caspian. Azerbaijan has once again become the political and economic center in the Caspian region. The famous American geostrategy expert Z.Brzezinski noted: «Despite having limited territory and population, Azerbaijan is a very significant country in the geopolitical plane with its great energy resources. It is like the cork to the bottle, where all the riches of the Caspian Sea and the Middle Eastern basin are preserved» [1; 62].

The actors of the «Great Game» played in the Caspian basin (the USA, Russia, China, Turkey, India, Kazakhstan, Azerbaijan, Iran, Georgia, Turkmenistan, Uzbekistan, Armenia, Japan and the European Union) are well known. The leading countries exploit the ethnic conflicts in order to preserve their influence in the region. The famous researcher on the Caspian basin Suat Parlar highlights this side of the issue and writes: «The Caucasus has had its share of the bloody wars for oil and is still suffering from them.» [2; 13].

Another famous researcher Sinan Oghan writes: «The events around the Caspian have turned into a big game. The strongest states and famous companies of the world are all in it.» [2; 14].

The deepening of the war for the Caspian basin will not do anything good for the region. It is not a coincidence that Alfred Nobel, who became one of the biggest oil barons of the world, being the owner of oil in the Caspian region, said: «Oil, blood and politics are all mixed up in the Caucasus.» [3; 6].

The Assistant to the US President Dick Cheney also clearly described the games, played in the Caspian basin. He said in his speech at the conference of oil companies held in Kazakhstan in 1998: «I don't remember any other place in the history that turned into the most strategic spot in the world overnight like the Caspian basin.» [2; 15].

Researcher E.Khatun Kilijbeyli writes that at the «Greater Middle East and NATO» conference held in Brussels in 2004 the USA clearly stated their intention of gaining control of the energy resources of the Near East and the Caucasus within the framework of this project. Kilijbeyli also speaks of the USA's plans to take control over the energy resources of the Caucasus basin within the «Greater Middle East» (GME) project [4].

From political and geoeconomic point of view, Azerbaijan's position in the issue regarding the status of the Caspian Sea is of great significance for Russia, Iran, Turkey, Kazakhstan, Turkmenistan, Georgia, Armenia and many other countries.

Political analyst Z.Brzezinski considers that state independence of many Middle Eastern countries is directly connected to Azerbaijan. He also noted that «if Azerbaijan is under complete control of Moscow, the state independence of the Middle Asian countries will be regarded as something insignificant» [1; 67].

All of these geopolitical realities have found their scientific and political reflection in Azerbaijan's foreign policy and diplomacy regarding the Caspian Sea. Even if different claims were made regarding the Caspian region during the first years of Azerbaijan's independence, the status issue became a more urgent topic in interstate relations after the «Contract of the Century» was signed in 1994. Azerbaijan's serious attempts in solving the occurring conflicts through political ways, based on historic experience and international law norms, partiality in positions of other parties, participating in the discussion, as well as the opinions and remarks of the western countries regarding the processes in the Caspian region have all increased. We think the activities of these countries in this sphere demand a thorough research that would reflect the systematic and objective approach.

Another essential of Azerbaijan's oil strategy is to resolve the new legal status of the Caspian as soon as possible jointly with other Caspian states and securely transfer the rich oil and gas resources to be extracted from the Azerbaijani sector of the sea. Regarding the solution of the legal status of the Caspian Sea, the main duty of Azerbaijan's foreign policy is to efficiently use the rich natural resources of the Caspian Sea regarding the demands of the regional countries and the entire world based on international law norms and principles, kind friendship and neighborhood relations and with respect to territorial integrity and sovereignty of the countries.

Among the five Caspian countries, the Republic of Azerbaijan demonstrates the most constructive, consistent and scientifically founded approach in the solution of the new legal status of the Caspian Sea. Azerbaijan's foreign policy doctrine regarding the Caspian Sea prepared under the president of the Republic of Azerbaijan, Heydar Aliyev, is also being accepted by the official circles of other Caspian countries [5; 262].

The problem has still not been resolved because the Caspian countries do not demonstrate a constructive approach and base on their own national interests, rather than the international law norms. One of the main obstacles is the issue of whether the Caspian should be given the status of a sea or a lake. This status

should define the main division principles of the Caspian from the viewpoint of international law. Azerbaijan's position regarding the international-legal status and division of the Caspian is based on international law norms and the experience gained in the region. This position has been defined considering Azerbaijan's national interests in the region and the geographic situation of the Caspian Sea.

Thanks to Azerbaijan's successful oil strategy and its foreign policy, which is its integral part, the country managed to demonstrate a constructive position and fight for the provision of its national interests. This has been one of the biggest achievements for Azerbaijan on the eve of the 21st century.

Azerbaijan's position on the sovereignty of the Caspian shelf is based on many ground principles of the international law. Azerbaijan clearly states in its foreign policy that every Caspian country has the right of sovereignty for its corresponding sector. The Caspian must be divided into sectors and the rights of every country for its sector must be protected by the international law norms. Azerbaijan has clearly stated its position and considered its territory adjoining to the corresponding territory of the Caspian Sea an integral part of Azerbaijan in its Constitution, adopted on 12 November, 1995 [6].

In 1991–1998 when Russia and Iran highlighted the importance of joint exploitation of the Caspian Sea, Azerbaijan proposed that dividing the Caspian into national sectors would be a more optimal way and many Caspian countries and other interested parties supported this idea. Russia's position was backed by Iran, and Azerbaijan by Kazakhstan. Turkmenistan supported Russia and Iran through diplomatic means and demonstrated a harsher position towards Azerbaijan. There is a historic reality behind Azerbaijan's idea of dividing the Caspian into national sectors and every Caspian state being the full owner of their national sector. The ancestors of the Azerbaijanis, regardless of whether they were free or dependent on other states, always lived around the Caspian and used the waters and other natural and biological resources the Caspian Sea had to offer [7].

According to the official position of the Azerbaijani government, whether the Caspian is called a lake or a sea must be based on scientific geographic principles. According to international definition a sea is a part of the ocean that has more or less separated from the land and underwater relief heights. The Caspian does not correspond to these requirements and has the status of a lake. That is why, the fact that the Caspian is called a sea is only conditional and its exploitation should be based on the requirements of the lake status. Thus, according to international law norms, the territory of the Caspian should be divided into sectors among the Caspian states according to their bordering shores. The Republic of Azerbaijan supports the position of dividing the Caspian Sea based on a centerline method which is drawn considering the points located in equal distances from the sideways and opposite countries and modified with the consent of the parties. This method is recognized in international practice, considers the geographic and legal characteristics of the Caspian Sea and the practices that have already formed in the Caspian and can be used to all the Caspian states.

According to the division proposed by Azerbaijan, the points where the shores intersect with country borders are connected with straight lines and by intersecting these lines with the centerline, which passes through the middle of the Caspian from north to south, the water zones of the Caspian states are defined. Previously the Caspian Sea was divided between the USSR and Iran according to the border points of the shores. Iran owned the part south to the straight line that connected its borders with the borders of Azerbaijan and Turkmenistan. At present, Iran still owns that part, protecting and exploiting it according to the international law.

References

- 1 *Бжезинский З.* Великая шахматная доска. — М.: Междунар. отношения, 2010. — 256 с.
- 2 *Дарабади П.* Каспийский регион в международно-геополитической системе начала XXI века // Кавказ и глобализация. — 2010. — № 1–2. — Т. 4. — С. 7–21.
- 3 *Гюль К.К.* Каспийское море. — Баку: Азнефтеиздат, 1956. — 144 с.
- 4 *Эжиев И.Б.* Политическая ситуация в Кавказско-Каспийском регионе как фактор геополитического риска // Власть. — 2011. — № 11. — С. 85–87.
- 5 *Азербайджанская нефть и политика / Ред. Н.Алиев.* — Баку: Азербайджан, 1997. — 264 с.
- 6 *Добаев И., Дугин А.* Геополитические трансформации в Кавказско-Каспийском регионе // Центральная Азия и Кавказ. — 2005. — № 5 (41). — С. 90–99.
- 7 *Гусейнов В.А.* Каспийская нефть. Экономика и геополитика. — М.: Олма-Пресс, 2002. — 384 с.

М.Г.Мусаев

Каспий аймағы саясаттың нысаны ретінде

Мақалада әрбір тәуелсіз мемлекет өзінің ұлттық мүдделеріне сәйкес сыртқы саясатты жүзеге асырады. Мемлекеттің ұлттық мүдделеріне оның аумақтық тұтастығы, егемендігі, халық мүдделері мен ұлттық қауіпсіздігі жатады. Демократиялық қоғамда шешім қабылдау үшін мемлекет және үкімет басшылары ұлттық мүдделері және халықтың қажеттіліктері арасындағы тепе-теңдікті сақтауға мәжбүрлі. Сыртқы саясатта халықтың мүдделері көрсетілуі тиіс. Автор, осы мағынада, Каспий аймағы Каспий теңізімен шекаралас барлық елдер үшін аймақтық саясаттың маңызды нысаны болып табылатындығын ерекше атап өтеді.

М.Г.Мусаев

Каспийский регион как объект политики

В статье отмечено, что каждое независимое государство осуществляет внешнюю политику в соответствии со своими национальными интересами. К национальным интересам государства относятся его территориальная целостность, суверенитет, интересы народа и вопросы национальной безопасности. Подчеркнуто, что в демократическом обществе главы государств или правительств при принятии решений пытаются установить баланс между национальными интересами и потребностями населения. Во внешней политике должны быть отражены интересы народа. Автором выделено, что в этом смысле Каспийский регион является важным объектом региональной политики для всех стран, граничащих с Каспийским морем.

References

- 1 Bzhezinskiy Z. *The Grand Chessboard*, Moscow: International relations, 2010, 256 p.
- 2 Darabadi P. *Caucasus and Globalization*, 2010, 1–2, 4, p. 7–21.
- 3 Gyul' K.K. *Caspian Sea*, Baku: Aznefteizdat, 1956, 144 p.
- 4 Ezhiev I.B. *Power*, 2011, 11, p. 85–87.
- 5 *The Azerbaijani oil and politics*, edit. N.Aliyev, Baku, Azerbaidzhan, 1997, 264 p.
- 6 Dobaev I., Dugin A. *Central Asia and Caucasus*, 2005, 5 (41), p. 90–99.
- 7 Huseynov V.A. *The Caspian oil. Economy and Geopolitics*, Moscow: Olma-Press, 2002, 384 p.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Alpysbes, M.A.** — Doctor of History, Professor of Eurasian studies, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana.
- Akhmetbekov, A.B.** — Master of religious studies, Senior lecturer of Philosophy, S. Seifullin Kazakh Agro Technical University, Astana.
- Alimbaev, T.A.** — Doctor of History, Professor of History of Kazakhstan, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Zharimbetova, D.K.** — Master of cultural studies, Social work and museum studies, Department of pedagogy and culture, M.O.Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent.
- Zhusupova, B.J.** — Master of Philosophy, Senior lecturer of Philosophy and theory of culture, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- И'ин, R.V.** — PhD student, 2 year, specialty «archeology and ethnology», A.Kh.Margulan Institute of archaeology, Research fellow of «Archeological expertise» LLC, Almaty.
- Injigolyan, A.A.** — Candidate of sociological sciences, Senior lecturer of political sciences and sociology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Karenov, R.S.** — Doctor of economic sciences, Professor, Head of the Management, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Kasenov, Ye.B.** — Candidate of History, Head of political sciences and general subjects, Academy «Bolashak».
- Lutz-Auras, L.** — Doctor of political sciences, faculty of political sciences and international relations, University of Rostock, Germany.
- Mukanova, A.N.** — Candidate of History, Associate professor of archeology, ethnology and history of Kazakhstan, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Musayev, M.G.** — PhD student, 4 year, specialty «political sciences» of faculty of international relations, Baku State University, Azerbaijan.
- Muhametzharova, M.U.** — Master student, 2 year, specialty «political» of political sciences and sociology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Nassirova, A.Sh.** — Master of psychology, Senior lecturer of psychology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Rahimzhanova, S.K.** — Master of Philosophy, Senior lecturer of Philosophy, S.Seifullin Kazakh Agro Technical University, Astana.
- Rezvushkina, T.A.** — Master of Sociology, Senior lecturer of political sciences and sociology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Smagulov, N.B.** — PhD student, 1 year, specialty «history», chair of Eurasian Studies, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana.
- Syzdykova, G.M.** — Candidate of Philosophy, Associate professor of social sciences, humanitarian sociologic scientific school, South Kazakhstan State pedagogical institute, Shymkent.
- Soloshchenko, P.P.** — Senior lecturer of Philosophy and theory of culture, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Sorokin, D.V.** — Master of architecture, Research fellow of «Archeological expertise» LLC, Almaty.
- Tashagyl, A.** — Doctor of History, Head of History, Yeditepe University, Stambul, Turkey.
- Yarygin, S.A.** — PhD student, 2 year, specialty «history», chair of Eurasian Studies, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana.